

2015

**С. Саидов, А. Мирзоалиева,
Б.Ҳабибуллоев**

**ТАЪРИХИ АДАБИЁТИ ТОЧИК
(АСРҲОИ XI – XII)**

Душанбе – 2014

**Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи Садриддин Айни**

**С. Саидов, А. Мирзоалиева,
Б.Ҳабибуллоев**

**ТАЪРИХИ АДАБИЁТИ ТОҶИК
(АСРҲОИ XI- XII)**

Душанбе – 2014

Дастури таълимии «Таърихи адабиёти тоҷик»
 (асрҳои XI-XII) мураббӣ: С. Саидов,
 А. Мирзоалиева, Б. Ҳабибуллоев (нашри дуюм бо таҳриру
 иловаҳо) барои донишҷӯёни факултети филологии
 донишгоҳҳои олии омӯзгорӣ, муаллимони забон ва да-
 биёти мактаби таҳсилоти умумӣ, аспирантҳо,
 магистирҳо ва дигар мухлисони каломи ноби форсӣ
 пешбинӣ шудааст. Дар дастури таълимӣ маводи фаро-
 вони илмӣ-тадқиқотӣ роҷеъ ба рӯзгор ва эҷодиёти на-
 мояндагони адабиёти асрҳои XI-XII ғардоварӣ шуда,
 ба мутолеаи толибони илм пешниҳод гардидааст.

Пешгуфтор

Китоби мазкур бо назардошти усули кредитии таълим дар ҳаҷми (48 соат лексия, 8 соат амалӣ, 8 соат КМРО ва 32 соат КМД ҷамъ 96 соат) дар асоси барномаи комплекси фанҳои «Адабиёти тоҷик»-и нашри соли 2009 (мураттибон С.Саидов ва А.Худойдодов) мураттаб гардидааст. Дар китоб маводҳои илмию назарӣ ва бадеӣ оид ба таърихи адабиёти асрҳои XI-XII-и тоҷику форс ба сатҳи дониш ва талаботи донишҷӯёни факултетҳои филологии донишгоҳҳои омӯзгорӣ ва муаллимони забон ва адабиёти макотиби таҳсилоти миёна ғирдоварӣ шудааст.

Ин давраи таърихи адабиёти классикӣ тоҷику форс мувофиқи нақшаи таълимии соли 2014 дар курси дуюм дар нимсолаи аввал таълим дода мешавад ва яке аз сернамояндатарин марҳилаҳои адабиёти классикӣ маҳсуб меёбад. Бо назардошти он ки ин марҳила сернамояндааст, мураттибон кӯшиш кардаанд барои донишҷӯён на танҳо роҷеъ ба вазъи сиёсӣ- иҷтимоии давра, ҳаёти адабӣ, марказҳои илмию адабӣ, ҷараёнҳои фалсафии моддӣюн, илоҳӣюн, китабӣюн, ақлийюн, тасаввуф ва ғ. инчунин дар бораи ҳаёт ва мероси адабии машҳуртарин намоёндагонии адабиёти ин давра сарчашмаҳои илмӣ-тадқиқотӣ ва адабию бадеӣ ва таърихӣ пешниҳод намудаанд, ки имконияти ҳифзу омӯхтан ва тадриси таърихи адабиёти асрҳои XI-XII-ро ба донишҷӯён ва омӯзгорон сабуқ мегардонад.

Аз ҷумла дар китоб ба жанр ва шаклҳои адабиёти давра, маълумоти сарчашмаҳои таърихӣ, тазкираҳо, намунаҳои осори илмӣ, осори мансуру манзум ва аҳамияти онҳо дар омӯзиши адабиёти асрҳои XI-XII

этибори чиддӣ дода шудааст. Махсусан, масъалаи жанр, шакл ва мавзӯи адабиёти равияи дарбор ва берун аз дарбор, мавқеи қасида, ғазал, рубоӣ, мусаммат ва дигар жанрҳои ғиноӣ, масъалаи хусусиятҳои жанрии маснавию дoston, dostonҳои лирикӣ, ишқии лирикӣ ва dostonҳои ишқӣ-романтикӣ, таърихӣ, фалсафӣ, тасаввуфӣ, панду ахлоқӣ дар асрҳои X-XII, умумият ва тафовути онҳо сухан рафтааст. Илова ба ин, масъалаи сабк ва услуби баёни адибони ин давра, таъкид ва баррасии таърихи пайдоиш ва рушду такоммули сабки ироқӣ ва намояндагони маъруфи он низ аз мадди назари муаллифон дур намондааст. Ҳамзамон, дар китоби мазкур роҷеъ ба адабиёти тасаввуфӣ ва сабабҳои инкишофи он, майлҳои халқӣ - демократӣ ва феодалӣ дар ҳаракати тасаввуф ва осори намояндагони он маълумот дода мешавад, ки барои тадрису омӯзиши донишҷӯён аз ғоида ҳолӣ нест.

Муаллифони китоб дар бораи ҳаёт ва эҷодиёти Носири Хусрав, Асадии Тусӣ, Ҳаким Унсурӣ, Манучехрӣ, Унсурмаолии Кайковус, Адиб Собирӣ Тирмизӣ, Низомии Арӯзии Самарқандӣ, Умари Хайём, Низомии Ганҷавӣ, Фаҳриддини Гургонӣ, Фарруҳии Сиистонӣ, Абулмаолии Насруллоҳ, Ҳаким Саной. Аттори Нишопурӣ, Ҳоконии Шервонӣ, Муҳаммад Авфии Бухорой, Анварии Абевардӣ маълумоти мукаммалу муфасссал ҷойгузин намудаанд. Муаллифон дар охир аз осори мансур ва манзуми адибони асрҳои XI-XII ба таври баргузида ба хониши мустақилонаи донишҷӯён мавод тавсия намуда, номгӯи адабиёти зарурӣ барои ҳамаи мавзӯҳои таълимӣ низ пешниҳод кардаанд, ки барои омӯзиш муфид ва судманданд.

Вазъияти сиёсӣ ва иҷтимоии асрҳои XI-XII

Асрҳои XI-XII аз ҷиҳати сохти ҷамъиятӣ инкишофи минбаъдаи феодализм аст, вале аз назари воқеаҳои таърихӣ аз асри X тафовут дорад. Ин фарқият пеш аз ҳама дар адабиёт фалсафа, ва ҳаёти адабӣ ба мушоҳида мерасад. Тағйироти аввал дар он аст, ки давлати муттамаркази Сомониён соли 999 истиқлолияти худро аз даст дод ва мутеи аристократияи турк гардид. Яъне дар охириҳои нимаи дууми асри X дар Мовароуннаҳр ва Хуросон воқеаҳои печ дар печ ва ғуфҳои сиёсӣ сар шуданд, ки сабаби асосии онҳо ба анҷомрасии раванди устуворгардии муносибатҳои соҳиби иҷтимоӣ ва таърихии феодализм буд.

Дар ин раванд қувваҳои ватандӯсту истиқлолиятталаб ва рӯҳи озодихоҳидошта, таъкиб карда мешуд. Ин ҳол яке аз монеаҳои асосӣ барои инкишофи озодонаи адабиёт, маданият, иқтисодиёт маҳсуб меёфт. Яке аз сабабҳои баъд аз асри X барҳамхӯрии анъанаи шохноманависӣ асосан дар ҳамин аст.

Тезу тунд шудани муборизаи синфҳо, афзудани майли ҷудошавии амирони ҷудогона аз ҳокимияти марказӣ ва то рафт зӯр шудани фитнаву ғасб дар байни хонаводаи сомониён ва аҳли дарбор заминаҳои сиёсӣ ва иқтисодии Давлати Сомониёнро заиф ва парешон кард. Ин парешонӣ ба дараҷае расид, ки яке аз сарлашкарони сомониён Махмуди Сабуктегин аз итоат ба марказ саркашид ва қисме аз вилоятҳои онро дар Хуросон соҳиб гардид. Дар айни ҳамин гуна мушкилиҳои дохилӣ Қарахониён, ки Туркистони шарқӣ ва водии Ҳафтрӯдро ишғол карда буданд, Мовароуннаҳрро забт намуда, Давлати Сомониёнро барҳам доданд ва он феодалиҳои калоне, ки дар аввал ба Қарахониён мадад мекарданд, аз имтиёзҳои худ маҳрум гардиданд.

феодалҳои маҳаллӣ бо максоди баргардонида гирифтани талафоти худ боз ҳам сахттар мегардониданд. *Дар асри XII вазъати Бухоро хеле сахт буд.* Бухоро ба давлати Хоразмшоҳиён мансуб бошад ҳам, воли он *Қарахитой* буд ва волии Қарахитойро *садр* меномиданд. Садрҳо аҳолиро бераҳмона истисмор мекарданд. Даромади яксолаи садри Бухоро Бурхониддин бинни Аҳмад Абдулазиз сад ҳазор динар муайян шуда будааст. Аз ҳамин сабаб соли *1206 дар Бухоро шӯриши ҳунармандон ва деҳқонон ба амал* омад. Ба шӯриш писари оҳангари сипарсоз – *Санҷар* сардорӣ мекард. *Шӯришгарон Бухороро* гирифтанд, садрҳо гурехтанд барои ёрӣ ба *Қарахитойҳо* ва *Хоразмшоҳиён* муроҷиат карданд. Хоразмшоҳ ин шӯришро бераҳмона соли *1207* паҳш намуд.

Пас аз парокандашаваии Давлати Сомониён давлатҳои зиёди аҷнабӣ ба вучуд омаданд, яъне ба ҷои давлати ягонаи Сомониён давлатҳои асилзодагони турк ташкил ёфтааст, ба ҷои як маркази сиёсӣ ва илмӣ- *Бухоро* чандин марказҳои сиёсӣ ба вучуд омадаанд, аз қабили *Урганҷ*- пойтахти Хоразмшоҳиён, *Марв*- пойтахти Салҷуқиён, *Ғазна*- пойтахти Ғазнавиён, *Қошғар* - пойтахти Қарахониён ва ғ. ягона давлати феодалиё, ки дар он *аристократияи тоҷик ҳукмрон буд, давлати Мулуки Ғурия аст.* Ин давлат дар байни Хирот ва Ғазнин ҷойгир буд. Ғуриҳо аз соли 1154 то соли 1214 ҳукмронӣ кардаанд. Сулолаи расмӣ онҳо ба ташаббуси Алоуддин Ҳусайн таъсис ёфт. Пойтахти Ғуриён шаҳри *Фирӯзкӯх* ном дошт. Аз баррасии ин мавзӯ ба ҷунин хулосаҳо омадан мумкин аст:

1. Харчанд, ки марказҳои сиёсӣ бисёр шуда, шаҳрхоро тараққӣ медоданд, вале аз нуктаи назари манфиати миллӣ зарарнок буд. Ин пеш аз ҳама ягонагии мардуми тоҷикро вайрон кард ва ба қувваҳои марказгурез роҳи васеъ кушод.

2. Ба воситаи ташкили давлати нав ва марказҳои нави сиёсӣ, илмӣ, адабӣ ҳаракати адабӣ ривоч ёфта

бошад ҳам, азбаски адабиёти ягонаи давраи феодалии тоҷикро ба қисмҳо ҷудо карда буд, боз ҳам аз нуқтаи назари ягонаи илмӣ ба қавли профессор Холиқ Мирзозода ҳодисаи мусбати таърих нест.

3. Муаллифи «Таърихи адабиёти тоҷики асрҳои XIII-XV» дуруст таъкид менамояд, ки одатан истилогарон ду хел мешаванд:

- Халқҳои истилогаре, ки маданияташон аз халқҳои истилошуда баланд аст. Ин гуна истилогарон таъсири маданияташонро ба халқи маданияташон паст мегузаронанд.

- Халқҳое, ки дар сиёсату ҷанг ғолиб меоянд, вале маданияташон аз маданияти халқи мағлуб паст меистад, он гоҳ маданияти халқи мағлубро қабул меkunанд. Дар таърихи халқи тоҷик ҳолати дуҷум характернок аст. Аз юнониҳову арабҳо сар карда, то турку муғулҳо маданияташонро ба бегонагон гузаронида будаанд, вале тоҷиконро ҳамин қувваи баланди маънавӣ маданияти пешқадам аз маҳе шудан нигоҳ доштааст.

4. Чизи муҳим боз он аст, ки забони дарӣ – тоҷикӣ дар асри IX забони расмӣ – давлатӣ (забони адабӣ) гардида буд. Дар нимаи дуҷуми асри XI – XII дар натиҷаи паҳн шудани ин забон ба дигар мамлакат ва вилоятҳо баъзе хусусиятҳои нав пайдо кард, аз ҷумла:

- Таркиби луғавии забони дарӣ нисбат ба гузашта такомул ёфт, яъне ба он аз забону лаҳҷаҳои дигар вилоятҳо бисёр калима ва луғату таркибҳои нав дохил шудаанд.

- Аз сабаби ривож ёфтани таъсири ташвиқи дин ва мазҳабҳо дар байни мардум, ҷоришавии таълими маҷбурии забони арабӣ ва илмҳои динӣ дар мадрасаҳо нуфуз ва таъсири калима ва таъбирҳои забони арабӣ ба забони дарӣ дохил шуда, онро аз ҳолати асри X берун овард.

Ҳаёти илмӣ, адабӣ дар асрҳои XI-XII

Ҳаёти илмӣ. Дар ҳаёти илмӣ ва маданияи асрҳои XI-XII пас аз барҳам хӯрдани давлати Сомониён, тағйироти ҷиддие ба вучуд омад, пеш аз ҳама агар дар асри X пешравии хоҷагӣ боиси тараққиӣ илмҳои дунявӣ гардида бошад, дар асрҳои XI-XII баръакс ҳуқуқ ва нуфузи феодалҳо ва руҳониён дар натиҷаи ҷангҳои пай дар пай зиёд гардид, фаъолияти гуруҳҳои мутаассиби ҷамъият афзуд. Муборизае, ки дар байни майлҳои пешқадам ва иргичой давом дошт ба ғалабаи қувваҳои иргичой анҷом ёфт. Дар шаҳрҳои Хоразм, Нишопур, Бухоро, Балх, Марв, Мовароуннахр Хуросон барои тарғиби дину мазҳабҳои гуногун ислом мадрасаҳо сохта мешуданд. Илмҳои, ки дар мадраса таълим дода мешуданд аз ақидаҳои динӣ, тафсир, сарфу наҳви арабӣ, фикҳ, ҳадис иборат буданд, илмҳои дигари дунявӣ таъкиб карда мешуданд.

Илм дар зери фишори саҳт монда буд. Бузургтарин идеологи дини ислом *Абуҳомид Муҳаммади Ғазолӣ (1058 - 1111)* буд, ки дар китобҳои худ ақидаҳои олимони даҳрӣ – Абӯалии Сино, Умари Хайём, Ал-Форобӣ маҳкум менамуд. Маҳсусан, ӯ ба муқобили он буд, ки дар мадрасаҳо китобҳои Сино монанди «Китоб-уш-шифо», «Начот», асарҳои Ал-Форобӣ, Абӯрайҳони Берунӣ омӯхта шаванд. Муҳаммад Ғазолӣ ақидаи Умари Хайёмро барои дин ҳамчун заҳр ҳисобидааст. Бо вучуди ин дар асрҳои XI-XII дар Мовароуннахр Хуросон анъанаҳои гузаштаи илму фаномӯзӣ давом карда, олимон донишмандони зиёде рӯидаанд, ки аз таъкибу азиятҳо натарсида асарҳои пурқиммат офаридаанд.

1. Абӯрайҳон Муҳаммад ибни Аҳмад ал-Берунӣ (973-1049) олими хоразмӣ, энциклопедисти замони худ буд. Вай дар соҳаи фалсафа, астрономия, математика, география, геология асарҳои зиёде навиштааст. «Ал-осор-ул боқия», «Китоб-ул-ҷамоҳир фӣ маърифати

чавохир», «Ат- Тафҳим» ва ғ. аз ҳамин ҷумлаанд. Берунӣ дар бисёр масъалаҳои илм аз замонаш қариб 500 сол пеш рафта буд. Ӯ дар асарҳои кашфиёти Коперникро дар бораи Офтобу Замин пешакӣ таъин карда буд. Таълимоти ӯ дар бораи баҳрҳо ва уқёнусҳо ва китҳои замин низ нодир буданд ва дар Европайи Ғарбӣ дар асри XV- XVI пайдо шуд.

2. Дар асри XI таърихнависӣ ривож ёфт. Муаррихони машҳури он аср **Абӯсайд Абулҳайб Гардезӣ, Абулфайзи Байҳакӣ** ва дигарон буданд.

3. Умари Хайём китоби «Ал-ҷабр» ва рисолаи «Ҳандасаи Уқлидус»-ро навишт. Тақвими тартибдодаи Умари Хайём бо унвони «Зичии Маликшоҳӣ» то имрӯз ба худ назире надорад.

4. Абулфатҳ Муҳаммади Шаҳристонӣ китобе бо номи «Ал-милал ва инниҳал» навиштааст.

5. Низоми Арӯзии Самарқандӣ – аз олимони илми адабиёт, нучум ва тиб буда «Чаҳор мақола» ном китобе навиштааст, ки аз асарҳои қиматбаҳои илмӣ- адабӣ ба шумор меравад. Ин китоб аз чор мақола- «Дар моҳияти дабирӣ» (нависандагӣ, котибӣ), «Дар моҳияти илми шеър ва салоҳияти шоир» (дар бораи шоирӣ, илми бадеъ, қалом, санъату шакли назм), «Дар илми нучум», «Дар илми тиб» иборат мебошад. Илова ба ҳамаи ин дар бораи ҳаёт ва эҷодиёти шоирон маълумот медиҳад, ки аҳамияти тазкиравӣ дорад.

6. Низомулмулк (1017 - 1092) вазири дарбори султон Маликшоҳи Салҷуқӣ буда, дар соли 1091, яъне пеш аз кушта шудани «Сиёсатнома»-ашро навишта буд. Ин китоб дар бораи усули давлатдорӣ синфи ҳокими асрҳои XI-XII, тарзу тариқи давлатдорӣ Сомониён ва баъзе чараёнҳои сиёсӣ мисли Маздакия, Исмоилия ва ҷанде дигар маълумоти таърихӣ медиҳад.

7. Зайниддин Абӯиброҳим Исмоил бини Ҳасан дар соли 1010 асаре бо унвони «Заҳираи Хоразмшоҳӣ»-ро навишт, ки дар бораи доруи давоҳо ва касалиҳои гуно-

гуну тарзи табобати онҳо баҳс мекунад. Ин асар аз 10 ҷилд иборат аст.

8. Нацибиддини Самарқандӣ - аз олимони машҳури замонҳои Хоразмшоҳиён буда, дар соли 1222 хангоми истилои мугул дар Ҳирот кушта шуд. Ӯ дар илми тиб якчанд китоб навишт, ки машҳуртаринаш «**Китоб-ул-асбоб вал аламот**» мебошад. Донишманди онро дар асоси китоби «Муолиҷаи Букрот» ва «Китоб-уш-шифо»-и Сино навиштааст.

9. Саидиддин Муҳаммад Авфии Бухорӣ – аз олимони адабиёт ва нависандаи охири асри XII ва аввали асри XIII буда, якчанд асарҳои пурқиммат, монанди «Лубоб-ул-албоб», «Қавомеъ – ул ҳикоят ва лавомеъ – ул ривоят»-ро эҷод намудааст. «Лубоб-ул-албоб» қадимтарин асари тазкиравияст, ки дар бораи таърихи адабиёт баҳс мекунад. «Қавомеъ – ул ҳикоят» бештар аз ҳикоят ва ривоятҳои таърихӣ иборат аст, ки аз афсона ва ривоятҳои халқӣ гирифта шудаанд.

Дар асрҳои XI- XIII санъати сангтарошӣ, наққошӣ, ҳайкалтарошӣ, бофандагӣ, қандакорӣ, кулолӣ инкишоф ёфт. Намунаҳои санъати архитектураи асрҳои XII- XIII дар Самарқанди Бухоро, Урганҷи Тирмиз ва Марв асосан гирд омада буданд. Дар ин асрҳо санъати мусикӣ ҳам тараққӣ кард. Дар ашъори шоирони асрҳои XI- XII номи чунин созанда ва навозандагони машҳури замон, монанди Абӯбакри Рубобӣ, Бунаср, Буамр ва дигарон зикр шудаанд.

Дар асрҳои XI-XII дар марказҳои нав адабиёти тоҷик инкишоф ёфт ва ҳар маркази сиёсӣ доираи адабии худро доро буд, ва маликушшуарои худро дошт. Дар доираи адабии Ғазна- Унсурӣ, Фаррухӣ, Асҷадӣ, Манучехрӣ, Санои Ғазнавӣ, Масъуди Саъди Салмон, Усмони Мухторӣ, Абулфараҳи Рӯнӣ, Асадин Тӯсӣ зиндагӣ ва эҷод менамуданд. Дар доираи адабии Самарқанд (Қарахониён) Амъақи Бухорӣ, Рашиди

Самаркандӣ, Камоли Начибӣ, Синехрӣ, Чавҳарӣ, Алии Шатранҷӣ, Начиби Фаргонӣ, Алии Банайзӣ, Наччори Соғарҷӣ ва дигарон эҷод менамуданд. Дар доираи адабии Марв ва Нишопур – Муizzi Самаркандӣ Адиб Собирӣ Тирмизӣ, Асиридиhi Ахсикатӣ, Ҳаким Азракӣи Ҳиротӣ, Анвари Абевардӣ, Фахриддини Гургонӣ, Носири Ҳусрав, Умари Хайём, дар доираи адабии Шервон - Низоми Ганҷавӣ, Ҳокони Шервонӣ, Шайх Аттор ва дигарон умр ба сар бурдаанд. Инчунин дар доираи адабии Хоразм (Урганҷ)- Сирочиддини Шамӣ, Қамарӣ, Рашиди Ватвот, Заҳирии Фарёбӣ ва дар доираи адабии Ғуриён - Низоми Арӯзӣ, Абдулвосеи Ҷабалии Ғарҷистонӣ зиндагӣ ва эҷод намудаанд.

Дар асрҳои XI-XII адабиёти тоҷик аз ҳудуди Мовароуннаҳр Хуросон берун баромад ва дар каламрави Озарбойҷон ва қисмати Эрони Ғарбӣ ва ҷанубӣ низ паҳн шуд, чунки дар доираҳои адабии подшоҳони турк забони давлатӣ ва озукаи маънавӣ – забону адабиёти форсу тоҷик буд. Ин давлатҳо ба тартиби дарбори ҳуд ба инкишоф ва паҳншавии забону адабиёти тоҷик роҳ мекушоданд.

Аз ақидаи ҳалқӣ дар асрҳои XI-XII- ақидаи деҳқонӣ, ақидаи риндиро таъкид намудан зарур аст.

Ақидаҳои асри миёна аз қабилӣ *шуубия*, *шиа*, *қарматия*, *исмоилия*, *тасаввуф* ва *риндӣ* ба гуруҳи ақидаҳои ҷамъияти феодали дохил мешаванд. **Шаклҳои баромадҳои зиддифеодали дар асҳои миёна инҳоянд:**

1. Баромадҳои мистикӣ, мисли тасаввуф ва исмоилия.

2. Бидъат ва илҳод. Ба ин ақидаи риндӣ дохил мешавад, яъне ба ҳолати офариниши олам аз рӯи ақл ва шубҳа нигариш ва ғ.

3. Шӯриши мусаллаҳонаи деҳқонон. Пас ақидаи даврҳои феодали иборат аз ақидаи давраи исмоили дар шакли шариаг ва мазҳаби ҳукмрон дар шакли суннат аст (шиа ва сунӣ).

Ақидае, ки ба манфати иктисодӣ ва тараққиёти ҷамъиятӣ ба пеш хизмат карда тавонад, зайро аз як поя ба пояи дигар барорад *ақидаи халқӣ* ном дорад. *Ақидаи халқӣ ба ду гуруҳ ҷудо мешавад:*

1. *Ақидаи деҳқонӣ — маърифатпарварӣ (шоҳи одилпарастӣ).*

2. *Ақидаи ҳунармандӣ (дар байни касибон, ҳунармандон, бофандагон, савдогарон асосан шахриён ба вуҷуд омадааст).*

Инкишофи минбаъдаи ҳаракати бидъатхон тасаввуф ва исмоилия

Уламои арсаи адаб ва ирфон дар мавриди таърифи лугавӣ ва истилоҳии ирфон тақрибан як хел андеша доранд. Вожаи **ирфон**, ба маънии шинохт аст, шинохте ки аз роҳи дил ва кашфи шуҳуд (дидани мустақим ва бевосита) инсонро ба Худованд васл месозад. Калимаи **ирфон** ба маънии шинохтан аст. Ва дар истилоҳ ирфон ба маънии Худошинос буда ва ин Худошинос устувор бар фалсафа истидлолотӣ моддӣ нест, балки ба воситаи риёзат, тақво, сафои дил, шикастани хоҳишҳои нафсонӣ ва тарки дунёи моддӣ ҳосил мегардад.

Аз ин рӯ, **ориф** кӯшиш мекунад, ки бо роҳи шикасти хоҳишҳои нафсонӣ ба кашфу шуҳуд, яъне ба ҳақиқат бирасад ва илмҳои зоҳирӣ ва ботиниро бидонад, то олим шавад, яъне ориф касест, ки Оллоҳи таъоло ӯро бино гардонад ба зоту сифоти худ ва маърифати ӯ диданӣ бувад, яъне ҳама чизро ба ҷаҳми сар дида бошад: «**Ориф зарраест, ки бо иштиёқ ба бо шитоб ба сӯй офтоби маъбуд мерақсад, то дар он худро нобуд созад**».

Дар маънии лугавии ирфон дар мурури замон тайирот ворид гардида? гоҳе тасаввуфро ҳамрадиф ба ирфон доништаанд, вале бояд гуфт, ки тасаввуф яке аз шохаҳои ирфон аст. Бинобар он, ирфон олитар аз та-

саввуф буда ва тасаввуф тариқа ва сайру сулукест, ки сарчашмаи он аз ирфон будааст. Ирфон ба мафхуми оммии он бо ҳама динҳо ва мазҳабҳо созиш дорад. Масалан, дар динҳои қадимаи ҳиндӣ, ойнҳои ориёӣ, ойини яҳудӣ, масеҳӣ ва ғайра аз равишҳои мухталифи инсонҳо дар талаби Худо ва муҳаббати Илоҳӣ ишорот ва ҳикоеҳе мавҷуд будааст.

Дар ибтидо калимоти (ирфон, ибодат ва зухд) аз ҳам чандон фарқе надоштанд, вале ба мурури замон миёни онҳо фарқият ба вуҷуд омад ва ҳар кадом аз худ мафҳумҳои хосеро ифода карданд. Масалан, Имом Ҷаъфарӣ Содик мегӯяд: «Ибодат бар се гуна аст, гуруҳе Худоро аз тарс мепарастанд ва он парастии бардагон аст ва гуруҳе барои подош мепарастанд ва он парастии муздурон аст ва гуруҳи дигар Худоро ба меҳру муҳаббат мепарастанд ва он парастии озодмардон аст, ки некӯтарин парастиишхост». Ва ҳамин озодмардон орифон ҳастанд, ки аз ҳар ду ҷаҳон озод ва фақат Худованду рисоияти ўро меҳоянду бас. Ҳофизи Шерозӣ гӯяд:

Ҷош мегӯям аз гуфтаи худ дилшодам,

Бандаи ишқам аз ҳар ду ҷаҳон озодам

Нависандаи маъруфи афгон Абдулҳай Ҳабибӣ аз номи Имом Ҷаъфарӣ Содик чунин нақл мекунад: «Ҳар ки бар зоҳири аъмоли расул биравад суннӣ (пайравӣ суннат) аст ва ҳар ки бар ботинаш пайравӣ кунад, суфӣ аст». Абуалӣ Сино чун файласуф ва донишманди бузург дар мавриди орифон чунин ибрози назар намудааст: «Он ки аз дунё ва хашири он дурӣ кард «зоҳид» ва он кас, ки мувофиқи мувозибати аъмоли ибодот монанди намози рӯза ва амсоли онҳо бошад, «обид» ва он ки аз ҳама ҷиз таваҷҷуҳи худро боз дошт ва ҳиммату андешаи худро масраф ба сӯи расидан ба Ҳақ таъоло намуда ва ҳамеша дар ҷустуҷӯи анвори таҷаллиёти Ҳақ буд, ба номи «**ориф**» ёд мешавад».

Муҳаммад Ғаззоӣ, ки худ орифи бузург буд, дар мавриди суфӣён ва орифон чунин мегӯяд: «Сирати онҳо

беҳтарин сират, роҳи ҳаёти онҳоро дурусттарин роҳ, ва ахлоки онҳо покизатарин ахлоқ мебошад».

Дар натиҷа ирфон роҳу равишест, ки ба воситаи он ҳақиқат аз тариқи кашфу шуҳуд ва сариштаи нафс дарк карда мешавад ва мақсуди ориф дар сайру сулук фақат Худост ва ориф Худоро аз рӯи меҳру муҳаббат парастии мекунад, на ба умеди савобу подош ва ё тарс аз азоби қиёмат. Он чи аз сарчашмаҳо маълум мешавад, дар ибтидо онҳоеро, ки барои ибодат гушанишинӣ ихтиёр мекарданд ва тарки молу зебоиҳои ин дунё менамуданд, суфӣ мегуфтанд. Суфиҳо дар ибтидои пайдоиши ин маслак чомаҳои аз ин матоъ бофташударо мепӯшиданд. Онҳо тарзи махсуси зиндагӣ ва ақидаи махсус дар бора олам ва моҳияти он доштанд, ки онро тасаввуф (суфигӣ) меномиданд. Маслаки тасаввуф ва роҳу расми суфигӣ дар охириҳои асри 9, махсусан дар асри 10 усул ва тартиботи худро барпо намуда, ба як равиши муайян дохил шуда бошад ҳам, вале дар охириҳои асрҳои 11-12 бо сабаби ҳодисаҳои иҷтимоӣ ва сиёсӣ бисёр қувват гирифт, ки дар асрҳои минбаъда ба шохаҳои гуногун тақсим шуд. Сӯфиҳо ба ду гуруҳ ҷудо мешаванд:

Пир. Шайх. Аъзоёни шайх *мурид* ном доштанд. Пешвоёни тасаввуф мардуми оддӣ, аксаран хунармандон будаанд. Яке оҳангар, дигаре кӯҳнадӯз. Шиори асосии суфиҳо «Аз паси меҳнати ҳалол зиндагӣ кардан» аст.

Махӯр нонаш агарчӣ нафъи ҷон аст,

Ки гирдоварда хуни мазлумон аст.

Ҳусайн Воизи Кошифӣ дар китоби «Рашаҳот» таъкид мекунад, ки Юсуфи Ҳамадонӣ мӯзадӯз буд ва аз ҳама гӯшаву канор ба назди ӯ шогирдон меомаданд. Инчунин Ҳоча Абдулҳолиқи Ғиждувонӣ аз Машҳад, Ҳоча Аҳмади Ясавӣ аз Туркистон буданд, ки асосҳои ғоявии тасаввуфро ривоч додаанд. Шохаҳои тасаввуф-

ро пеш аз ҳама ба ду шоҳаи тасаввуфӣ – сурхвардия ё нақшбандия ва тасаввуфи ҷаҳрия тақсим мекунад.

1. Шоҳаи нақшбандия дар байни аҳолии шаҳр ва кишлоқҳо паҳн шудааст. Нақшбандия шакли ислоҳшудаи тасаввуф аст, чунки ба зиндагии ҳаррӯзаи инсон мувофиқ шуданро ташвиқ менамояд.

2. Ҷаҳрия – пеш аз ҳама тарки дунё кардан, чиланишинӣ намуданро ташвиқ менамояд. Баръакси нақшбандия ба меҳнат машғул шуданро манъ мекунад.

Нақшбандия нисбати ҷаҳрия пешқадам буда, чунин шиорҳо дорад: «Сафар дар ватан», «Хилват дар анҷуман», «Дил бо ёр даст ба кор», «Дил бо ёр худ дар бозор». Ин шоҳа бо сардории Абдуҳолиқи Нақшбанд дар асри XI ба вучуд омадааст. Таълимоти тасаввуф ду навъ аст:

Назарӣ – ба илму дониш ва фалсафа машғул буданд, асоси назарии тасаввуф- шариат аст.

Амали – аксари аъзоёни тасаввуф ва сардорони онҳо ба касби машғул буданд. Корҳои амалии тасаввуфро тариқат меноманд. Тариқат, шариат, муҳаббат зинаҳои асосии шинохтани Худост. Илова бар ин зинаи маърифат низ дар назарияи тасаввуф мавҷуд аст, ки маънояш шинохтани Худост. Яъне Худоро ба воситаи ақл ва илм не, балки Худоро ба воситаи дил шинохтани лозим аст. Ҳамин тавр тасаввуфро «Ирфон» – Худошиносӣ низ меноманд. Яъне маърифати ҳаёт ба воситаи дониш, ақл, майнаи инсон дунёро мешиносад, аммо тасаввуф ин нуктаро рад мекунад:

Илме, ки ҳақиқат аст, дар сина бувад,

Дарсӣ набувад, ҳар он чӣ дар сина бувад.

Сад хона пур аз китобу коре набувад,

Бояд, ки китобхона дар сина бувад.

Роҳи маърифати илоҳӣ- тариқат ва амалиёти вай ишк аст. Аз ин рӯ, дар тасаввуф ишк маънои илоҳӣ гирифта, маънои аслии худро гум мекунад. Дар ин асос бисёр асарҳо эҷод шудаанд, ки зоҳиран ишқи дунёро

месароянд ва ботинан ишқи илоҳиро мепарасатанд. Аз рӯи ақидаи сӯфиҳо сояи Худо дунёро пайдо намудааст. Оғози дунёро «воҷибулвучуд» ва ҳаёти дунёро «муъминулвучуд» меноманд. Олам аз нигоҳи тасаввуф ду вучуд дорад, аз нигоҳи ҷаҳрия-материалистӣ – як вучуд. Тасаввуф ки як роҳи ибодат аст, дар аввал онро аз тафсири Қуръон ва ҳадисҳои набавӣ ба китобҳои дигари ҷаҳеҳӣ мегирифтанд, аммо ба мурури замон дар шакли як илми мустақил гардид.

Дар натиҷаи паҳншудани ислом дар Осиёи Миёна бо омӯхтани забони арабӣ мардум бо тафсири Қуръон, илми ҳадис, илми калом, фикх, ҳикмат, таърихи ислом ошно шуданд. Ин таълимот имкон дод, то инсон аз худбиниву худпарастӣ, зохирпарастӣ ва дар оташи ишқи илоҳӣ насӯзад, ба Ҳақ намерасад. Бо таъсири ин андешаҳо дар асри ҳашт ва нӯҳ тасаввуф дар Хуросону Мовароуннаҳр ба вучуд омад ва пайрағони онро суфӣ ва аҳли ирфон меномиданд. **Орифон Боязиди Бастомӣ, Иброҳими Адҳам, Абулҳасани Ҳараконӣ** ва дигарон дар ташаккули ирфон саҳми боризе доранд.

Боязиди Бастомӣ аз минтақаи Бастом буда, дар асри даҳуми мелодӣ боиси ба вучуд омадани тасаввуф шуд ва суфиён дар талабу ҷустуҷӯи моҳияти зоти Илоҳӣ пардохтанд ва аввалин касе, ки таъбири дақиқ аз ин маонӣ кард. **Хусайн бини Мансури Ҳаллоҷ** буд. Мансури Ҳаллоҷ ҳаллоҷии паҷм мекард, аз ҳамин сабаб таҳаллусаш Ҳаллоҷ аст. Замоне ки тасаввуф ва ирфон дар Хуросон амалӣ гардид, тариқаҳои **ҷиштия, суҳравардия, кубравия, нақшбандия** ва **увайсия** ишқи ирфонро бавучуд оварда, ҳонакоҳҳо бунёд намуда, суфиён ба зикру розу ниёз пардохтанд. Дар замони салтанати Ғазнавӣ, тасаввуф хеле инкишоф ёфт, зеро Султон Маҳмуди Ғазнавӣ аҳли ирфон ва суфиёро ҷиштибонӣ мекард.

Адабиёти ирфонӣ ва тасаввуфӣ ҳам бо наср ва ҳам бо назм ба вучуд омад. Дар осори адибони ин давра оёти

Қуръони карим, аҳодис ва ривоятҳо, ситоиши Худованд, ситоиши пайёмбари акрам (с), насиҳат, масъалаҳои имону ишқ ва алоқа ба Худованд, тақво ва ғ. бештар ба назар мерасад. Машхургарин асаре, ки дар бораи таърихи тасаввуф маълумот медиҳад, «Тазкиратулавлиё»-и Аттормасъуд мебошад.

Дар наср низ мавзӯҳои тасаввуфӣ ба назар мерасанд. Аз ҷумла «Кашфулмаҳҷуб»-и Абулҳасан Алии Ҳувари Ғазнавӣ нахустин асари машхурест, ки ба забони форсӣ навишта шудааст. Баъд аз «Кашфулмаҳҷуб» насри тасаввуфӣ тавассути асари дигаре ба номи «Асроруттавҳид фӣ мақомот»-и Шайх Абусаид аст, ки дар ҳудуди солҳои 560-574 ҳ.қ. ба забони форсӣ навишта шуда, мавзӯи аслии онро шарҳи ҳаёлотии Абусаиди Абулхайр ташкил додааст. Баъдтар «Тазкиратулавлиё»-и Шайх Фаридаддини Аттормасъуд ки дар аввалҳои асри ҳафтуми ҳиҷрӣ таълиф ёфт, ки мавзӯи он таърифи мақомот ва гуфтаҳои шайхҳои суфия ва одати ибодати онҳоро ташкил медиҳад, ки аз панду андарзҳои дилписанд, ҳикояҳои дилангез иборат аст.

Намояндаи барҷастаи адабиёти тасаввуфӣ Робиаи Адвия аст, ки ба арабӣ шеър суруда ва аз маҳбасу ишқ, дам зада ва барои изҳори андешаҳои худ ба шеър тавассул ҷустааст. ӯ дар соли 135 ҳиҷрӣ вафот ёфтааст. Робиа ҳангоми хурдсолӣ аз падару модар ҷудо шуда ба қанизи фурухта шуда буд, вале зӯҳду порсоии ӯ ба вай имкон дод, то дубора озод шавад, иддае ба ин ақидаанд, ки вай ба мутрибӣ рӯй овард ва баъдан тавассути Ҳасани Басрӣ тавба кард ва хилватнишин шуд, сафари ҳаҷ кард ва баъд ба Басра омад ва ба иршод машғул шуд. Розу ниёзи орифонаи ӯ бисёр шӯрангез аст. ӯ робитаи бандегӣ ва шуридагии худро ба Худо ба сурати ишқ ва муҳаббат баён мекунад. «...Муҳаббати Ҳақ ҷунон маро фаро гирифтааст, ки дӯстиву душманин ғайр намондааст».

Баъд аз Робиаи Адвия, орифоне, ки бо таронаҳои ирфонӣ пардохтанд: **Абузакариё Яҳё Маозӣ Розӣ, Иброҳими Хос, Чунаиди Бағдодӣ, Абубакри Шиблӣ, Ҳусайн бинии Мансури Ҳаллоҷ** буданд, ки барои густариши адабиёти ирфонӣ ва назми тасаввуфӣ саҳм до-ранд. Пешвоёни тасаввуф пеш аз ҳама ба мавзӯи муҳаббату ишқ, пардохтанд ва шеър накши муҳиме дар ривочи ин мавзӯҳо ва дар натиҷа тақомули тасаввуфу ирфон бозид. Ирфон ва тасаввуф дар осори **Ҳоҷа Абу-саиди Абулхайр, Бобо Тоҳири Урён, Ҳоҷа Абдуллоҳи Ансорӣ, Робиаи Балхӣ** ба ҷашм мерасад.

Дар асрҳои XI-XII боз як ҳаракати дигар қувват гирифт, ки дар таърих бо номи ҳаракати **исмоилия** маълум аст. Исмоилиён, ки манфиати феодалҳои маҳаллии кӯҳнаро ифода менамуданд. Онҳо дар айни замон дар мубориза бар зидди давлатҳои марказии феодалҳои Салҷуқиён ва Хоразмшоҳиён аз норизогии оммаи кишоварзон истифода бурда, ташкилоти пинҳонӣ барпо карданд, ки вай на таъхо усулҳои ба таври махфӣ куштан ва барҳам додани роҳбарони давлат ва руҳониён, балки баъзан ҳатто қалъаҳои мустаҳкамро забт намуда, аз он ҷо ба минтақаҳои калон ҳамла меоварданд. Дар ин давра ташкилотҳои исмоилия ба як қувваи тавоное табдил ёфт, ки Салҷуқиён ва Хоразмшоҳиён бар зидди он ягон чорае ёфта натавонистанд. Ин ташкилот баъд аз ин ба ҷараёни ғоявӣ мазҳабӣ табдил ёфт. Вай дар давраи аввали пайдоишаш моҳияти пешқадам дошта, манфиати мардумро каму беш ифода мекард, вале баъдтар руҳониён ва феодалҳои маҳаллӣ исмоилияро ҳамчун ҳаракати мазҳабӣ ба манфиатҳои худ равона карданд.

Мазҳаби Исмоилия-и яқе аз шоҳаҳои мистикаест, ки дар адабиёти асри XI-XII ба мушоҳида мерасад. Исмоилия дар асри XII дар Арабистон ба вучуд омада, ба мазҳаби шиа алоқамандӣ дошта, ба муқобили мазҳаби сунӣ фаъолият мекард.

Аз хонадони Сурия Бани Умия Маовия ном шахс
хокимиятро зӯран гирифта, Ҳасану Ҳусейнро аз
хокимият маҳрум кард. Маовия тақлиф кард, ки Ҳасан
ва Ҳусейн бидъатро бипазиранд. Вале онҳо қабул на-
карданд ва дар ҷанги дашти Карбало кушта шуданд.
Дар **мазҳаби шиа** 12 имом аст. Яке аз имомон - писари
Абӯ Ҷаъфари Содиқ – Исмоил буд, ки бо хароботиён
хамнишин шуд, то падар ӯро аз валиаҳдӣ дур кард. Ва-
ле хароботиён бо Исмоил пайваста ӯро имоми худ
эълон намуданд. Дар аввали пайдоишаш исмоилия
манфиатҳои синф оммаи васеи халқро акс кунонидааст.
Чараёни исмоилия дар асрҳои XI-XII аз Арабистон ба
Эрон ва Осиёи Миёна ворид шуда нуфузи зиёд пайдо
кард. Яке аз вазирони Салҷуқӣ – Ҳасани Сабоҳ ба
муқобили ҳукумат исён кард ва дар шимоли Эрон
каляёро фатҳ намуд, худро шайх эълон намуд, пас
пайравонаш ӯро суфӣ номиданд. Исмоилиҳо то соли
1156 дар Эрон ҳукмронӣ карданд ва дар замони исти-
лои муғул нест карда шуданд. Дар китоби «Саодатно-
ма» ва «Рӯшнонома»-и Носири Ҳусрав асоси амалии
чараёни исмоилия акс ёфтааст, мисли шеърҳо дар васфи
риёкорон, дар мазаммати мулук ва шуаро, дар ҳаққи
санъаткорон, дар ҳаққи кишварзон ва ғ. ҳамин гоҷро
ифода менамояд. Бояд таъкид кард, ки исмоилия наза-
рия ҳам дорад ва аз тасаввуфи таълимоти суннат фарқ
мекунад, аммо ҳамчун чараёни мустақил, мисли тасав-
вуф Худочӯй ва тарки дунё карданро тарбия менамояд.
Аз рӯи таълимоти исмоилия руҳи умумӣ (Худо) ҷаҳон
ва аҳли ҷаҳонро ба вучуд овардааст, аммо чизҳои офа-
ридашаванда аз ҷумла Одам ҳама нопоқанд, нопокии
онҳо қафасҳое мебошанд, ки мурғи руҳро асир карда-
анд. Бояд ин руҳ аз қафас ҳалӣ шуда, ба руҳи азали
ҳамроҳ шавад. Барои ин покиза будани ахлоқ ва тани
инсон лозим аст. Дар масъалаи руҳ ва покизагии он ба
асл баргаштани руҳи инсон таълимоти исмоилия ба
тариқати ислом як хел аст. Аммо дар масъалаи илму

дониш фарк мекунад, чунки тасаввуф ақлу донишро рад мекунад, исмоилия баръакс. Худи ҳамин шакли гузориши масъала моҳияти прогрессивӣ дорад. Пешвоёни ин таълимот таъкид мекунанд, ки Рӯҳи Худо ва пайғамбар ба авлодонаш гузаштааст (мас. Оғохон).

Ақидаи риндӣ. Калимаи ринд дар «Ғиёс-ул-лугот» эзоҳ дода шудааст. «Мункире, ки инкори ӯ аз умури шариат аз зиракӣ бувад на аз ҷаҳл» (с.356). Хайём мегӯяд:

Ринде дидам нишаста дар кунчи замин...

Чараёни риндӣ аз 4 сарчашма об меҳӯрад, ки дар замони худ динҳои расмӣ будаанд:

1. **Чараёни Зарвония** (замон). Зарвония ба муқобили дини расмӣ Зардуштӣ ҳамчун бидъат ба вучуд омадааст ва он пеш аз ҳама дар асри 3 пайдо шудааст. Зарвония таълим медиҳад, идоракунандаи дунё Ахурамаздо не, балки Зарвона Акарана мебошад. Зарвония масъалаи дунёи қадим ва беохирро пеш меронад.

2. Сарчашмаи дигаре, ки ба ақидаи риндӣ таъсир гузоштааст, ақидаи материалистӣ- фалсафии Ҳинди қадим **Локаят** мебошад. Маънояш нуқтаи назари одамони оддӣ аст. Ин чараён дар асрҳои VII-VIII-и пеш аз мелод ба вучуд омадааст. Ба муқобили ақидаи тарки дунё равона шудааст. Локаят таълим медиҳад, ки аз лаззати зиндагӣ баҳра гирифтани лозим аст. Асоси фалсафии таълимоти Локаят ин «чор унсур» - об, оташ, ҳок , бод мебошад.

3. Сарчашмаи сеюм ин **чараёни айшпарастии Мисри қадим** аст.

4. Сарчашмаи чоруми ақидаи риндӣ ин **ақидаи фалсафӣ ва маданияти Юнони қадим** мебошад. Ин ақида бо роҳи тарҷума таъсир гузоштааст, ки ду шоха дорад, яке Хедонизм ва дигаре Эпикуризм ном дорад. Эпикур номи файласуфи Юнони қадим ва Хедонист асосгузори чараёни айшпарастӣ аст. Нуқтаи назари

онҳоро- **серноик** меноманд, ки аз калимаи айш гирифта шудааст. Эпикур дар таълимоти худ лаззати зиндагиро дар кам хӯрдан дида, инро озодии шахс мешуморад.

Дар акидаи риндӣ – ҳаётдӯстӣ ба шароити реалии зиндагӣ наздик будан, аз қору ҳаёти он дунё шубҳа қардан, ақлона будани қорҳои ӯ, донишпарварӣ, шикоят аз замона, озодихоҳӣ ҷои асосӣ дорад.

Ҷараёни шуубия - дар аввалҳои футуҳоти ислом бо шиорҳои бародарӣ, баробарӣ, дӯстӣ, сулҳ диққати қисми аҳолии забтшударо, ки аз зулм ва нобаробарии синфӣ дар мамлакати худ ба танг омада буданд, ба худ ҷалб кард. Бинобар ба ислом ва истилогарони араб як андоза ҳусни тавачҷӯх ба вучуд овард, вале бартарӣ пайдо қардани намояндагони дини ислом боиси норозигии оммаи мазлум ва синфи ҳукмрони маҳаллӣ гардид. Ин равия ба халқҳои истилошудаи мазлум, алалхусс ба халқҳое, ки гузаштаи боифтихор дар илм, маданият ва давлатидоракунии доштаанд, нафорида, ҳисси нафрат, адоват ва муқобилияткунии онҳоро пурзӯр кард, ки он «**шуубин**» ном гирифт. Ҳаракати шуубия ба чанд роҳ ва чанд намуди мазмун инкишоф меёфт:

1. **Бо роҳи шӯришҳо** – Шӯриши Абӯмуслим, Синдбод, Бобак, Муқаннаъ.

2. **Қувваҳои дар доираи ҳилофати араб, ба даст даровардани мансабҳо ва ҳокимияти сиёсӣ, масъалаи кӯшишҳои хонадони Бармакиҳо.**

3. **Ҳаракатҳо барои ба даст даровардани ҳокимият дар шакли давлати феодалии маҳаллӣ - ташкили давлати Тоҳирӣ (832-873), Саффорӣ (883-903) Сомонӣ (892-999).**

4. **Кӯшишҳои баргаштан ба дини Зардуштӣ, талош ба ҳаракати бидъат (Ҳурамутиҳо ва Исмоилиҳо).**

5. **Ҳаракати адабӣ, илмӣ, маданӣ ва ифтихор ба гузаштаи халқу маданияти худ.**

Гуруҳе аз пайравони шуубия аз рӯи ҳамин таассуб ҳатто исломро қабул намекардаанд ва ҳудро ба дини Зардуштӣ пайрав медонистанд:

Бар он дини Зардуштӣ пайғамбарам,
Зи роҳи ниёғони худ нагзарам.

Ё дар алъори Дақиқӣ:

Ба Яздон, ки ҳаргиз набинад бихишт,
Касе, к-ӯ надорад кеши Зардухшт.

Мазҳаби суннӣ – ихтилофи мазҳаби ро ҳарчанде ки сунниҳо оғоз накардаанд, вале ин мазҳаб пас аз пайдо шуданаш ба муқобили мазҳаби шиа ба расмият даромад ва ба яке аз шохаҳои ислом мубаддал гашт. Мазҳаби сунниҳо чун мазҳаби собитқадами ислом, Қуръону ҳадис ба ҳисоб мерафт. Вай мафкураи феодализми инкишофёфтaro ифода мекард. Ин мазҳаб таассуби диниро ба авҷи аъло бароварда, ҳатто ба дигар мазҳабҳои ислом душманӣ мекард. Қонуну таълимоти худро ҳақиқӣ мешуморид. Сунниҳо илова бар Қуръон ҳадисҳои «сунна»-ро эътироф мекунад. Онҳо чорёрҳо – Абубакр, Умар, Усмон, Ҳайдарро ҳамчун ҷойнишинҳои Муҳаммад мешуморанд. Ҳамин тавр дар олами ислом макбараҳои муътабари азизу авлиёҳо, зиёратгоҳҳои муқаддас ба вуҷуд омад.

Намояндагони адабиёти тасаввуфӣ асрҳои XI-XII

Бобо Тоҳири Урёни Ҳамадонӣ. Бобо Тоҳири Урён дар таърихи адабиёти форсу тоҷик бо таронаҳои шӯрангезу пурэхоси худ, ки барои орифу омӣ дилпазиранд, мақоми хос дорад. Роҷеъ ба ҷараёни зиндагӣ ва эҷодиёти Бобо Тоҳири Урён ахбороти дақиқе мавҷуд нест. Муҳаққиқон аз ахбороти ноқису пареҷони сарчашмаҳо ҳамин қадарашро муайян кардаанд, ки номи ин адиб Бобо Тоҳир, лақабаш Урён ва тахаллуси адабиаш Тоҳир будааст. Номи худро шоир чунин зикр мекунад:

Му аз рӯзи аввал Тоҳир бизодам,
Аз он рӯз ном Бобо Тоҳир астам.

Зиндагии Бобо Тоҳири Урёни Ҳамадонӣ (980-1055) гӯё асосан дар Ҳамадон ва атрофи он (ғарбии Эрон) гузаштааст. Оромгоҳаш низ дар Ҳамадон аст. Вале нолаю афғони ӯ аз ғарибӣ гумон меравад, ки шояд Бобо Тоҳири Урён замоне дар ғарибӣ низ афтода бошад, зеро каси талхӣ ғурбатро наҷашида наметавонад, ки сӯзу гудози онро бо ин ҳарорат баён намояд:

Ғарибиҳо маро дилгир дора,

Фалак бар гарданам занҷир дора,

Фалак аз гарданам занҷир бардор,

Ки ғурбат хоки домангир дора,

Аз дубайтиҳои Бобо Тоҳири Урён маълум мешавад, ки вай аз донишмандони соҳаи ирфон, бо қавли худаш, илми самовот буда, мусиқиро хуб медонист ва таронаҳои ӯро бо оҳанг месурудааст :

Ҳама гӯян, ки Тоҳир тор бинвоз,

--Садо чун медиҳад тори гусаста.

Мувофиқи ахбороти муаллифи «**Роҳат-ус-судур**»-Ровандӣ (асри XI) соли 447/1055 Тугралбеки Салҷуқӣ дар наздикии Ҳамадон, дар кӯҳаки Хизр бо Бобо Тоҳир, Бобо Ҷаъфар ва Шайх Ҳамшо, ки аз авлиёе се пир буданд вомехӯрад. Баробари онҳоро дидан Туграл пиёда шуда, дасти Бобо Тоҳирро мебӯсад. Бобо Тоҳир ӯро мепурсад: «Эй турк, бо халқи Худо чӣ хоҳӣ кард?» Султон гуфт: «Он чӣ ту фармой». Бобо ӯро ба адолат даъват мекунад...

Муаррихи асри XIV Ҳамдуллоҳи Қазвинӣ дар «**Нузҳат-ал-қулуб**» (с.таъд.740/1340 хабар медиҳад, ки рубоиёти Бобо Тоҳир дар бисёр нуқоти Эрон сари забонҳост.

Эҷодиёти Бобо Тоҳири Урёни Ҳамадонӣ чандон ғанӣ нест. Дар китобҳои таърихиву таъкираҳо зикр кардаанд, ки Бобо Тоҳир забони арабиро хеле хуб медонист ва аз ӯ суханони кӯтоҳи ҳикматмонанде ба арабӣ боқӣ мондааст, ки шомили ақидаҳои ирфонӣ ва

афкори ахлокии вай аст.Мачмӯи ин суханони БобоТоҳирро «Қаламоти қассор» мегӯянд. Бобо Тоҳир ашъори арабӣ низ доштааст. Ду маснавӣ ва қитъае чанд аз ин навъ гуфтори ӯ мавҷуд аст. Дар ҳамаи онҳо аз ақоиди ирфонӣ, ҳақиқату маърифати сӯфиёна, зикру ибодат, вачду илҳом ва ҷазабаю муҳаббат сухан меравад. Бобо Тоҳир ба форсӣ низ ғазалиёту таронаҳо суруда будааст. Мачмӯаи таронаҳои ӯ шомили тақрибан 350 дубайтӣ буда, вақтҳои охир чандин бор дар Эрону Тоҷикистон ба нашр расидааст. Аз рӯи эътирофи умум беҳтарин матни мачмӯаи таронаҳои БобоТоҳир ҳамон аст, ки ба эҳтимоми донишманди машҳури эронӣ **Ваҳидӣ Дастгардӣ** сурат гирифтааст. Аз ин ҷиҳат маҳз ҳамон матн чандин бор ҷоп ва тарҷума шудааст, аввалин нусхаҳои қадимаи ашъори Бобо Тоҳир мавҷуд нестанд. **Забехулло Сафо** 10 шеърӣ тозаи Бобо Тоҳирро меорад, ки дутояш ғазал боқӣ ҳама таронаанд.

**Яке барзигаре нолун дар ин дашт,
Ба ҷашми хунфишон олола мегашт.**

**Ҳамегашту ҳаме гуфт: эй дарего,
Ки бояд киштану ҳиштан дар ин дашт.**

Бобо Тоҳир шахси сӯфимашраб буд. Аз ин рӯ, мағзи ақоид ва андешаҳои ӯро тарғиби фано ҳамчун василаи бақо ташкил намуда, бисёр дубайтиҳои ӯ мувофиқи мафкураи сӯфиёнаи сарояндашон мавзӯҳои ҷиссу ноумедиро фаро мегиранд, вале дар эҷодиёти ӯ дубайтиҳои низ кам нестанд, ки на фақат шикваи муаллифро аз фалаку тақдир иброз медоранд, балки эътирози шадиди иҷтимоӣ, исёну ошӯб ва қиём бар зидди беадолатию истибдодро ифода намуда, афкору омоли мазлумони таҳқиршударо баён мекунанд.

**Агар дастам расад бар ҷархи гардун,
Аз ӯ пурсам, ки ин чун асту он чун,
Якero додай сад гуна неъмат,
Якero қурси ҷав олула дар хун.**

Тарғиби химмати баланд, назари воло, озодии
фитрат ва мухторияти руҳонӣ мазмуни гуруҳи дигари
ин қабил дубайтиҳои Бобо Тоҳир аст:

**Сарам чун гӯй дар майдон бигарда,
Дилам н-аз аҳду н-аз паймон бигарда,
Агар даврон ба номардон бимуна,
Нишинам, то дигар даврон бигарда,**

Дубайтиҳои Бобо Тоҳир аз ҷиҳати воситаҳои тас-
вир рангоранг ва ғаниянд, шоир истифодаи санъатҳои
ташбеҳ, муболиға, якбора чандин санъат: таҷнис,
ташбеҳ, тазод, рамзҳои мутазод (гулу булбул, шамъу
парвона), тавсифҳои хеле гуногун, маҷоз (дарди шодӣ,
ниҳоли меҳр, ғиёҳи ноумедӣ, дарахти ғам, доғи фироқ,
дили сӯхта, ҷигари қабоб, тахтаи нарду шашу панҷ ва
ғайра), киноя, талмеҳро хеле дӯст медорад ва дар
дубайтиҳояш фаровон истифода намудааст.

Дар дубайтиҳои Бобо Тоҳир номҳои Лайлӣ,
Маҷнун, Айюб, Яъқуб, Юсуф, шаҳидони Қарбало –
Ҳасану Ҳусайн, Ҳорут ва Фариддун. ки аксар
қаҳрамонони азияткашидаи ривоятҳои мазҳабианд, зи-
ёд ёд карда мешаванд. Аз асотири эронӣ Бобо Тоҳир
Фаридун ва писари ӯро чун наҷотбахш ба хотир мео-
рад. Дар осори Бобо Тоҳир насихати оддии каме тунди
падарона ба гӯш мерасад:

**Азизо, мардӣ аз номард н-ой,
Ғиғону нола аз бедард н-ой.
Ҳақиқат бишнава аз пури Фаридун,
Ки шӯъла аз танӯри сард н-ой.**

Таронаҳои Бобо Тоҳир на танҳо шикваи шоирро
аз дасткӯтоҳӣ, бедории фалак ва ҷаври замона аз қаъри
асрҳо ба гӯшаи наслҳо мерасонанд, на фақат ба воситаи
онҳо пири рӯзгордидае андарзу насихат меғӯяд, балки
он дубайтиҳо таронаҳои кӯчаки ишқианд, ки дар
колаби онҳо орифи ошиқпеша мазмунҳои ишқу
муҳаббати сӯзонро рехта, бо забони ҳол эҳтироси дил-
ро тараннум менамояд. Изҳори муҳаббат, шавқи

мулоқот, орзуи дидор, лаззати васл, тасаввури бўсу канор, ғанимат шумурдани лутфи дидор, ки пайваста бо нозу ишваи ёр, ниёзу изтироби ошиқ, ғудохтан дар оташи ҳичрону чашидани фироқ ба нудрат орзумандонро даст медиҳад, ҳамирмоёи ғуруҳи калони дубайтиҳои Бобо Тоҳир аст.:

Зи бӯи рӯи ту мафтунам, эй гул,

Зи ранги рӯи ту дилхунам, эй гул.

Мани ошиқ зи ишқат беқарорам,

Ту чун Лайлию ман Мачнунам, эй гул.

Муҳаққиқони эҷодиёти Бобо Тоҳир (Ян Рипка, В.Дастгирӣ, З. Сафо ва дигарон) ҳузнангезӣ, ифодаи шӯридаҳолӣ, фанопарастӣ ва муроҷиат ба дили нозуки ғампарварро хусусияти фарқкунандаи онҳо нисбат ба рубоӣёти исёнгарона, фалсафӣ ва бебоконаи Умари Хайём шумурдаанд.

Маро не сар, на сомон офариданд,

Парешонам, парешон офариданд.

Парешонхотирон рафтанд дар хок,

Маро аз хоки эшон офариданд.

Суфиёни асрҳои XI—XII Хуросон узлатгузинӣ, ваҳдати вучуд ва тавзеҳу таъбири озодонаи Қуръонро асоси таълимоту одоби худ қарор дода, ишқро роҳи асосии васл бо офаридгор ва офаридгорро маҳбуби мутлақ ангошта, аз чизҳои оддӣ натиҷаҳои ирфонӣ мегирифтанд. Бобо Тоҳир аз машҳуртарин тарғибкунандагони ин ғоя буд:

Насиме, к-аз бӯи он кокул оя,

Маро хуштар зи бӯи сумбул оя,

Чу шав ғирам ҳаёлатро дар оғӯш,

Саҳар аз бистарам бӯи гул оя.

Асри XI ибтидои сабзиши адабиёти тасаввуфӣ, хусусан равнақи назми ирфонӣ буд. Дар ҳамаи лангару хонақоҳҳои Мовароуннаҳр Хуросон ва Эрон Ироқ дар маҷлисҳои самоъ суруду таронаҳои ғоссей-тоҷикӣ бо ҳамовозии мусиқӣ ба нағма медарсомаданд. Самоъ як

навъ шабнишинии аҳли тасаввуф, ки бо шеърӯ тарона, рақсу савтгӯӣ ва базм сурат мегирифт. Дар ин шабнишиниҳо ва ҷои дуою ибодат дар ҳавои мусикӣ сурдану шунуфтани дубайтиҳои халқӣ мақоми хос дошт.

Яке аз аввалин ривочдиҳандагони тасаввуф **Абусаид ибни Абулхайр** аз аввалин шоирони мутасаввифе буд, ки рубоиҳои зиёд сароидааст. Суханварони дигари суфимашрабу орифандеша барои ба халқи оддӣ наздиктар шудан дар асри XI кӯшиш кардаанд, ки баъзе осори худ, хусусан таронаҳояшонро ба лаҳҷаи маҳаллии зодгоҳ ва истиқоматгоҳи худ нависанд.

Шайхи хуросонӣ **Боязиди Бастомӣ** (ваф. 874) аввалин байтҳои форсӣ-тоҷикии суфиёна гуфта будааст. **Бобо Кӯҳӣ** (ваф. 1050) муаллифи нахустин девони форсии суфиёна аст. Ба ҷои «**шайху муршид**» ба таркиби «**бобо**» шурӯъ шудани номи ин адибон низ аз қаробати наздики онҳо ба табақаҳои поёни аҳоли гувоҳӣ медиҳад.

Вазни тарона - дубайтӣ дар ҳилофи вазни рубоӣ **ҳазачи мусаддаси максур ва маҳзуф** (мафойлун мафойлун мафойлун ё фаълун) буда, бо адабиёти пахлавии пеш аз ислом робита дорад.

Абӯ Исмоил Абдуллоҳ Ансорӣи Ҳиравӣ аз замони кӯдакӣ дар зери таъсири тарбияти падари сӯфияш ба тасаввуф майл пайдо кард. Пас аз муҳлати таҳсил Абдуллоҳи Ансорӣ ба муддати зиёде ба сафар баромад ва шаҳрҳои зиёди Хуросонро дид, ба шайх Абулҳасани Харақонӣ мурид шуд, ирфону тасаввуфро аз вай омӯхт. Пас аз марги шайх соли 1034 ба Ҳирот баргашт ва ба умури диния машғул гардид. Аз ғаъолияти ин давраинаи Ансорӣ чанд нома то ба мо расидааст, ки бо забони сода, бо ибораҳо ва зарбулмасалу мақолҳои халқӣ иншо шудаанд. Дар ҳаҷвҳои нешдоре, ки он ба андарзҳои инсонпарваронаи онҳо тамоюли халқию мардумпарварии Ансорӣ сарех ифода ёфтаанд. Шухрати Ансорӣ ҳеле босуръат боло мешуд. Вусъати доираи дониши вай, ки ҳамзамононашро ба ҳайрат андохта буд. Даре нагу-

зашта Ансорӣ шахсияти мӯътабари динии Ҳирот гардид. Шогирдони зиёде пайдо кард.

Замоне, ки сиёсатмадори салҷуқӣ, вазири бузург Низомулмулк соли 1064 ба сари ҳукумат омад ва ба ислохоти машҳури динии худ оғоз намуд, синни шайх ба ҳафтад расида буд. Ислохоти динии Низомулмулк ба муқобилати хеле саҳти руҳониёни муҳофизакор рӯ ба рӯ омад, ки Ансорӣ низ аз ҷумлаи онҳо буд. Ӯ бо суббот ва оштинопазирии ба ҳудаш хос ба мубориза бар зидди ин ислохот баромад. Ва бинобар ин дар охири умр чандин бор дучори таъқиб гардид.

Аз Ансорӣ ба забони арабӣ ду рисолаи динӣ боқӣ мондааст, ки ӯ дар онҳо ақоиди динии ҳудро баён ва собит мекунад. Ҳар ду рисола бар зиди каломи Ашъарӣ, яъне ҳамоно таълимоте, ки Низомулмулк ба ҷорӣ намуданаш мекӯшид, нигаронида шудаанд ва ҷанбаи мубоҳиса ва мунозираи доранд. Эҳтимол, ҳар дуи ин рисола баъд аз соли 1065, яъне баъди дар дохили давлати Салҷуқӣ шиддат ёфтани зиддиятҳои динию мазҳабӣ навишта шудаанд.

Сухбатҳои Ансорӣ дар бораи ҳаёт ва фаъолияти шайхони машҳури сӯфия (бо ном Табақоти сӯфия) дар омӯхтани таърихи тасаввуф санаду ҳуҷҷати муҳим ва мӯътабаре мебошад. Ин асарро яке аз шогирдони шайх бо лаҳҷаи Ҳирот навиштааст.

Ансорӣ ин сухбатҳои ҳудро дар асоси китоби бо ҳамин ном таълиф кардаи суфии Хуросон Суламӣ мураттаб кардааст. Пас аз 400 сол Абдурахмони Ҷомӣ дар асари машҳури худ «Нафаҳот-ул-унс», ки ба таърихи шайхони суфия бахшидааст, аз ин асари Ансорӣ истифода кардааст.

Ансорӣ дар аснои таълим ва тадриси илми тафсир Куръонро дар руҳияи тасаввуф тафсир кардааст. Шогирди дигараш соли 1056 ин шарҳу тафсири устоди ҳудро ҷамъ ва ба унвони «Сад майдон» тадвин карда-

аст. Дар ин асар аз сад марҳилаи такомули ахлокии сӯфӣ сухан меравад, таърихи таълифаш маълум нест.

Вале рисолаҳои ахлоқӣ, сӯфиёна ва муноҷотҳои Ансорӣ аз осори дигараш бештар шуҳрат дорад. Ансорӣ бо рисолаҳояш дар таърихи адабиёт ба забони форсӣ аввалин бор насри мавзуну мусаччаъро ҳамчун шакли бадеӣ қорӣ намуда, онро бо порчаҳои шеър зиннат додааст. Асарҳои Ансорӣ аз 8 рисола иборат мебошанд. Муҳимтарини онҳо «**Канз-ул-соликин**», «**Зод-ул-орифин**» «**Муҳаббатнома**» мебошад. «**Канз-ул-соликин**» аз шаш боб иборат буда, унвони онҳо дар шакли зерин омадаанд:

1. Дар мубоҳисаи шабу рӯз.
2. Дар баёни қазову қадар.
3. Дар инояти раҳмон ба инсон.
4. Дар ҳаққи дарвешони ҳақиқӣ ва маҷозӣ.
5. Дар гурури ҷавонӣ.
6. Қаландарнома

«**Муҳаббатнома**»- аз 27 боби хурд иборат аст. Бо услуби зинда, возеҳ ва қаноатбахш мафҳумҳои асосии тасаввуф ва баъзе масъалаҳои баҳсноки «**тариқат**»-и сӯфия баён гардидаанд. Таъсири «**Канз-ул-соликин**» ва «**Муҳаббатнома**» дар инкишофи минбаъдаи адабиёти классикии форсу тоҷик нақши махсус дорад. Асари безаволи Саъдӣ «**Ғулистон**» маҳз бо таъсири ин ду рисолаи Ансорӣ ва услуби бадеии вай насри мусаччаъи орошта бо шеърро омӯхта ва ба он пайравӣ намуд. Ҳамин тариқ Ансорӣ дар жанри сухангустарии мансури адабиёти форсидабон яке аз асосгузори услуби пуртаъсиру осонфаҳм гардид.

Рисолаи дигари Ансорӣ «Рисолаи воридот» мебошад, ки муаллиф дар он дар шакли ибораҳои мухтасари насихатомез ва бо афоризмҳои муъҷазу мусаччаъ назарияи ахлокии ҳудро баён мекунад.

Панду андарзҳои Ансорӣ ба ашхоси хориҷ аз тасаввуф нигаронида шудааст. Рисолаи дигаре бо номи

«Насиҳатнома» аст, ки ба вазири салтҷукӣ Низомулмулк бахшидааст.

Асари дигари Ансорӣ «Мизон-ус-соирин» мебошад, ки онро муаллиф дар охири умри худ соли 1080 таълиф кардааст. Мукоисаи ин асарҳо нишон медиҳад, ки дар ин солҳо назариёти сӯфиёнаи вай ҷанбаҳои бидъатии худро гум карда, ба шариат бештар наздик шудааст.

Ба вучуд омадани марказҳои илмӣ маданӣ дар Самарқанд, Урганҷ, Нишопур, Марв, Балх, Ғазнин, Фирӯзкӯҳ, Бомӣён, Шервон

Давраи пуршухрати доираи адабии Ғазнавиён замони ҳукумати Султон Маҳмуд, Султон Масъуд, Баҳромшоҳи Ғазнавӣ ва дигарон аст. Машхуртарин шоир ва маликушшуарои дарбори ғазнавиён Ҳаким Унсурӣ мебошад. Аз рӯи гуфтаи таърихнависон дар доираи адабии Ғазна 400 шоири дарбор будааст, ки султонҳои муттассиби ғазнавиро мадҳ мекардаанд. Ҷангҳои ғоратгаронаи аз номи ҷиҳоди динӣ дар Ҳиндустон гузаронидаи ӯро, ки ғӯё барои паҳн намудани дини ислом мекарда бошад, тавсиф намудаанд. Як хислати хуби услуби шоирони доираи адабии Ғазна дар ин аст, ки анъанаи адабии содданависии асри X-ро махсусан дар нимаи якуми асри XI давом додааст. Аз таносуби миқдори хурди шеърӣи шоирони ин доираи адабӣ пай бурдан душвор нест, ки дар он ҷои асосиро шакли шеърӣи қасидаи мадҳия ишғол намудааст, ғазал ҳоло ҳам мавқеи хурд дорад. Аз дostonҳои Айюкӣ («Варқа ва Гулшоҳ») ва Унсурӣ («Вомӣку Узро», «Сурхбут ва Хингбут», «Шодбаҳр ва Айнулҷаёт») ва ғайра маълум мегардад, ки шакли шеърӣи дoston дар доираи адабии ғазнавиён мавҷуд будааст, вале сюжетҳо аз ҳаёти халқҳои дигар - арабу Юнону Ҳиндустон гирифта шудаанд. Намояндагони ин доираи адабӣ инҳо мебошанд: Абӯлқосим Ҳасан бинни Аҳмади

Унсури, Абулҳасан бинни Чулуг Фаррухӣ, Манучехрини Домғонӣ, Масъуди Саъди Салмон ва дигарон.

Масъуди Саъди Салмон. Намояндаи барҷастаи адабиёти доираи адабии ғазнавиён Масъуди Саъди Салмон аст. Зодгоҳи падари Масъуди Саъд шаҳри Ҳамадон буда, Саъд баъд аз Ҳамадонро забт кардани Султон Маҳмуд ва писараш Масъудро ҳоким таъин намудани ӯ ба хизмати ҳоким наздик шуда, пас аз истилои Ҳиндустон ва Масъудро аз Ҳамадон ба Лоҳур ба ҳокимӣ таъин намудани ӯ ҳамроҳи ҳоким ба Лоҳур рафта, истиқоматкунандаи он ҷо гардидааст. Масъуди Саъд дар он ҷо дар соли 1046 таваллуд ёфтааст. **Салмон** таҳалусси шоирини ӯст. Ӯ баъд аз таҳсили камол ва дорони донишҳои зарурии замон шудан ва аз худ намудани забони арабӣ ва ҳиндӣ ба доираи адабии дарбор дохил гардидааст ва бо ҷиҳти дарбориёну ҳукми подшоҳи ғазнавӣ дар муддати қариб бист сол дар яке аз қалъаҳои кӯҳӣ, ки **Ной** ном доштааст, зиндонӣ гардидааст:

Нолам ба дил чу ной ман андар ҳисори Ной,

Пастӣ гирифт ғиммати ман з-ин баландҷой.

Орад ҳавои Ной маро нолаҳои зор,

Чуз нолаҳои зор чӣ орад ҳавои Ной?

Шоир қайд кардааст, ки агар истеъдоди шоирӣ ва шеърҳои ӯ намешуд, зиндонии қариб бистсола ӯро мисли ҳазорон зиндонии он замон нобуду гумном мекард:

Гардун ба дарду ранҷ маро кушта буд, агар,

Пайванди умри ман нашудӣ назми ҷонфизой.

Адабиётшиносон миқдори мероси адабии ӯро 16 – ҳазор байт тахмин кардаанд, ки аз қасида, ғазал, қитъа ва рубоӣ иборат аст. Ҳарчанд ки дар ашъори ӯ мадҳия ҳиссу ҳаяҷони ошӣқона ва панду ахлоқ зиёд аст, вале миқдори ҳеле зиёди ашъори ӯ ҳасбуҳолӣ буда, аз силсилаи ҳабсиёт иборат аст:

Торе аз мӯи ман сапед набуд,

Чун ба зиндон малик маро биншонд.

Мондам андар балову ғам чандон,

Ки яке мӯи ман сиёҳ намонд.

Ё чои дигар:

Нишастаам зи қадам то сар андар оташу об,

Тавон нишастан сокин чунон дар оташу об.

Доираи адабии Қарохониён. Баъд аз

Мовароуннаҳр як қисми қаламрави Сомониёнро ишғол намудани Қарохониён марказҳои илмию адабии тоҷикон дар шаҳрҳои Бухоро ва Самарқанд барҳам хӯрд ва шаҳри Баласоғун маркази маъмурӣ ва илмию адабии онҳо ба забони туркӣ қарор гирифт ва аз ин рӯ, як муддат ҳаракати адабии тоҷикӣ хомӯш шуда, қувваҳои адабӣ ба шаҳру кишварҳои атроф - Хоразм, Ғазнин, Нишопур, Фирӯзкӯҳ, Бомӣён пароканда шуданд. Дар ин муддат ҳокимони қарохонӣ дар вилоятҳои марказии худ бо омӯхтан ва тарҷума намудани забону адабиёти тоҷику форс машғул шудаанд, ки аз гуфтаҳои шоири турки қарохонӣ Юсуф Хос Ҳочиб (асри XI) дар китоби «Қудатғу биллик» (таълифи 1069-70) маълум аст. Ҳокимони дар вилоятҳои забтшуда ҳукумроникунанда тадриҷан забон, адабиёт ва маданияти халқи маҳаллӣ - тоҷиконро омӯхта, дар сарои худ доираи адабӣ ташкил дода, худро ҳамчун хони одилу илму адабиётдӯст мешиносонданд. Дар охири асри XI дар Самарқанд маркази қарохониёни дастнишонда ба вучуд омад, ки дар он номи шоирон Рашидин Самарқандӣ ва Амъақи Бухороиро метавон зикр кард.

Шихобиддин Абулначаб Амъақи Бухорӣ шоири охири асри XI ва нимаи аввали асри XII аст. Аз рӯи нақли тазкираҳо «Шихобуддавла» лақаби шоирии ӯ буда, «Амъақ» ё «Амъақӣ» таҳаллуси вай аст. Ҷараёни зиндагии ӯ, аз ҷумла, соли таваллудаш маълум нест. Амъақ мисли шоирони дигари ҳамзамонаш баъд аз таҳсили илму камол тақдири эҷодии худро дар дарбори подшоҳон озмуданӣ шудааст. Як муддат дар доираи адабии султон Санҷари салҷуқӣ дар Марв шоири дарбор будааст. Баъд бо сабабҳои номаълуме ба дарбори

Қарохониён ба доираи адабии Самарқанд омадааст (ба дарбори Қутбиддин Абулмузаффар Иброҳим, Насриддин Абулҳасани Наср Хизрхон) ва ба дараҷаи амирушшуарой расидааст. Мувофиқи ривояти тазкиранависон бо Рашидии Самарқандӣ мушоира дорад.

Аз мероси адабии ӯ як девони шеърҳои қасида, рубой, китъа, таркиббанд ва ғазал, ки аз ҳафт ҳазор байт иборат аст ва достони «Юсуф ва Зулайхо» боқӣ мондааст. Қасидаҳои Амъақ аз ҷиҳати равияи мадҳу ситоиши худ бо равияи умумии адабиёти доираи дарбор ҳамоҳангии том дорад. Дар услуби шеърҳои мадҳиявиаш муглақбаёнӣ, печ дар печ будани ифодаву образҳо ва тасвирҳои ғайриреалӣ кам нест. Ба тарзи чистон (лугз) баён намудани фикр аз хусусиятҳои услуби баёни вай аст. Масалан, қасидае, ки ташбиби он тасвири шамол мебошад, чунин аст:

Ало, эй мушаъбад шамоли муанбар,
Бухори бухурӣ ту, эй гарди анбар.
На руҳӣ, валекин чу руҳӣ мусаффо,
На нурӣ, валекин чу нурӣ мунаввар.
На халқӣ, ки не ҷисм дорию не ҷон,
На мургӣ, ки не пой дориву не пар.
Ҳама пӯиву пой ту дар ту пинҳон,
Ҳама парриву кори ту дар ту музаммар.
Зи ашколи ту рӯи дарё мунаққаш,
Зи осори ту рӯи сахро мусаввар.

Ҳамин услуби маҷозии тасвир, ки муглақбаёнӣ дорад, дар шеърҳои ишқии ӯ низ мушоҳида мешавад:

Эй орази ту чун гулу зулфи ту чу сунбул,
Ман шефтаву фитнаи он сунбулу он гул.
Зулфайни ту кирест барангехта аз оч,
Зулфайни ту зогест баровехта ҳамвор.
Ду Моҳ ба микдору ду Хуршед ба ҷангул,
Рӯхсори ту ширест баромехта бо мул.

Рашидии Самарқандӣ. Маълумоти нисбатан пурраро дар бораи Рашидӣ муаллифи «Таърихи адабиёти

форсӣ» Ҳерман Эгте додааст. Рашидӣ баъд аз хатми мадраса ва камолоти таҳсилу такмили маҳорати шоирӣ дар доираҳои адабии қарохониён ва салҷуқиён хизмат кардааст. Шоири дарбори Хизрхони қарохонӣ (аввали асри XI) будани вай, дараҷаи саидашшуарой доштани ӯро нақле, ки Низомии Арӯзӣ дар «**Чаҳор мақола**» оид ба муносибати ӯ ба Амъаки Бухорой овардааст, тасдиқ менамояд. Рашидӣ бисёр ҳозирҷавоб ва базлагӯй буд. Боре Хизрхон дар суҳбат бо Амъақ пурсидааст, ки ӯ дар бораи шеърҳои Рашидӣ чӣ мулоҳиза дорад. Амъақ ҷавоб додааст, ки «**хуб аст, вале андак бенамак аст**». Дар ин суҳбат Рашидӣ ҳозир набуд, вакте ки ҳозир шуд, подшоҳ ба ӯ гуфтаи Амъақро нақл карда ҷавоб гуфтаниро тақозо намуд. Рашидӣ бадеҳатан гуфтааст:

Шеърҳои маро ба бенамакӣ,

Айб қардӣ раво бувад, шояд.

Шеъри ман ҳамчу шаккару шахд аст,

Андар ин ду намак намебояд.

Шалғаму бокилост гуфтаи ту,

Намак, эй қалтабон, туро шояд.

Ровӣ нақл мекунад, ки шоҳ аз ин ҷавоб хурсанд шуд. Дар суҳбати ӯ одатан ҳар рӯз чор табақ тилло мегузоштанд. Он рӯз подшоҳ ҳар чор табақ тиллоро ба Рашидӣ бахшид. То кадом дараҷа дуруст будани нақлро тасдиқ кардан душвор аст, вале ин далели он аст, ки Рашидӣ маҳорати ҳозирҷавобӣ, латифагӯӣ ва табъи хуш доштааст.

Ҷиҳати дигари ҷолиби диққати эҷодиёти Рашидӣ дар ашъори ӯ баланд будани ҳиссиёти ватандӯстӣ ва ифтихори миллӣ аст. Масалан, дар замони ҳукумронии феодалҳои турк муносибатҳо ба шоирони классикии миллии давраи ҳукумронии феодалҳои тоҷик Сомониён тағйир ёфт. Баъзе шоирони дарбор аз қабили Муиззӣ ва Ҳоконӣ онҳоро ҳаҷву тамасхӯр кардаанд. Рашидӣ ҳамчун шоири ватанпарвар тарафи эшонро гирифта, эҷоди он шоиронро химоя кардааст. Масалан, ӯ дар бораи

микдори мероси адабии Рӯдакӣ маълумоти қимматбаҳое дода, вайро зебандаи сарвариин шоирон донистааст. Шояд аз сабаби барои шоирони ватандӯст номусоид будани шароити дарбори қарохониён бошад, ки Рашидӣ аз ватан хичрат карда, аз шаҳре ба шаҳре, аз дарборе ба дарборе гаштааст. Вай аз дарбори қарохониён ба дарбори салчукиёни Хуросон Тугоншоҳ (ҳукмрониаш байни 1174-1186) ва Мозандарон Ҳисомуддавла Ардашер (1172-1207) рафта, шоири дарбор шудааст.

Рашидӣ асосан шоири қасидасаро мебошад. Қасидаҳои ӯро аз ҷиҳати шакл ба қасидаҳои Анварӣ баробар медонанд, вале аз ҷиҳати мазмун аз вай пасттар мешуморанд. Рашидӣ ҳам монанди Анварӣ илова ба шоирӣ, аҳли илм-мунаҷҷим ҳам будааст ва аз шоирони забардасти замони худ ба ҳисоб рафта, ӯро ба дараҷаи устодӣ мешинохтаанд. Қасидасарои моҳиру машҳур Заҳири Форёбиро шоғирди ӯ медонанд.

Рашидӣ дар охири умраш аз хизмати дарбор ва умуман дунёҷӯй даст қашида, гӯшанишин шудааст. Ниҳоят, дар шаҳри Табрез вафот ёфтааст ва қабраш дар қабристони «**Мақбарат-уш-шуаро**»-и Сурҳоб будааст.

Доираи адабии Салчукиён. Марказҳои сиёсӣ, илмӣ ва адабии Салчукиён бештар дар шаҳри Марв воқеъ гардидааст. Ин шаҳр аз ҷиҳати иқтисодӣ ва маданӣ дар ин давра обод будааст. Дар он китобхонаҳои бой ва мадрасаҳои зийде ҷой гирифтаанд, ки яке аз онҳо мадрасаи «Низомия» аст, ки дар баъзе шаҳрҳои дигар ҳам ба шарафи номи Низомулмулк таъсис ёфта буданд. Подшоҳони аввали салҷуқӣ бесавад бошанд ҳам, барои афзудани шуҳрати худ ба корҳои илмию адабӣ ва сарварирони доно эътибор медоданд. Аз шоирони машҳури дарбори салчукиён номҳои **Амир Муиззӣ, Анварӣ, Адиб Соиб Тирмизӣ, Зоҳири Форёбӣ, Маҳастиро** ба забон гирифтани мумкин аст. Дар ин доираи адабӣ ҳам шакли ҳокими шеърӣ- шакли қасидаи мадҳия буда, идеалогияи синфи ҳокими феодалиро ифода мекард ва ҳокимони

ачнаби ро бо мадхияҳои игрок, идеализатсия менамуд. Шеърҳои танкидии Носири Хисрав ва Саной ба қасидаҳои дарбори салчукиён низ дахл дошт. Дар ташбиби қасидаҳои ин доираи адабӣ бештар тасвири шӯришҳои ҳарбии султонҳои салчуқӣ ва ҳаёти дашту кӯҳҳо, ки гузаргоҳи лашкариёни онҳо буд, тасвир ёфтаанд. Аммо аз сабаби ба ҳокимон, сарлашкарҳо ва лашкариёни салчуқӣ, аксарият турк буданд ва забони тоҷикӣ—форсии қасидаҳо ба онҳо номафҳум буд, забони қасидаҳои давраи салчуқӣ ҳам аз калимаҳои арабӣ ва суҳанҳои муглаки душворфаҳм пур аст, зеро шоир чунин қасидаҳоро барои худнамоӣ дар назди ҳарифони худ эҷод мекард ва дар муглакбаёнӣ як навъ мусобиқа дошт. Дар ин дарбор ҳатто рубоӣ ҳам, ки шакли шеърии майлҳои озолихоҳона буд, ба доираи адаби дарбор-ба мадҳ хизмат кадааст. Ду рубоии Амир Муиззӣ, ки ба мадҳи Маликшоҳ (1072-1092) ва инъоми ӯ ва ҳамчунин рубоииҳои дигар ин маъниро тасдиқ менамоянд.

Амир Муиззӣ. Абӯабдулло Муҳаммад Муиззӣ дар оилаи Абдулмалик Бурҳонӣ ном шоири дарбори Алп-арслон (1063-1072) ва писари ӯ Маликшоҳ таваллуд ёфтааст. Соли таваллудаш аниқ нест (1049, 1058, 1072). Ҷои таваллудаш низ дар як маъҳаз **Самарқанд**, дар дигаре **Нишопур** ва дар сеюме **Нисо** зикр шудааст. Падараш Абдулмалик Бурҳониро баъзе сарчашмаҳо амир-аш шуарои дарбори Алп-арслон ва аз шоирони забардасти замони худ номиданд, вале дар таърихи адабиёт шояд бинобар шоири маддоҳи маҳз буданаш шӯҳрат надорад.

Муиззӣ баъд аз хатми таҳсили мадраса дар хизмати сипоҳии салчукиён буд. Чанде аз Хуросон ба Исфакон рафта, хизмати аскарӣ кардааст. Падараш пеш аз вафоти худ аз Маликшоҳ хоҳиш кардааст, ки фарзанди ӯро тарбия намояд:

**Ман рафтаму фарзанди ман омад халафи сидк,
Ҷӯро ба Худову Худованд супурдам.**

Баъд аз вафоти падараш Маликшоҳ амр кардааст, ки маоши падарашро ба вай диҳанд. Аммо барои иҷрои фармон аз тангии иқтисод ва ҷуръати ба султон арз кардан ҳам надиштааст. Ҳол он ки барои шоири дарбор будан либосҳои киборона, ҷоҳу манзили лоиқи шоҳу вазир, ғуломҳо доштан лозим буд, ки хароҷоти зиёде дошт ва қадри шоир ҳам бештар аз ҳамин ҷиҳатҳои зоҳирӣ муайян мегардид. Аз рӯи нақли Низомии Арӯзӣ Самарқандӣ дар «Чаҳор мақола» равшан мешавад, ки ӯ дар дарбори Маликшоҳ обрӯи зиёде доштааст, бинобар Муизӣ таҳаллус карданиш аз номи «Муиз-ул- дунё вад- дин» (қуватдиҳандаи дунё ва дин) будааст, гирифтааст. Ӯ то ба дараҷаи амиршуароӣ мерасад. Муизӣ барои фаҳмонидани аҳволи худ ва ҳатто иҷозат гирифтани баҳри аз дарбор рафтани ба домоди Маликшоҳ Алоуддавла Амир Алӣ Фаромурз, ки шахси шеърдӯст ҳам будааст, муроҷиат кардааст. Вай каме ёрии моддӣ дода, ӯро ба сабру таҳаммул даъват кардааст, то ки фурсати муносибе ёфта шавад, ки ӯро ба султон Маликшоҳ шиносонад.

Вазъияти ҳаёти шахсии ӯ баъд аз вафоти Маликшоҳ тағйир ёфт, зеро беинтизомӣ дар давлати ӯ оғоз гардид, ҳар намояндаи хонадони султон амир шудан меҳост. Амир Муизӣ ҳам мисли дарбориёни дигар ба оворагӣ афтода, гоҳ дар Исфакон, гоҳ дар Нишопур ва гоҳ дар Ҳирот зиндагӣ карда, аз рӯи одат ба фарзандони Маликшоҳ ва умуман сулолаи салҷуқӣ қасидаҳои мадҳия гуфта, рӯз гузаронидааст. Баъди оворагӣҳо, охируламр ба дарбори султон Санҷар, ки ҳоло ҳокими Хуросон буд, роҳ ёфт. Аз зиндагии индавраи Муизӣ ҳамин маълум аст, ки дар замони ҳукмронии Султон Санҷар аз тирӣ ногаҳонии амир захмин шудааст. Авфӣ дар «Лубоб-ул-албоб» овардааст, ки Муизӣ аз тирӣ Санҷар ҳалок шуд, вале Муизӣ қасидае дорад, ки аз сикатёфтаниш дарак медиҳад.

*Миннат Худойро, ки ҷонам нокарда қасд,
Тире, ки шах ба қасд наяндохт аз қамон.*

*Якчанд агар зи ранг дилам буд дардманд,
Як сол агар зи дард танам буд нотавон.
Фарҷоми кору оқибати хешро сабаб,
Фазли Худой донаму фару Худойгон*

Мероси адабии Муиззӣ аз як девони мукаммали қасидаҳо, ғазалиёт, рубоиёт ва қитъаҳо иборат аст, ки ҳаҷми онро ҳар хел нишон додаанд: **15 ҳазор, 12,5 ҳазор, ва дар нашри Аббос Иқбол 19 ҳазор байт** таъин шудааст. Ҷои асосиро қасидаҳои мадҳия ташкил медиҳанд.

Ғазал ва рубоихояш дар мавзӯи ишқ аст, вале ҳамчун шоири таъмин аз ҳаёти моддӣ бештар ба ҳисси лаззати шахвонӣ маҳдуд буда, дар он дарди ишқ ба маънои васеи инсонияш, ки олами иҷтимоиро ҳам дар бар мегирад. надорад. Масалан, дар рубоии зерин ҳиссиёти ишқ баланд нест:

*Чашми ману чашми он бути тангдаҳон,
Дар байъу шире шуданду дар суду зиён.
Қарданд яке байъ зи мо ҳар ду ниҳон,
Он об бад-ин супурду ин хоб бад-он.*

Ба ҳамин тариқ, шеърҳои Муиззӣ дар ақидаҳои иҷтимоӣ, фалсафӣ ва ҳиссиёти ишқию иҷтимоии инсон мавқеи баланд надорад. Муиззӣ ҳамчун шоири қасидасаро, ифодакунандаи манфиатҳои давлати мутамаркази феодалии намоён мешавад. Бо вучуди ин санъати баланд ва хусусиятҳои бехтарини назми ўро инкор кардан раво нест. Ў дар назм анъанаи сабки хуросониро давом додааст. Муваффақияти ў пеш аз ҳама дар соданависӣ ва тарзи реалистии тасвири бадеӣ буд:

*То ишқи ту раҳо накунад ҷони ман зи даст,
Ман кай кунам даст зи сари зулфи ту раҳо.
Додам ҳар он чӣ доштам, андар баҳои ту,
То баҳравар шудам зи ту аз музду аз баҳо.*

Дар девони шоир қасидаҳое ҳастанд, ки аз сар то охир ба санъати *илтизом, тарғ, лаффу нашр* навишта шудаанд:

*Ҳамеша бар гулу насрин ду зулфи он бути дилбар,
Яке корад ҳаме сунбул, яке борад ҳаме анбар.
Ба сони чанбару чавгон ҳамидастанд ҳар соат,
Яке бар моҳ занад чавгон яке ба гул кашад чанбар.*

Муиззӣ соли 1126- 1127 вафот кардааст. Саной дар марсияе ба ин ишора кардааст:

*То чанд муаззои Муиззӣ ба Худояш,
З-он ҷо ба фалак бурду бақои малакӣ дод.
Чун тири фалак буд қаринаш ба раҳ овард,
Пайкони малшк бурду ба тири фалаке дод.*

Эҷодиёти Муиззӣ аз ду ҷиҳат аҳамият дорад:

1. Бар хилофи услуби дарбор сабку забони соддаи асри X-ро бомуваффақият давом додааст.

2. Санъат ва забони шеърро бо образҳои нави реалистӣ, алфоз ва лугати гуфтугӯӣ, бо унсурҳои адабиёти даҳонӣ бой гардондааст.

Доираи адабии Моварои Кафқоз. Мурод аз Кафқаз Кафқазии ҷанубӣ (Закавказия) аст, ки дар он доираҳои адабии зиёде дар Табреш, Мароға, Аррон, Шамоҳӣ. Ганҷа ва ғайра мавҷуд буданд. Ҳаёти баъзе аз аҳли адаб на танҳо дар ин шаҳрҳо, дар Арманистон ва Гурҷистон ҳам гузаштааст. Дар қисмати Ғарбию Шимолии Эрон ва Кафқазии Ҷанубӣ давлатҳои майдаи хонадонҳои феодалӣ бо номи сардори асосгуздорон, аз қабилҳои мулки Шабонкор Шаддодиён, Шервоншоҳиён, Атобакони Язд, Мулки Табаристон ва ғайра мавҷуд буданд, ки ҳар кадоме баъд аз сукути Давлати Сомониён ба дараҷаи муайян ба инкишофи шеърҳои адабии форсу тоҷик шароити мусоиде фароҳам меовардаанд ва дар он кишварҳо ба паҳн шудани забони адабии дари ёрӣ медоданд.

Маълум аст, ки забони аҳолии Эрони Шимолии Ғарбӣ дар ибтидои асри XI ҳоло забони форсии дари (тоҷикӣ) набуда, забони гуногуни мансуб ба забонҳои қадимии эронии аҳолии маҳаллии он ҷо буда, забони дари акнун бо ҳар сабаб тадриҷан паҳн мешуд. Ин

маъниро Носири Хисрав дар 28-уми августи соли 1046 дар Табрез бо шоир Қатрони Табрезӣ, лугати забони форсӣ ва забонҳои маҳаллии он чоро тартиб додани Қатрон ва «Лугати фурс»-и Асадии Тӯсӣ исбот менамояд. Дар ин бора, яъне забони форсии дариро хуб надонистани аҳолии қисми Эрони Ғарбӣ (Исфаҳон, Ҳамадон, Рай ва Озарбойҷон) Асадии Тӯсӣ дар муқаддимаи «Лугати фурс» ишорат кардааст: ...Ва гарази мо андар ин луғоти порсӣ (он) аст, ки дидам шоиронро, ки фозил буданд, вале луғати порсӣ намедонистанд».

Дар ин бора Носири Хисрав низ ишорае дорад: «Дар Табрез Қатрон ном шоиреро дидам, шеъре неку мегуфт, аммо забони форсӣ неку намедонист, пеши ман омад, девони Мунҷик ва девони Дақиқӣ биёвард ва ҳар маънӣ, ки мушкул буд, аз ман бипурсид, ба ӯ гуфтам ва ӯ шарҳи он бинвишт ва ашъори худ бар ман хонд...». Ҳаёти адабӣ дар шаҳрҳои Табрез (дар симои Қатрон, (Ганҷа) дар шахси Низомӣ ва ҷойҳои дигар бошад ҳам, доираи адабии расмӣ асосан дар **Шамоха** (Шамоҳӣ) буд, ки **пойтахти шервоншоҳӣ** ба шумор мерафт ва ин хонадон ба сулолаи шоҳони эронинажоди Озарбойҷон мансубанд. Таърихи шервоншоҳӣ дуру дароз аст. Онҳо худро ба сулолаи сосониён ва Баҳроми ҷубина мерасонанд. Онҳо бо ҳамин ном дар аввали истилои араб ҳам буданд ва тобеи халифаҳои араб гардидаанд. Ҳатто ҳокимони араб низ ҳамин лақабро доштаанд. Дар соли 1067 кишвар ба дасти салҷуқиён гузашт, вале Шервоншоҳӣ ба шартӣ додани хироч ҳокимияти худро нигоҳ доштанд. Баъд аз ин, онҳо истиқлолияти худро ба воситаи робитаи хешовандӣ бо подшоҳи Гурҷистон муддати зиёде нигоҳ дошта, дар замони истилои муғул аз байн рафтанд.

Шервоншоҳиён ҳомиёни забон ва адабиёти форсу тоҷик дар Озарбойҷон буданд. Шоирон **Абулаълои Ганҷавӣ**, **Ҳоконии Шервонӣ**, **Мучириддини Байлақонӣ**,

Фалакӣ аз шоирони он давр буданд. Баъзе аз шоирони Мовароуннаҳр (аз қабилӣ Асириддини Аҳсикатӣ) ва Хуросон (монанди Фаҳриддини Гургонӣ) ба доираҳои адабии ноҳияҳои Кафкази Ҷанубӣ ҷалб шудаанд.

Абӯмансури Қатрони Табрезӣ аз аввалин шоирони форсигӯи ин сарзамин мебошад. Соли таваллудашро 1010-1013 тахмин мекунад. Ҷои таваллуди вай **Шодибодном маҳалли наздики Табрез** аст. Қатрон худро аз табақаи деҳқон медонист. Таълиму таҳсилу машқи шеърҳои ӯ дар ватанаш Табрез мегузашт ва шуҳрати шоирӣ вай барвақт аз ҷавонӣ оғоз ёфтааст. Ин даъворо он ҳақиқати таърихӣ-шарҳҳои ӯ тасдиқ менамояд, ки дар солҳои 1029-1038 дар мулки Аррон (пойтахташ шаҳри Ганча) дар дарбори ҳокимони хонадони Шаддодӣ, аз ҷумла ҳокими он замон Абулҳасан Алӣ Лашкарии Шаддодӣ, хизмати шоирӣ дарборро адо кардааст. Чи тавре ки аз қасидаҳои бармеояд, Қатрон дар Ганча дер намондааст. Мо ӯро дар Табрез дар доираи адабии дарбори Амир Абулмансури Ваҳсудон ибни Муҳаммад (1020-1059) ва писари ӯ Мамлон хизмати шоирӣ дарборро ба ҷо овардааст. Қатрон ҷанге дар **Наҳчевон** дар дарбори ҳокими он ҷо **Абӯдулаф вазифаи шоирӣ дарборро** иҷро кардааст. Аз қасидае, ки ба ҳокими Аррон Фазлун ибни ул – Фазли Шаддодӣ (1075 ба тахт нишастааст) бахшидааст, дубора ба Ганча рафтани ӯ маълум мегардад, ки ҳаёти Қатрон осуда нагузаштааст.

Қатрон зилзилаи пуршиддати Табрезро, ки соли 1042-43 рӯй дода буд, аз сар гузаронидааст ва таассуроти худро аз ин фоҷеаи табиӣ дар қасидае сабт кардааст:

Худо ба мардуми Табрез барфиканд фано,

Фалак ба неъматӣ Шабрез баргузошт завол.

Фароз гашт нишебу нишеб гашт фароз,

Римол гашт ҷиболу ҷибол гашт римол.

Дарида гашт замину ҳамида гашт набот,

Даманда гашт баҳору даванда гашт ҷибол.

Басо сарой, ки бошам ҳамебисуд фалак.

Баси дарахт, ки шохаш хамебисуд қилол...

Касе, ки раста шуд аз муя, гашта буд чу мӯй,

Касе, ки часта шуд аз нола, гашта буд чу нол.

Яке набуд, ки гӯяд ба дигаре, ки: мағӯй,

Яке набуд, ки гӯяд ба дигаре, ки манол.

Вафоти Қатрон баъд аз соли 1075 рӯй додааст, вале солаш маълум нест.

Қатрон шоири боистеъдоди форсигӯии асри худ бошад ҳам, шогирди навомӯзи адабиёти форсу тоҷики ибтидои асри XI будааст ва чи тавре ки дар боло ишорат рафт, шеърҳои хуб эҷод кунад ҳам, забони лаҳҷаи мардуми Мовароуннаҳру Хуросонро хуб намедонистааст.

Бо ду «далел» саҳван шеърҳои Қатрон ба шеърҳои Рӯдакӣ омехта шудааст ва худӣ ўро бо Қатрони Тирмизӣ як шахс шуморидаанд: яке қасидаҳои ба Насри II бахшидаи Рӯдакӣ ва ба Абӯнаسر бахшидаи Қатрон; дигаре саҳван Қатрони Табрезиро Тирмизӣ шуморидани Давлатшоҳ.

Бо шеърҳои Рӯдакӣ омехта шудани шеърҳои Қатрон шояд, ки дар ҳамномии мамдуҳони онҳо (Насру Абӯнаسر), балки дар омӯзиш ва ба шеърҳои Рӯдакӣ пайравӣ кардани вай бошад. Услуби хуросонии Рӯдакӣ ва ҳамасронаш, ки устувор буд, ба шеърнависи Эрони Ғарбӣ, ки ҳанӯз анъана ва равию қатъи надошт, таъсир мекард ва ба пайравии он асар эҷод мекарданд.

Ашъори Қатрон аз қасидаҳои мадҳия, ғазал, рубой ва қитъа иборат буда, мазмуни шеърҳояш мадҳ, ишқ ва тасвири табиат мебошанд. Бадеият дар ашъори Қатрон хеле баланд аст ва аз шеърҳои устодони замонаш мондани надорад.

Фалакии Шервонӣ. Номи Фалакии Шервонӣ Абӯнизом Муҳаммад буда, дар шаҳри Шамоҳӣ таваллуд ёфтааст. «Фалакӣ» таҳаллус кардани ӯ аз гуфтаи тазкиранависон аз он сабаб будааст, ки дар аввалҳои таҳсил ва ҳаёташ ба илми нучум машғул будааст ва дар ин фан иштиёқи тамом доштааст.

Соли таваллуд ва вафоташ маълум нест. Вай илми шеърӯ адабро аз Абӯлаълои Ганҷавӣ омӯхтааст. ӯ аз шоирони маддоҳи Шервоншоҳӣ буд. ӯро ҳасудонаш бо тухмати фош намудани сирри давлатӣ ба зиндони оҳанин партофтанд. Қисме аз шеърҳои дар зиндони Шервоншоҳӣ эҷод шудааст:

**Ҳеч кас чорасози қорам нест,
Чӣ қунам қор бахтсозам нест.
Боги айши маро ҳазон дарёфт,
Оҳ, қ-умеди навбахорам нест.
Ба ҳама ранҷу меҳнат ин батар аст,
Ки ғамам ҳасту ғамгусорам нест.**

Воқеаи зиндонӣ шудани Фалакӣ мисли зиндонӣ шудани Шервонӣ, Ҳоконӣ ва ғайра аст, бо рақобати дарборӣ вобаста буд. ӯ дар дарбори подшоҳ соҳиби иззату неъмат шуда буд, шоирони дарбор рашк бурда, аз ӯ ба подшоҳ ғайбат карданд, ки ба вазифаи давлатии худ безътиноӣ дорад. ӯро дар ҳабсхонаи Шаброн зиндонӣ кардаанд, ки аз он ҷо ба зӯр қон ба саломат бурдааст:

**Мурда будам, аз ҳама аъзои ман,
Устухонҳо буд пайдо ҳамчу лом.
Лутфи Шервоншоҳ қонам боз дод,
Рағми он, қ-ӯ гуфт: «Ман юҳая ал-узом»**

Аз байти дуҷум маълум мешавад, ки Шервоншоҳ «гуноҳ»-и ӯро бахшидааст.

Аз мероси адабии Фалакӣ як девони шеърҳои мавҷуд будааст, ки шомили ҳафт ҳазор байт аст, вале ҳоло боқимондааш ба ду ҳазор байт намерасад.

Шеърҳои Фалакӣ аз мадҳ, ҳасби ҳол, панд, ишқ ва ғайра иборат аст. Осори бадеии ӯ бар ҳилофи услуби мушқилписандии баъзе ҳамасронаш услубан раво, дар саҳли мумтанеъ аст:

**Савдозадаи фироқи ёрам,
Бозичаи дасти рӯзгорам.**

Ночида гуле зи гулбуни васл,
Сад гуна ниҳод ҳаҷр хоҳам.
Якбора сиёҳ гашт рӯзам,
Якбора табоҳ гашт ҷорам.

Жанр ва шаклҳои адабии адабиёти ин давра

Равияҳои адабии асрҳои XI-XII бо роҳи *достонҳои ишқӣ-романтикӣ* (Низомӣ, Унсурӣ, Фаҳриддини Гургонӣ ва ғ.), панду ҳикмат, ғазалсарой, фалсафӣ ва иҷтимоӣ (масалан рубоӣҳои Умари Хайём ва қасидаҳои фалсафии Носири Хусрав) ва бо роҳи қасидасарой инкишоф ёфтааст. Равияи достонҳои қаҳрамонӣ дар ин асрҳо барҳам меҳӯранд, чунки подшоҳони бегона ба анъанаи ватандӯстонаи подшоҳони сомонӣ ва анъанаи адабиёти асри X монё мешаванд ва онро ба сиёсати давлатдорӣ худ муқобил мегузоранд.

Дар мавзӯи достонҳои қадимӣ асар эҷод кардан муваффақияте пайдо намекунад. Ба ҷои ин дар эҷодиёти адибони ин давра Фаҳриддини Гургонӣ («**Вис ва Ромин**») ва дар эҷодиёти Асадии Тусӣ («**Ғаршоспнома**») асаре ба вуҷуд омад. Фаҳриддини Гургонӣ дар «**Вис ва Ромин**» ҳаёти реалии асрҳои XI-XII-ро тасвир намудааст, ки хислатҳои намоёндагони аристократияи давр Вис, Ромин, Шох Муъбад, Вирӯ ва дигар намоёндагони он аст. Адабиёти асрҳои XI-XII аз ҷиҳати шакл ва равияҳои адабӣ хусусиятҳои адабиёти асри X-ро давом додааст, ки барои ин давр мувофиқ буд. Масалан, дар асрҳои XI-XII жанри қасида, ғазал, маснавӣ, рубоӣ, қитъа, мусаммат боз ҳам инкишоф ёфт. Махсусан **шоҳаи қасидаҳои фалсафӣ** боз ҳам ривож пайдо кард. Дар ин давр **достонҳои ишқӣ – романтикӣ** нисбат ба асри X авҷ гирифт ва ба дараҷаи жанри алоҳида ва мустақил расид. Масалан, «**Вомик ва Узро**»-и Унсурӣ, «**Вис ва**

Ромин»-и Гургонӣ, дostonҳои «Хамса»-и Низомӣ аз ҳамин ҷумлаанд.

Дар асрҳои XI-XII жанри маснавиҳои дидактикӣ (дар мавзӯҳои панду ахлоқ, ҳикмату фалсафа) мавқеи устувор пайдо кард. «**Ҳадиқат-ул-ҳақиқат**»-и Саной, «**Махзан-ул-асрор**»-и Низомӣ аз ҳамин қабил асарҳо мебошанд. Дар асрҳо на танҳо назм наср низ мавқеи устувор пайдо мекунад. «**Сафарнома**»-и Носири Хусрав, «**Қобуснома**»-и Унсурмаолии Кайковус, «**Калила ва Димна**»-и Абумаолии Насруллоҳ намунаи барҷастаи насри ин замонанд. Дар ин асрҳо як силсила асарҳои илмӣ ба вуҷуд омадаанд. Инҳо «**Таърихи Бухоро**»-и Наршаҳӣ, «**Таърихи Байҳақӣ**», «**Аҷонб-ул-булдон**», «**Худуд-ул-олам**», «**Донишномаи Улоӣ**», «**Чаҳор мақола**»-и Низоми Арузии Самарқандӣ, «**Ҳадоиқ-ус-сеҳр ва дақоиқ –уш –шеър**»-и Рашиди Ватвот, «**Тарҷумон –ул балoға**»-и Родиеӣ, «**Синбоднома**»-и Заҳирии Самарқандӣ аз ҳамин ҷумлаанд. Адабиёти асрҳои XI-XII аз асарҳои таърихи адабиёт ва назарияи адабиётшиносӣ низ маҳрум набудааст. Тазкираи «**Ятимат-ул-даҳр**»-и Ас Саолибӣ, «**Тарҷумон-ул –балoға**»-и Родиеӣ, «**«Ҳадоиқ-ус-сеҳр ва дақоиқ –уш –шеър»**»-и Рашиди Ватвот аз ҳамин қабиланд. Инчунин, ба қавли Низоми Арузии Самарқандӣ дар ин давра дар илми балoға, назмшиносӣ ва сабқшиносӣ асаре бо номи «**Арузи Сайф**» низ мавҷуд будааст.

Қасида дар асрҳои XI-XII хеле ривож дошт. Дар ин давра махсусан қасидаҳои мадҳӣ мавқеъ пайдо кард. Қасидаҳои Фарруҳӣ ва Унсурӣ ҳамин гунаанд. Дар қасидаҳои мадҳӣ чизе аз ҳама муҳим қисмати муқаддима ё тағаззул аст. Вале қасидаҳои мадҳӣ метавонанд, ки муқаддима надошта бошанду якбора ба мадҳ сар шаванд. Қасидаҳои Унсурӣ ҳамин ҳел мебошанд, аммо қасидаҳои Фарруҳӣ бештар бо муқаддима оғоз ёфтаанд. Қасидаҳои ҳолӣ дар адабиёти ин давр

бештар дар охири асри XI дар эҷодиёти Масъуди Саъди Салмон ривоч ёфтааст.

Қасидаи васфӣ дар адабиёти асри XI-XII бештар дар эҷодиёти Манучехрӣ мавқеъ пайдо карда буд. Дар ин гуна қасидаҳо асосан тасвири табиат мавқеи асосӣ доранд:

*Ҳангоми баҳор асту ҷаҳон чун бути Фархор,
Хез эй бути Фархору биёр он гул бехор
Он қатраи борон бин, к-аз абр ҷакида,
Гашта сари ҳар барг аз он қатра гуҳарбор.*

Муҳаммад Авфии Бухороӣ ва мероси адабии ӯ (1172-1176 – 1232-1242)

Давраи зиндагии Муҳаммад Авфиро Муҳаммад Низомиддин (муҳаққиқи эронӣ) дар ҳудуди солҳои 1172-1176//1232-1242 тахмин намудааст. Лақаби Муҳаммад Авфӣ Садидуддин буда, номи падари ӯ Муҳаммад аст. Азбаски зодгоҳи Авфӣ Бухоро буда, қисми аввали умри худро дар он ҷо гузаронидааст, нисбати Бухороиро гирифтааст.

Ҷадди ӯ Шарафиддин Абӯ Тохир Яхё бинни Тохир бинни Усмон ал Авфӣ яке аз олимони машҳури замони худ будааст. **Насаби Муҳаммад Авфӣ ба Абдурахмон бинни Авф**, ки яке аз мусоҳибони Муҳаммад пайгамбар (с) будааст, мерасидааст ва аз ин ҷиҳат ӯ Авфӣ тахаллус кардааст.

Муҳаммад Авфӣ дар шаҳри Бухоро тақрибан дар байни солҳои 1172-1176 таваллуд ёфтааст. Ӯ давраи кӯдакиашро дар шаҳри Бухоро гузаронида ва давраи аввалини таҳсили худро низ дар он ҷо ба анҷом мерасонад. Муҳаммад Авфӣ баъди ба синни балоғат расиданаш дар талаби илму дониш ва мулоқоти машоих ба шаҳрҳои гуногун сафар мекунад, ӯ бо бисёр олимони донишмандон вохӯрад ва дар назди баъзеи онҳо таҳсили илм менамояд.

Муҳаммад Авфӣ бисёр шахрҳои Мовароуннаҳру Хуросон ва баъзе шахрҳои Ҳиндустонро саёҳат наму-
дааст.

Авфӣ баъди таҳсили ибтидоӣ дар Бухоро соли 1200 ба Самарқанд сафар мекунад. Дар Самарқанд тағои ӯ Шарафуззамон Маҷидиддин Муҳаммад бинни Аднон аз Сурҳакатӣ яке аз мулозимони подшоҳ Қилич Тамғочхон Иброҳим будааст ва Муҳаммад Авфӣ ба во-
ситаи ӯ ба хидмати писари подшоҳи мазкур Қилич Арслон Ҳоқон Нусратиддин Усмон бинни Иброҳим (султони охиринаи хонияи Мовароуннаҳр (1203-1212), ки соли 1212 ба дастӣ Султон Хоразмшоҳ кушта мешавад), ки он вақт валиаҳд будааст, наздикӣ пайдо мекунад.

Муддати иқомати Авфӣ дар дарбори Нусратиддин Усмон дер давом намекунад ва аз он ҷо ба Нисо мера-
вад. Соли 1207 Муҳаммад Авфӣ ба Нишопур ва соли 1210 ба Исфизор меравад. Муҳаммад Авфӣ ба шаҳри нав расида меҳоҳад, ки ба хидмати Нусратиддиншоҳи Кабудчома расад, аммо имконият муҳайё намешавад. Он гоҳ Муҳаммад Авфӣ ин рӯбоиро навишта ба хидма-
ти ӯ мефиристад:

Эй шох, ба базл баҳру коне дигарӣ,

Дар қолаби мулки адл ҷоме дигарӣ.

З-он рӯи кабудчома меҳонанданд,

К-аз рафъату кадр осмоне дигарӣ.

Чун ин рӯбоиро бихонд, таҳсини бисёр карда пайғоме мефиристад, ки фурсати истимои ваъз ва таз-
кир надорам, илтимос чист? Авфӣ байти зеринро дар ҷавоб мефиристад:

Ҳарчанд, ки бар бисоти шатранчи ҳунар,

Имрӯз шахам пиёда мебояд рафт.

ва шох: «Дар ҳол бифармуд то аспе ба хонақоҳ овард ва тасмим кард, доӣ (яъне Муҳаммад Авфӣ) ҳам аз он ҷо савор шуда, реҳлат кард...». Муҳаммад Авфӣ дар асноӣ мусофиратҳои худ ба вазъи тазкир машғул мешавад ва ба ин восита ба хидмати подшоҳон ва амирони вақт

наздиқӣ мечустааст. Авфӣ баъди сафарҳои зиёди худ дар шаҳрҳои Мовароуннаҳр ва Хуросон дар аввалҳои тохтутози муғул тақрибан солҳои 1220 ба Ҳиндустон меравад ва дар он ҷо ба хидмати ҳоким Саид Носириддини Қубоча (1208-1228) дохил мешавад ва то соли 1228 дар Уҷ меконад.

Дар соли 1221-1222 Авфӣ тазкираи «Лубоб-ул-албоб»-и худро таълиф намуда, онро ба вазири Носириддин Қубоча - Айнулмулк Фаҳриддин Ҳусайн бини Шарофумулк мебахшад. Авфӣ дар шаҳри Канбойт ба мансаби қозигӣ мерасад. Ӯ дар дарбори Носириддин Қубоча ба тартиб додани «Ҷавомеъ-ул-ҳикоят ва лавомеъ-ур-ривоёт» шурӯъ мекунад.

Шамсиддин Илтутмиш вазири худ Низомулмулки Ҷунайдиро ба муҳосираи қалъаи Баккар мефиристад ва дар охир қалъа фатҳ карда мешавад. Носириддин Қубоча худро ба дарё меафканад.

Муҳаммад Авфӣ, ки дар қатори наздикони дигари Носириддин дар қалъаи Баккар буд, бо дигар аҳли илм ба хидмати Низомулмулки Ҷунайдӣ дохил шуда, дар қатори мулозимони султон Шамсиддин Илтутмиш муқими Дехлӣ мегардад. Ӯ «Ҷавомеъ-ул-ҳикоят ва лавомеъ-ул-ривоёт»-ро дар ҳудуди солҳои 1232 -1233 ба итмом расонида, онро ба вазири мазкур мебахшад.

Охирин воқеае, ки дар «Ҷавомеъ-ул-ҳикоят» омадааст, аз тарафи Илтутмиш кушта шудани волии Лақҳнав Ихтиёриддини Балко бини Ҳисомиддин мебошад ва ин воқеа дар соли 1230-1231 рост меояд, аз ин рӯ, дар соли 1232-1233 таълиф гардидани «Ҷавомеъ-ул-ҳикоят» тахмин карда шудааст.

Баъд аз ин таърих то чанд соли дигар зинда мондани Авфӣ маълум нест. Тахмин кардан мумкин аст, ки Авфӣ дар байни солҳои 1233-1242 вафот карда бошад, аммо дар кучо будани мадфани ӯ мисли соли таваллуд ва вафоти вай то ҳол аниқ маълум нест.

Мероси адабӣ. Аз Муҳаммад Авфӣ то рӯзгори мо се асари насрӣ – «**Лубоб-ул-албоб**», «**Чавомеъ-ул-хикоёт ва лавомеъ-ур-ривоёт**» ва тарҷумаи китоби «**Алфараҷ баъдаш-шидда**»-и Танухӣ расидааст. Аз асари назмӣ ӯ «**Мадоеҳ-ус-султон**» танҳо 4 байт боқӣ мондааст. Авфӣ тарҷумаи «**Алфараҷ баъд аш-шидда**» ном асари Қозӣ Абӯалӣ ал-Муҳассин ат-Танухиро аз забони арабӣ ба форсӣ, тақрибан дар соли 1223 ба анҷом мерасонад. Тарҷумаи асари мазкурро Муҳаммад Авфӣ ба ҳокими замон Носириддин Қубоча бахшидааст.

То нашри асари Муҳаммад Низомиддин (дар Лондон соли 1929) дар шарқшиносӣ чунин фикр вучуд дошт, ки гуё тарҷумаи Авфӣ аз миён рафта бошад, аммо Муҳаммад Низомиддин дар китобхонаи Индиа-офис маҳфуз будани ду нусхаи дастнависи тарҷумаи «**Алфараҷ баъд аш-шидда**»-и Муҳаммад Авфиро таъин намуд.

Муҳаммад Авфӣ дар китоби «**Чавомеъ-ал-хикоёт**»-и худ аз асари «**Алфараҷ баъд аш-шидда**» хикоятҳои зиёде дарҷ намудааст. Дар боби ҳафтуми қисми чаҳоруми «**Чавомеъ-ул-хикоёт**» Авфӣ менависад: «Қозӣ Муҳассин дар китоби «**Алфараҷ баъд аш-шидда**» таълиф кардааст, дар ин маънӣ ва он китоби марғуб аст ва муаллифи ин китоб ба луғати форсӣ онро тарҷума кардааст ва бештар хикоёти он дар ин маҷмӯа мастур аст ва хикоёте чанд ба ин боб тааллуқ дорад ...».

«**Лубоб –ул-албоб**» - муҳимтарин сарчашмаи адабӣ барои таърихи адабиёти форсу тоҷик ба шумор меравад. Муҳаммад Қазвинӣ дар муқаддимаи ҷилди аввали «**Лубоб-ул-албоб**» ба ҳуди матни «**Лубоб-ул-албоб**» таъки намуда, бо далелу иснод соли 1221-1222 таълиф ғардидани асарро таъин намудааст. «**Лубоб-ул-албоб**» қадимтарин тазкираест, ки то ба даврони мо омада расидааст. Пеш аз Авфӣ ба забони форсӣ тазкираҳо вучуд дошта бошанд ҳам, аммо ин тазкираҳо бо мурури замон ҳамоно аз байн рафтаанд. Чунончӣ, пеш аз

Муҳаммад Авфӣ ба забони форсӣ тазкираи Абӯ Тоҳири Хотунӣ «Манокӣб-уш-шуаро» тасниф гардида буд, вале ин китоб то замони мо нарасидааст.

«Лубоб-ул-албоб» аз ду **чилд** иборат буда, ба 12 боб чудо мешавад. Се боб (бобҳои 7, 10, 11) боз ҳар кадом ба чор фасл тақсим мегардад. Феҳристи бобҳои китоб чунин аст.

Боби аввал. Дар фазилати шеърӯ шоирӣ.

Боби дувум. Дар маънии шеър аз тариқи луғат.

Боби сеюм. Дар маънии аввал касе, ки шеър гуфт.

Боби чаҳорум. Дар маънии аввал шеърӣ порсӣ кӣ гуфт?

Боби панҷум. Дар латоифи ашъори салотин ва умаро (дар бораи 27 нафар маълумот медиҳад).

Боби шашум. Дар латоифи ашъори вузаро ва судур ва куфот (доир ба 43 нафар маълумот медиҳад).

Боби ҳафтум. Дар латоифи ашъори омма ва уламо ва судур ва фузало (дар хусуси 60 нафар маълумот медиҳад), ки ин аз чаҳор фасл иборат аст:

Фасли аввал. Дар зикри омма ва уламои Мовароуннаҳр.

Фасли дувум. Дар зикри афозили Хурсон ва Нимрӯз.

Фасли сеюм. Дар зикри судур ва афозили Ироқ.

Фасли чаҳорум. Дар зикри судур ва афозили Ғазнин ва Ҷибол.

Боби ҳаштум. Дар латоифи ашъори шуарои Оли Тоҳир ва Оли Лайс ва Оли Сомон ва ин табақаи авваланд (дар хусуси 31 шоир маълумот додааст).

Боби нӯҳум. Дар табакоти шуарои Оли Носир ва ин табақаи дуюманд (дар хусуси 29 нафар шоирон маълумот додааст).

Боби даҳум. Дар табакоти шуарои Оли Салҷуқ то охири аҳди Султон Саид ва ба табақаи сеюм буданд (дар бораи 52 шоир маълумот додааст), ин боб ба чаҳор фасл тақсим мешавад:

Фасли аввал. Дар зикри шуарои Хурсон.

Фасли дуюм. Дар зикри шуарои Мовароуннаҳр.

Фасли сеюм. Дар зикри шуарои Ирок.

Фасли чаҳорум. Дар зикри шуарои Ғазнин ва билоди
Ҷибол.

Боби ёздаҳум. Дар зикри шуарои ин қари, ки баъд аз
аҳди давлати Санҷар будаанд, то ин аҳд (оид ба 53 шоир
маълумот додааст), ки иборат аз чаҳор фасл мебошад:

Фасли аввал. Дар зикри шуарои Хуросон.

Фасли дуюм. Дар зикри шуарои Мовароуннаҳр.

Фасли сеюм. Дар зикри шуарои Ирок ва музофоти он.

Фасли чаҳорум. Дар зикри шуарои Ғазнин ва Лохур.

Боби дувоздаҳум. Дар латоифи ашъори судур ва
шуаро ва афозил, ки бад-ин ҳазрат мавсуманд (дар бораи
4 нафар шоирон маълумот додааст).

Ҳар як чилди «Лубоб-ул-албоб» бо муқаддима
шуруъ мешаванд. Чилди аввали асар дорои ҳафт боб
буда, дар ду боби аввал, ҷи навъе маънии шеър аз та-
риқи лугат баҳс намуд, дар ду боби минбаъда дар хусу-
си «аввал касе, ки шеър гуфт» ва «аввал шеъри порсӣ кӣ
гуфт» сухан меронад.

Се боби охири чилди аввал ба подшоҳон, амирон,
вазирон, олимон, фозилон ва амсоли инҳо бахшида шу-
дааст, ки тамоман шоириро касб накарда, гоҳ-гоҳе
шеър гуфтаанд. Дар чилди аввал доир ба 130 нафар су-
хан меравад.

Чилди дуюми асар фақат ба шоирон бахшида шу-
дааст, ки он 5 бобро дар бар мегирад. Авфӣ дар ин
чилди асараш дар хусуси 169 нафар шоирони пешин ва
ҳамзамононаш, аз Ҳанзалаи Бодғисӣ то Зиёуддин ас-
Санҷар маълумот додааст.

Муҳаммад Авфӣ оид ба ҳар як шоир дар навбати
аввал маълумоти тарҷумаҳолӣ дода, дар баъзе
мавридҳо ба асари ин ё он шоир баҳо медиҳад ва пас аз
эҷодиёти шоир намунаҳо меорад. Дар асар инчунин до-
ир ба тарҷуман ҳоли ҳуди муаллиф низ бисёр
маълумотҳо оварда шудааст.

Аҳамияти «Лубоб-ул-албоб» дар омӯхтани таърихи адабиёти форсу тоҷик калон аст. Ашъори бисёр шоирон маҳз ба воситаи ин тазкира то замони мо расидаанд. Дар ин бора Муҳаммад Қазвинӣ дар муқаддима худ дар ҷилди аввали «Лубоб-ул-албоб» менависад: «...дар ҳақиқат агар «Лубоб –ул-албоб» ба дасти мо нарасида буд, тароҷими ҷамоате касир, ба аксар аз шуарои муқаддимин ба қуллӣ аз миён рафта буд ва алъон абадан исме ва расме аз эшон боқӣ намонда буд».

Муҳаммад Авфӣ ба воситаи «Лубоб-ул-албоб» худ дар таърихи адабиёти форсу тоҷик ба анъанаи тазкиранависӣ асос гузошт.

«Лубоб-ул-албоб» яке аз муҳимтарин сарчашмаҳои адабии забони форсӣ-тоҷикӣ, ки онро на танҳо бисёр тазкиранависони минбаъда мавриди истифода қарор додаанд, балки тадқиқотчиёни соҳаи фарҳанги Шарқ дар омӯхтани адабиёти форсу тоҷики асрҳои VIII – аввалҳои асри XIII бо ин асар ҳамчун маъхазии адабии муътамади ин давр эътибори хеле калон медиҳанд. Дар ин бора тазкиранигор - Ғуломалихони Озод дар муқаддимаи тазкираи худ «Хизонаи омира» чунин навиштааст: «Ҷомеи тазкиранависони мутааххир дар таҳрири аҳволи шуарои ақдам ул-қудамо аёли ӯянд».

«Ҷавомеъ-ул-ҳикоят ва лавомеъ-ур-ривоёт». Ин асарро Муҳаммад Авфӣ дар ҳудуди солҳои 1232-33-и мелодӣ тартиб додааст ва онро ба вазири Шамсиддин Илтутмиш - Низомулмулки Ҷунайдӣ бахшидааст.

«Ҷавомеъ ул-ҳикоят» аз чор қисми калон иборат буда, ҳар як қисми он дар навбати худ ба **25 боб** ҷудо мешавад ва ҳар боб дорои чандин ҳикоя буда, адади умумии ин ҳикояҳо **2113** то мебошанд.

Қисми аввал – «Дар маърифати Офаридгории таоло ва тақаддус ва зикри анбиё ва авлиё ва таворих ва маосири мулк».

Қисми дувум – «Дар баёни ахлоқи ҳамида ва сияри марзӣ».

Қисми саввум – «Дар баёни ахлоқи мазмума».

Қисми чорум – «Дар баёни аҳволи содир ва аҷоибӣ биҳор ва билод ва табоеи ҳайвонот».

Дар китоб нақлу ривоятҳо дар бораи мӯъҷизоти анбиё, каромоти авлиё, подшоҳони одил, сиёсат ва кори онҳо, подшоҳони Аҷам ва таърихи ҳукмронии онҳо, сияри вазирон, мавоизи олимон, ҳикояву латифаҳо оид ба дабирон, надимон, табибу мунаҷҷимон, шоирон, муганниён ва зиракони тезфаҳм оварда мешаванд.

Инчунин, асар дар масъалаҳои тарбиявӣ- ҳаё, хоксорӣ, авф, ҳилм, адаб, раҳмат ва шафқат, саховат, лутфу қарам, шуҷоат, сабр, ҷидду ҷаҳд, аҳду вафо, макорими ахлоқ, мазаммати ҳислатҳои бад, ба мисли ҳасад, ҳирсу тамаъ ва ғ. баҳс мекунад.

Дар дохили ҳикояҳо ба ҳар муносибат аз ашъори муаллифони дигар порчаҳои шеърӣ оварда мешавад, ки Авфӣ гоҳо муаллифони онҳоро нишон медиҳад ва гоҳо бо ибораҳои «**ҷунон ки нозире гӯяд**», «**ҷунон ки гуфтаанд**», «**шоире дар ин назм пардохтааст**» маҳдуд мегардад. Ҳикояҳоро Авфӣ ё худ шунида ва дида, ё аз китобе ва манбае нақл кардааст.

Авфӣ дар асари худ аз 93 китоб ном мебарад. Муҳаммад Низомиддин дар хусуси 47 манбаи асари Авфӣ маълумот додааст. Дар баробари ин муаллифони минбаъда аз китоби Авфӣ истифода бурдаанд. Муҳаммад Низомиддин қариб 30 асарро ном мебарад, ки муаллифони онҳо аз «**Қавомеъ ул-ҳикоёт**» истифода намудаанд, яъне таъсири ин асар дар адабиёти минбаъда қалон аст.

«**Қавомеъ ул-ҳикоёт**» дар дунё маъруф ва машҳур буда, нусаҳои ҳаттии он дар бисёр китобхонаҳои собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ, Европай Ғарбӣ, Эрон ва кишварҳои дигар нигоҳ дошта мешавад.

«Чавомеъ ул-хикоёт» се бор ба забони туркӣ тарчума шудааст, ки ду тарчума ба асри ХУ тааллуқ дошта (тарчумаи Ибни Арабшоҳ ва Начотӣ) ва тарчумаи сеюм дар асри ХУ анҷом пазируфтааст, ки мутарҷими он Солеҳ бинни Чалол аст. Инчунин ду вариантҳои мухтасари туркии ин китоб мавҷуд аст, ки яке аз онҳо ба Муҳаммад бинни Асъад бинни Абдулло ат-Тустарӣ тааллуқ дорад ва дигарӣ бо унвони «Китоб ул-аҷоиб в-ал-ғароиб» машҳур будааст.

Маликушшуаро Баҳор оид ба ин китоб навиштааст: «Китоби «Чавомеъ ул-хикоёт» яке аз муҳимтарин кутуби форсӣ аст, ... зеро дорои ғавоиди ғаровони таърихӣ ва адабӣ аст ва асноде дар ӯ ҳаст, ки дар ҳеҷ китобе нест. Чи маъхазе дар даст дошта, ки имрӯз ҳамаи он (албатта на ҳама) маъхаз аз миён рафтааст ва танҳо дар ин китоб мавҷуд аст».

Сабки «Чавомеъ ул-хикоёт» як ҳел нест, чунончи, қисми аввали он, хусусан муқаддима бо насри мутакал-лифона ва қисми дигари асар бо насри сода ва оммафаҳм навишта шудааст.

Муҳаммад Авфӣ шоир ҳам буд ва қасидаву китъаҳои гуногун дар «Љубоб-ул-албоб» ва «Чавомеъ ул-хикоёт»-и ӯ омадаанд. Ӯ дар назм бо унвони «Мадоех-ус-султон» бар вазни «Ҳадиқат-ул-ҳақиқат»-и Ҳаким Саной (рамали мусаддаси маҳзуф) китобе ҳам доштааст, ки аз байн рафта, танҳо аз он чаҳор байт боқӣ мондааст.

Низомии Арӯзии Самарқандӣ ва «Чаҳор мақола»-и ӯ

Низомии Арӯзии Самарқандӣ маъруфтарин намо-яндаи адабиёти асри XII – и тоҷик маҳсуб мешавад. Аз оғози «Чаҳор мақола» маълум мешавад, ки номи ӯ Аҳмад номи падараш ва бобояш Умар ва Алӣ, тахаллусаш Низомӣ, лақабаш Арӯзӣ будааст. Лақаби Арӯзӣ далели дар

илми арӯз ихтисос доштанаши ва Самарқандӣ нисбати ӯ ба шаҳри Самарқанд мебошад»¹

Дар бораи зодгоҳи ӯ маълумотҳо гуногун аст, агар бархе ӯро аз **Самарқанд** донанд. Ризоқулихони Ҳидоят дар «Маҷмаъ-ул фусаҳо» ӯро аз аҳли **Нисо** гуфтааст.

Бинобар маълумоти мақолаи дуввуми ҳикояти дуввум соли 504 ҳиҷрӣ (1111-1112) ба Самарқанд омадани Рӯдакиро аз деҳқон Абӯризо шунидааст ва ин аввалин санаи таърихӣ оид ба ҳаёти ҳуди Низомии Арӯзӣ аст. Дар ин давра шояд ӯ ҷавони ба балоғат расида бошад, зеро 1-2 сол баъд дар Ҳирот ба суҳбати Умари Хайём мушарраф гаштааст. Маълумоти дигари ба ҳақиқат наздик дар Балх тақрибан солҳои 1113-1114 бо Умари Хайём ҳамсуҳбат шудани Низомии Арӯзӣ низ ҷой дорад ва ӯ худро аз шогирдони Умари Хайём хондааст. «Дар санаи салосин (530 ҳиҷрӣ - 1136 мелодӣ) ба Нишопур расидан. ҷаҳор сол буд, то он бузург рӯй дар ниқоби ҳок кашида буду олами сифла аз ӯ ятим монда ва ӯро дар ман ҳаққи устодӣ буд»².

Соли 510 ҳиҷрӣ (1117-1118 мелодӣ) вай ба Ҳирот омада, ба номи Султон Санҷар қасидае иншо карда, ба амир-ум-шуарои дарбори Санҷар Амир Муиззӣ пешкаш кардааст. Ӯ ба Тӯс меояд, қабри Фирдавсро зиёрат мекунад ва дар бозгашт ба Нишопур будааст, чанд муддат ин ҷо монда аз Амир Муиззӣ дар бораи мочарои Султон Маҳмуд ва Фирдавсӣ ҳикоят шунидааст. Муддате сокини Ғӯр, ки бо номи Кӯҳистон низ маълум аст, будааст. ӯ худро аз намояндаи Ғӯр меҳисобад: «**Бандаи мухлис муҳиму панҷ сол то ба хидмати ин хонадон мавсум аст**»³.

¹ Низомии Арӯзии Самарқандӣ. «Ҷаҳор мақола» Сарсухани Х. Шарифов ва У. Тоҳиров. - Душанбе: Маориф, 1989, сах. 3.

² Низомии Арӯзии Самарқандӣ. «Ҷаҳор мақола» Сарсухани Х. Шарифов ва У. Тоҳиров. - Душанбе: Маориф, 1989, сах. 10.

³ Низомии Арӯзии Самарқандӣ. «Ҷаҳор мақола». Сарсухани Х. Шарифов ва У. Тоҳиров. - Душанбе: маориф, 1989, сах. 69.

«Чаҳор мақола»-ро дар Фирӯзкӯҳ навиштааст, онро ба Амири Ғӯрия Абулҳасан Алӣ ибни Масъуди Ғӯрӣ бахшидааст. Мувофиқи маълумоти яке аз ҳикоятҳои асараш (мақолаи сеюм) духтаре доштааст, ки ӯ дар илми нучум моҳир будааст. Мувофиқи санаҳои таърихӣ, ки дар «Чаҳор мақола» ва сарчашмаҳои дигар зикр мешавад Низомии Арӯзӣ умри дароз дидааст.

Дар баёни чаҳор илм «Чаҳор мақола» навиштани ӯ далели он аст, ки вай дорандаи саводи комил буда, маҳорати дабирию ҳаттотӣ, мирзоӣ, назариягии адабиёту шоирӣ, мунаҷҷимӣ ва табибӣ доштааст, ки устодона фикр баён намудани ӯ дар ин илмҳо аз ҳикоятҳои чаҳор мақолааш дарак медиҳанд. Илму ҳунариҳои мазкурро донишмандони хидматгузoronу надимон ва аҳли илму фазли дарбори подшоҳ зарур буд.

Дар ҷанге, ки соли 1152 дар байни Султон Санҷар ва Алоуддин Хусайни Ғӯрӣ ба амал омад, аз тарафи ғуриён иштирок карда, баъди ҷанг ҷанд муддат дар Ҳирот мемонад.

Дар бораи вафоти ӯ Х.Мирзозода маълумот дода, онро соли 1174 медонад, маълум мешавад, ки Низомии Арӯзӣ Самарқандӣ умри дарозе дидааст. Дар таърихи адабиёти форсу тоҷик номи се Низомӣ маълум аст, яъне ба гайр аз Низомии Арӯзӣ Самарқандӣ боз ду Низомии дигар будааст: «Гуфтам, эй Худованд, ду Низомии дигаранд: яке Самарқандӣ ва ӯро Низомии Мунирӣ гӯянд ва яке Нишопурӣ ва ӯро Низомии Асирий гӯянд ва мани бандаро Низомии Арӯзӣ хонанд»⁴ ба саволи Амир Маликулқибол кадоме аз Низомӣён дар шеърӯ шоирӣ болатаранд, Низомии Арӯзӣ ҳоксорона ва дар муддати кӯтоҳе бадохатан ин китъаро менависад ва қиссат мекунад:

**«Дар ҷаҳон се Низомием, эй шох,
Ки ҷаҳонро зи мо ба афгонанд.**

⁴ Мирзозода Х. Таърихи адабиёти тоҷик. Китоби 1(11).- Душанбе:Маориф, 1989, сах. 30.

Ман ба Варсад пеши тахти шоҳам,
В-он ду дар Марв пеши султонанд.
Ба ҳақиқат, ки дар суҳан имрӯз,
Хар яке муфаххари Хуросонанд.
Гарчи ҳамчун равон суҳан гӯянд,
В-арчи ҳамчун хирад суҳан донанд.
Ман шаробам, ки шош чу дарёбам,
Хар ду аз кори худ фуру монанд»⁵

«Чаҳор мақола» ягона рисолаи илмӣ-адабии Низомии Арӯзӣ мебошад. Номии аслии китоб «**Маҷмаъ-ун-наводир**» аст, ки бо сабаби аз чор мақола дар чор соҳаи илм: **дабирӣ, шоирӣ, мунаҷҷимӣ, табибӣ** баҳс карданаш баъдтар ин номро гирифтааст. Аммо бархе аз мусаннифон иштибоҳ карда, Арӯзиро соҳиби ду асар ҳисобидаанд. Амин Аҳмади Розӣ дар «Ҳафт иқлим», «Маҷмаъ-ун-наводир» ва «Чаҳор мақола»-ро ду асари ҷудогона донистааст.

Асари мазкур бори нахуст соли 1887 дар Техрон нашр шудааст. Соли 1910 Муҳаммади Қазвинӣ дар асоси ду нусхаи дастнавис матни интиқодии «Чаҳор мақола»-ро дар Техрон ба таъби мерасонад. Дар асоси ҳамин нашрия ва матни дастнависҳои дигар доктор Муҳаммад Муин «Чаҳор мақола»-ро соли 1956 аз нав нашр кардааст. Китоб ду маротиба ба забони англисӣ тарҷума карда шудааст. Соли 1963 бо кӯшиши Александр Николаевич Болдиров рисола таҳрир ёфта, ба забони русӣ тарҷума карда шудааст.

Сохтори асар аз муқаддима ва чаҳор мақола иборат аст. Дар муқаддима нависанда дар бораи офариниши одаму олам, тақсими табақавии ҷамъият, сабабу мақсади таснифоти китоб, зарурияти иншои онро шарҳ додааст. Масалан, «...мӯъҷибӣ офаридани Одаму олам Худост».⁶ Яъне итминон дорад, ки «...баробари ҳукмҳои Худовандию Расули ӯ амри подшоҳ низ вочиб аст. Худо-

⁵ Низомии Арӯзӣ Самарқандӣ. «Чаҳор мақола» саҳ 83.

⁶ Низомии Арӯзӣ Самарқандӣ. «Чаҳор мақола» саҳ 19.

вандро Вочиб-ул-вучудоне, ки худ ба худ вучуд дорад, ҳамеша будааст, мунтазири ғайре нест ва ҳамеша бошад, ки қоним ба худ аст ва ғайра не. Одамиро мумкин-ул-вучуд медонад. Вучуди мо аз манӣ аст, вучуди манӣ аз хун, вучуди хун аз ғизо аз обу замин ва офтоб аст»⁷. Минбаъд дар бораи хосияти Замин, муносибати он бо Офтобу Моҳ, хосияти оташ, ҳаво, сохти куравии атмосфера, фаноназир будани олам, хосияти маъданҳо, ситорарон, ҳодисоти физикӣ: гармӣ, бухор, сардӣ, моеъро доро будани мода маълумот дода мешавад.

Ба раъият подшоҳро, ҳукми ўро вочиб мешуморад, таъкид мекунад, ки атрофиёни шоҳ бояд аз зумраи ашхоси фозилу олим, шоиру соҳибхунаро бояд бошад».⁸

Низомии Арӯзӣ аҳли фазл гуфта ҷаҳор табакаи мардуми зиёӣ: дабирону муншиён, шоирону олимон, мунаҷҷимон, табибонро дар назар дорад.

Унвони ҷаҳор мақола чунин аст:

1. Дар моҳияти дабири ва кайфияти дабири комил ва он чӣ тааллуқ дорад ба ин.

2. Дар моҳияти илми шеър ва салоҳияти шоир.

3. Дар илми нучум ва ғазорати мунаҷҷим дар он.

4. Дар илми тиб ва ҳидояти табиб.

Ба истиснои мақолаи чорум, ки 12 ҳикоятро фаро гирифтааст, ҳар як боб аз муқаддимаю 10 ҳикоят мураттаб ғаштааст. Воқеаҳои таърихӣ зикрфта, ки мундариҷаи асосии ҳикоятро ташкил медиҳад, ба таври бадеӣ дар ҷардидаанд.

Дар муқаддима оид ба аҳамият ва зарурияти таълифи китоб чунин менависад: «То подшоҳро равшан шавад ва маълум гардад, ки дабири на худ қорест ва шоирӣ на андак шугле ва нучҷум илме зарурист ва тиб санъате ногузир ва подшоҳи хирадмандро чора нест аз ин ҷаҳор шахс: дабири шоир ва мунаҷҷиму табиб».⁹

⁷ Низомии Арӯзӣ: Самарқандӣ. «Ҷаҳор мақола», саҳ. 19.

⁸ Низомии Арӯзӣ: Самарқандӣ. «Ҷаҳор мақола», саҳ. 20-21.

⁹ Низомии Арӯзӣ: Самарқандӣ. «Ҷаҳор мақола», саҳ. 30.

Низомии Арӯзӣ дар аҳамияти дабири чунин нигоштааст: «Дабири саноатест муштамил бар қиёсои китобию балогӣ мунтафеъ дар мухотиботе, ки дар миёни мардум аст, бар сабили муҳоварату мушоварат ва муҳосамат дар мадҳу зам ва ҳуллагу истеътоф ва зоҳир гардонидани тартиб ва низоми сухан дар ҳар воқеа то бар вақти авло ва аҳро адо карда ояд»¹⁰ Пас аз таълифот мазкур сифатҳое, ки бояд дабир ба он молик бошад, зикрфтаанд: каримуласл, баобру, дақиқназар, аниқандеша, равшанбаён, гузоришоту қиёсаташ аз лиҳози мантиқ сахех бошанд, ба ҳислатҳои ҳамида дар муносибату муомила кӯшанд, аз пастфитратӣ, ҳарисӣ, мутақоббарӣ орий бошад. Алфозаш гоёи маъонӣ буда, суханаш дарозу дилгиркунанда набошад.

Дабириро донишмандони «Қуръон» шарт аст, ки вобаста ба ин талабот аз ҳаёти дабири машҳур сиёсатмадор Искофӣ (Аскофи дар ҳикоятӣ¹¹ чунин овардааст: «Искофӣ дабире буд аз ҷумлаи дабирони олисомон. Ва он саноат нақӯ омӯхта буд. Дар девони рисолаи Нух ибни Мансур муҳаррирӣ кардӣ».¹² Минбаъд Аскофӣ дар Ҳирот ба девони рисолаи Алптегин сарварӣ мекард. Муносибати байни Мансур ва Алптегин вайрон мешавад. Тавассути дабирони ӯ ба Ҳирот номаи пур аз итобу таҳқир, оташу об расид. Аскофӣ ҷавоби номаро бо амри амир дар пушти он дар ду сатр бо оҳанги нарма ба ҳеҷ гуна таҳқир навишта кард ба забони арабӣ: (тарҷумааш) «Ба Худованди бахшояндаи меҳрубон, эй Нух ҳамоно ба мо ситеза кардӣ, пас ситеза ба мо бисёр кардӣ. Пас агар аз ростгӯӣ, он чиро ки ба мо ваъда кардӣ биёр».

Нома чун ба Нух ибни Мансур расид, дар гаҷҷуб монд, дигарон ҳайрон шуданд ва дабирон ангушти ҳайрат газиданд.

¹⁰Низомии Арӯзии Самарқандӣ. «Ҷаҳор мақола». сах. 31.

¹¹Низомии Арӯзии Самарқандӣ. «Ҷаҳор мақола». сах. 31.

¹²Низомии Арӯзии Самарқандӣ. «Ҷаҳор мақола». сах. 34.

Баъд аз ором шудани вазъият ба беҳтар шудани муносибати Нӯҳ бо Алптегин, амири Хуросон Алкофари талаб кард ва дабири ба ӯ дод. Обру ва нуфузи ӯ дар ҷумлаи аз «Куръон» иқтибос кардааст «Пас агар аз ростгӯёнӣ, он чиро ки ба мо ваъда кардӣ биёр» мебошад, ки устодона ба кор бурдааст». ¹³

Ҳикояти дуввуми ин мақола низ ба муншии бо маҳорат будани Аскофӣ дарак додааст.

Масалан, дар ҷанги лашкари сипоҳсолори Сомониён Тош бо Мокони исёнгар ҳодисаи шикаст хӯрдани душманро ӯ бо як ҷумла чунин ифода кардааст: «Аммо Мокон фасора касмиҳӣ ва-ё-салом» (Аммо Мокон ҳамчунин номаш гардид (маънои Мокон мурд). Амир Нӯҳ галабаи лашкараш чандон ҳайрон нашуд, вале аз мактубе, ки хамағӣ дар як сатр буду бо қолиби ачибе, бо ифодаву мачозоти бисёр ҷаззобу натакрор дар тааҷҷуб монд.

Дар муқаддимаи ҳикоеи 3 менависад: «Ҳар саноат, ки тааллуқ ба тафаккур дорад, соҳиби он бояд форигдilu мураффаҳ (осуда) бошад, ки асар хилофи ин бувад, тирӣ фикри ӯ пароканда шавад ва бар ҳадафи савоб ба ҷамъ наёяд, зеро ки ба ҷамъияти хотир чунин қалимот натавон хӯрд». ¹⁴

Мақолоти 1-ум аз 10 мақолот иборат аст. Дар ҳикоеи савум ривояти аз дабири Абоссӣ, дар ҳикоеи чорум аз таҷрибаи бойи нигорандагии Соҳиб Кофӣ Исмоил ибни Аббод ар Роҷӣ накл карда мешавад. Низомӣ дар ҳикоеи як шартӣ муҳиме дар назди дабир мегузорад, «...-риояи ростии қавл, яъне ростқавлӣ». ¹⁵

Ҳикоеи панҷум дар бораи вазири Султон Маҳмуд Хоҷа Ҳасани Маймандӣ ва тезиси машҳури ӯ: «Хироч реши ҳазорҷашма аст, гузоридаи ӯ дорони ӯст» ¹⁶

¹³Низомии Арӯзии Самаркандӣ. «Чаҳор мақола», сах. 34-35.

¹⁴Низомии Арӯзии Самаркандӣ. «Чаҳор мақола», сах. 86-87.

¹⁵Низомии Арӯзии Самаркандӣ. «Чаҳор мақола», сах. 39-41.

¹⁶Низомии Арӯзии Самаркандӣ. «Чаҳор мақола», сах. 41.

Ҳикоеъи шашум ва ҳафтум ба давлатдории Аббосиёну вазорати Барлакиён дар аҳди халифа Маъмун ва ибни Мустанзхир бахшида шудааст.

Ҳикоеъи даҳум аз рӯзгори Пешдодиёну Каёниён оғоз гашта, доир ба вазъи корҳои даборат дар даламатдорӣ Салҷуқиён ва Ғазнавиён нақл карда мешавад.

Мақолоти саввум: «Дар илми нучум ва ғазорати (маълумоти) мунаҷҷим дар он илм» ном дошта, он аз муқаддимаву 10 ҳикоят иборат аст.

Низомии Арӯзӣ ба ақидаи Абурайҳони Берунӣ аз китоби «Аттафҳим фи саноат-ит-танзим» истинод карда нишон додааст:

«Мард номи мунаҷҷимро сазовор нашомад, то дар ҷаҳор илм ӯро маълумоте набошад: яке - ҳандаса, дуввум - ҳисоб, саввум - ҳайат, ҷаҳорум - аҳком».

Дар ин илмҳо забардастии уламои юнонию арабӣ ва форс таъкид карда мешавад. Оид ба ҳислатҳои мунаҷҷим менависад: «Пас мунаҷҷим бояд, ки марде бувад закиуннафс, закиусхалқ, разиулхулқ, ҳолӣ аз беақливу хунуни қаҳонот (фолбин набошад)».

Ҳикояти якуми мақолоти саввум ба маҳорати мунаҷҷими яҳудӣ Яъкуби Исҳоки Киндӣ, ки дар дарбори халифа Маъмун умр ба сар бурдааст, бахшида шудааст. Қиҳати аҷиб он аст, ки адиб рақобати фақеҳон уламои динро бо мунаҷҷимон ва донандагон илми нучум тасвир карда, ҳақ будани илми ҳодимони онро меситояд, вале қадқаҳмиҳои ҳодимонаи ҳодимони динро мазаммат мекунад.

Дар ҳикояти дуввум саргузашти аҷибест оид ба муносибати Султон Маҳмуд ва Ҳаким Абурайҳони Берунӣ нақле оварда шудааст: «Султон Маҳмуд дар кӯшкӣ ҷордара нишаста, аз Берунӣ мепурсад, ки муайян бикун, ки ман аз ин ҷаҳор дар аз қадомаш берун равам. Абурайҳон устурлоб гирифт, тамъи ӯро бисанҷид, андешае кард ва дар қоғаз чизе навишт. Пас аз ҷанде Султон ҳукм мекунад, ки пинҳонӣ аз девори Маҳрик даре канад ва ӯ аз он дар берун

хоҳад рафт. Айни ҳамев мятлабро Берунӣ навишта буд. Зимин имтиҳон кардан ӯро даъват карданд, ба кӯшк омаду аз болон доми махфие гузашт ва ба зер фурӯ рафт, вале осебе наид. Султон боварӣ дошт, ки вай дуруғ мегӯяд ва чазо мебинад. Аммо ин тавр нашуд. Султон аз донишмандии Берунӣ ба ҷои хурсанд шудан дар ғзаб шуда ӯро шаш моҳ дар қалъа маҳбус мекунад».

Ҳикояти севвум низ оид ба яке аз саргузаштҳои Султон Маҳмуд ва Берунӣ баҳс мекунад. Масалан: Султон Маҳмуд мегӯяд: «Ё Бурайхон агар хоҳӣ, ки бар ман бархӯрдор бошӣ, суҳан бар муроди ман бигӯӣ, на бар салтанати илми хеш».¹⁷

Дар ҳикояти чорум нақл мекунад, ки ӯ духтаре доштааст, ки валодати вай ба 28 моҳи сафари соли 510 ҳиҷрӣ (1116 мелодӣ) рост омадааст. Дар синни 15-солагӣ ба духтар илми нучум омехтааст, ки дар ин бобат ӯ забардаст гаштааст.

Дар ҳикояти панҷум роҷеъ ба ҳулку ҳикмати мунаҷҷими девонаавзоъ Маҳмуди Додудӣ, дар ҳикояти шашум дар бораи Ҳаким Мавсимӣ, дар ҳикояти ҳафтум аз Умари Хайём ривоятҳои аҷиб ба қалам кашидааст. Чунончи: «Дар миёни маҷлиси ишрат аз ҳуччат-ул-ҳақ Умар шунидам, ки ӯ гуфт: «И ӯри ман дар мавзее бошад, ки ҳар баҳоре шамол бар ман гулафшон мекунад».¹⁸

«Чун ба Нишогур (530 хихри-1136 мелодӣ) расиданд, ҷаҳор сол буд, то он бузург рӯй дар ниқоби хок кашида буду олами сифлӣ аз ӯ ятим монда.

Одинае (рӯзи ҷумъа) ба зиёрати қабри ӯ рафтаму ҷое буд боғзор, хоки ӯ дар зер гул пинҳон шуда буд».¹⁹

Ҳикояти ҳаштум дар бораи дар нучҷум олами забардаст будани Умари Хайём нақл мекунад.

¹⁷ Низомии Арӯзии Самарқандӣ, «Ҷаҳор мақола», сах. 9.

¹⁸ Низомии Арӯзии Самарқандӣ, «Ҷаҳор мақола», сах. 96.

¹⁹ Ҳамин асар, сах. 96.

Ҳикояти нуҳум роҷеъ ба ҳиллагарияю риёкорӣ ва таънакории баъзе мунаҷҷимони авомфиреб, ки оқибат ҷазо мебинанд, нақл кардааст. Низомии Арӯзӣ дар ҳикояти даҳум аз рӯзгори Султон Санҷар ва ҷанги ӯ бо ҳокими Ғӯр Алоудунё нақл карда мешавад. Дар ин ҳикоят Низомии Арӯзӣ дар илми нучум балад будани худашро нақл мекунад. Рост баромадани пешгӯияш боиси аз Султон зари зиёд: «ду бор даҳони ман аз зар пур кард ва як остин зар бубахшад»,²⁰ баён гардидааст.

Мақолоти ҷаҳорум: «Дар илми тиб ва ҳидоятти табиб» аст. Дар муқаддимаи мақолот омада «Тиб саноатест, ки бад-он саноат сиҳҳат дар бадани инсон нигоҳ дорад ва ҷун зоил шавад боз оранду биёранд ӯро ба дарозии мӯю покни рӯй ва хушии бӯю кушода».²¹

Пас аз дараҷаи аҳамияти илми тиб Низомии Арӯзӣ ба шарҳи хислатҳои табиб мегузарад, яъне табиб бояд каси хушхулқу, хушфаросату тезфаҳм ва донандаи ҳақиқии ин илм бошад. Ӯ ба асарҳои Абӯалӣ ибни Сино хусни тавачҷӯҳ дорад.²²

Сипас, дар бораи баъзе анвои бемориҳо аз қабилӣ судоъ (дарди сар), зуқому сарсон (варами димоғ), ярокон (зардча), сабабҳои таб, нишонаҳои бемориҳои гуногун ва қисман оид ба роҳҳои пешгирии табобат маслиҳату маълумотҳо дода шудааст.

Теъдоди ҳикоятҳои ин мақолот аз анъана (10) фарқ карда ва 12 ададро ташкил кардааст. Дар ҳикояти аввал доир ба бемории кулинҷро тариқи дуохонӣ аз оятҳои «Қуръон» аз тарафи Абӯбакри Деҳқон муолиҷа ёфтани беморе маълумот рафтааст.²³

Дар идомаи ин ҳикоят муаллифери, ки бо номи «Ислоҳи Қонун» ба Абӯалӣ ибни Сино зътироф иншо кардааст, саҳт танқид мекунад. Инчунин дар илми тиб

²⁰Ҳамин асар, саҳ. 101

²¹Ҳамин асар, саҳ. 102.

²²Ҳамин асар, саҳ. 102-103.

²³Ҳамин асар, саҳ. 104.

он замон шуҳрат доштани «Қонун»-и Сино, «Тухфаи-ул-мулук»-и Муҳаммад ибни Закариё, «Кифоя»-и Ибни Миндувияи Исфаҳонӣ, «Тадоруки анво-ул-хато фи тадбир-ут-тиб»-и Абӯалӣ, «Хуффи аллоъи», «Ёдгор»-и Сайид Исмоили Ҷурҷониро қайд мекунад.

Дар ҳикояти дуввум накл кардааст, ки табиби на-сроние халифа Маъмурро чи тавр табобат кардааст.

Дар ҳикояти саввум аз ибни Сино ривояте овардааст, ки он дар китоби «Мабдаъ ва маъод» дарҷ гардидааст.

Ҳикояти чаҳорум пиромуни Амири Сомонӣ Мансурро табобат кардани Муҳаммад Закариё накл мекунад.

Мундариҷаи ҳикояти панҷумро дар атрофии Хоразмшоҳ чамъ шудани бехтарин олимон, адибон ва табибони машҳур, ба дарбор Султон Маҳмуд даъват шудани онҳо (Абӯалӣ ибни Сино, Абӯсаҳли Масеҳӣ, Абунастри Форобӣ, Абӯрайхони Берунӣ) ба таъкиби Султон гирифтгоршавии ибни Сино, муолиҷаи беморон дар Гургон, ислоҳи дарди ҷавони ошиқ, воҳӯри бо Амир Кобус ва ғайра ташкил мекунад.²⁴

Дар ҳикояти шашум аз муаллифи «Комил-ус-саноа» Аҷдуддавла сухан меравад.

Ҳикояти ҳафтум аз касалии молихӯлиё (савдои)-ро табобат кардани Бӯали Сино. Алоудавларо, ҷавони савдоиеро ба тадбири оқилонае табобат кардани ӯ ба-шорат медиҳад.

Дар ҳикояти ҳаштум дар бораи дар аҳди Санҷар ба номи адиб Исмоил ном файласуфи зистан ва чи гуна сактаи дил шудани беморро назора кардан, сухан меравад.

Ҳикояти нӯҳум дар бораи Шайхул ислом Абдуллоҳи Ансориро табобат кардани Адиб Исмоил накл карда, дар ҳикояти даҳум, ки ҳаҷман хеле хурд аст доир ба бемореро табобат кардани Холинуси юнонӣ сухан рафтааст.

²⁴ Ҳамин асар, сах. 116-118.

Дар хикояти ёздаҳум гирифтори бемории барас (сафедӣ, песӣ) шудани Форс ибни Яҳён Бармакӣ, ўро парҳез намудани табиб Хослик Порс, вале парҳез накардани Фазл ва суд набахшидани давоҳо, бартараф намудани кинаи падару писар ва шифо ёфтани Фазл нақл карда мешавад.

Қаҳрамони асосии хикояти дувоздаҳум ҳуди Низомии Арӯзист. Аз забони озодамарде дар бораи ҳудаш чунин менигарад: «Мардумон ўро чун шоир шиносанд. Аммо берун аз шоирӣ худ марди фозил аст, дар нучуму тиб ва номанависию дигар анвоъ доно аст». Духтари он озодамардро табобат кардани Низомии Арӯзи аз охири хикояти мақолоти охири «Чаҳор мақола» мансуб мешавад. Мақолот бо овардани ғасле хотима меёбад. Асар мазкур ҳулоса ё хотима надорад.

Низомии Арӯзӣ пиромуни шеърӯ шоирӣ. Афкори илмӣ-адабии Низомии Арӯзӣ дар мақолоти дуввуми «Чаҳор мақола» фароҳам омадааст. Боби мазкур аз нуктаи назари ӯ дар бораи кӣ будани шоир, шахсияту хислатҳои ӯ оғоз меёбад: «Аммо шоир бояд, ки салиуш-ул-фиграт, азимул-фикрат, саҳеҳуттабъ, дақиқ-ул-назар бошад. Дар анвои улум мутанаввиъ бошад ва дар атрофи русум мустатриф, зеро ки чунон ки шеър дар ҳар илме ба кор ҳамешавад ва шоир бояд, ки дар маҷлиси муҳовараи хушгӯӣ бувад ва дар маҷлиси муҳовират хушрӯӣ ва бояд шеърҳои вай бад-он дараҷа расида бошад, ки дар саҳифаи рӯзгор мастур бошад ва бар алсинаи аҳрор макрӯъ, бар сафои нависанд ва дар мадои бихонанд ва чун шеър бад-ин дараҷа набошад, таъсири ўро асар набошад ва пеш аз Худованди худ бимирад ва чун ўро дар бақои исми худ асаре нест, дар бақои исми дигар чи асар?»²⁵

Ӯ андешаашро дар бораи шоирӣ чунин баён кардааст: «Шоирӣ саноатест, ки шоир бад-он иттисоқи (тартибӣ) муқаддимои муваҳхима (ба ваҳм афканда) кунаду

²⁵ Ҳамин асар, сах. 54-55.

илтиоми (пайвастанн) киёсоти мунтаҳеҳ (нагичадиҳанда) бар вачҳ ки маънии хурдҷу бузург гардонаду маънии бузургро хурд. Ва некеро дар хилъати зинт боз намояду зинтро дар сурати некӯ чилва кунад. Ва ба ихом (чунон) қувваҳои газабонию шахвонию барангезад, то бад-он ихом тибъро инкибозию (гирифтагӣ) инбисоте (кушодагӣ) бувад ва умурри изомро (сахтро) дар низоми олам сабаб шавад».²⁶ Ба ин масъала таваҷҷӯҳ намуда Болдирев А.Н. менависад, ки «ба фикри Низомии Арӯзии Самарқандӣ ҳама гуна васоили таҳрифи «бадеӣ»-и воқеият, дарег, фиреб, қасдан гумроҳ кардан ва ба иштибоҳ андохтани хонанда дар назм раво ва ҷоиш будааст, ки ин таъриф ақидан этетикии зидди реалистиро ифода кардааст, ки ҳадди каломи бадеӣ бо андозаи дур будани вай аз ҳақиқати ҳаёти муайян мешавад».²⁷

Пас, шоир касе мебошад, ки дорои истеъдоди Худодод, дониши бой, таъби равон, назари дақиқу чашми мушоҳидакор, воқиф будан аз илмҳои дигар, оғаҳӣ аз расму русуми мардумӣ, нозуктабӣ, ҳозирҷавобӣ, шӯхтабӣ бояд бошад, дар сурати набудани сифатҳои боло қори шоир муваффақият намекунад.

Ин андешаҳои Низомии Арӯзии Самарқандиро адабиётшинос Х. Шарифов аз номи ӯ менигорад, ки: «Баъд шоир бояд бист ҳазор байт аз гузаштагон ва даҳ ҳазор байт аз мутааххирин аз бар кунад ва пайваста барои сайқал додани таъб девонҳои шеърро мутолиа намояд».²⁸

Ба назари Низомии Арӯзӣ шеър то ба дараҷаси таъсири бузург дорад, ки гуяндаи он вобаста ба қиммати бадеии шеъраш ба мартабаи муайяне хоҳад расид. Вале дар ҳикояти яқум ин боб ривояте аз Аҳмад ибни Абдуллоҳи Хуҷистонӣ, ки бо қироати порчае аз ашъори Ҳанзалаи Бодғисӣ ба мансаби ҳокими Хуросон мерасад. Яъне шартӣ муҳими шеър гуфтан ва шеърро

²⁶ Ҳамин асар, сах. 50.

²⁷ Болдыров А.Н. Адабиёти тоҷик дар асрҳои XII-XIV.-Душанбе: Дониш, 1976, сах. 227-228

²⁸ Сарсухани «Ҷаҳор мақола»-и Низомии Арӯзии Самарқандӣ, сах. 96.

кироат карда тавонистан он аст, ки ба мусоҳиб ба аҳли нишаст таъсири аники бадеию эстетикӣ расонда тавонистан ва хусусан, ба подшоҳ. Зеро шоир дар маҷлиси подшоҳ ҳозирчавобу зарофатгӯ бошад, таъби хираи шоҳро бо сухани аҷоибу дилнишин хурсанд карда тавонад. Базми шеърӯ қаробати подшоҳ ҳамеша аз ашҳоси бахшу нотавонбин оӣ нест, аз ин рӯ, шеърӯ бояд гуфт, ки тоифаро мулзаму ҳақир гардонад.

Азбаски Низомӣ Арӯзӣ аз аҳли дарбор аст, ҳатман дар назди шоир шартӣ ба ҳокимони давр қасидаи хубе гуфтанро мегузорад: «Бо қасидаҳо номи ҳокими худро абадӣ намояд». Ба назари ӯ ин кор хеле заҳматталаб аст ва омӯзиши амикро аз ҷавонӣ тақозо дорад: «Аммо ба ин дараҷа нарасад, илло ки дар унфувони шабобу (ибтидои ҷавонӣ) дар рӯзгори ҷавон бист ҳазор байт аз ашъори мутақаддимон ёд гирад ва даҳ ҳазор байт аз осори мутаахирон пеши ҷашм кунад».²⁹

Шартӣ дигари Низомӣ Арӯзӣ Самарқандӣ ин аст, ки шоиршаванда «анвои улум бихонад, ба устоде, то номи устодиро сазовор шавад ва исми ӯ дар саҳифаи рӯзгор падида шавад».³⁰

Бадеҳагӯи ва бадеҳатан шеър гуфтан аз ҷумлаи талаботи муҳими шеъргӯӣ аст: «Аммо дар хидмати подшоҳ ҳеч беҳтар аз бадеҳа гуфтан нест, ки бадеҳа таъби подшоҳ хуррам шаваду маҷлисҳо барафрӯзад ва шоир ба мақсуд расад».³¹

Дар баробари ин ӯ зарур медонад, ки подшоҳ низ ба тарбияи шоирони ҷавон эътибор диҳад: «Ва аммо бар подшоҳ вочиб аст, ки чунин шоирро тарбия кунад».³²

Инчунин баъзе ашҳоси шоиртарош, ки бо умеди дарёфти ҷоҳу ҷалол, тамаъ ва мукофот ба дарбор мео-

²⁹ Низомӣ Арӯзӣ Самарқандӣ. Ҷаҳор мақола, саҳ. 55.

³⁰ Низомӣ Арӯзӣ Самарқандӣ. Ҷаҳор мақола, саҳ. 55-56.

³¹ Низомӣ Арӯзӣ Самарқандӣ. Ҷаҳор мақола, саҳ. 56.

³² Низомӣ Арӯзӣ Самарқандӣ. Ҷаҳор мақола, саҳ. 50.

янд, вале истеъдоду заковати шоирӣ надоранд, мазам-
мат менамояд. Мувофиқи ақидаи Низомии Арузӣ
ҷавоне, ки дар шеъраш, дар донишу маҳорати адабияш,
ҷаҳонбинияш нуқсоне бошад, бартараф кардан мумкин
аст. Аммо панҷоҳсола ва аз он боло бошад чӣ? Чунин
ашхосро тарбият асар надорад.

Мавзӯи дигар, ки адабиётшинос ба он хеле ҷиддӣ
даст задаст, қувваи таъсири образҳои неку бад ва
таъсири бузурги каломи бадеӣ ва сомеъ мебошад.
Татбиқи ин мавзӯ дар шароити дарбори асримиёнагӣ
чунин буд: Шоир ба сеҳру қувваи сухан, воситаҳои тас-
вири бадеӣ ва санъатҳои шеърӣ подшоҳи худро гарчи
хурд аст бузург, подшоҳи подшоҳон, шоҳи ҷаҳон,
мавқеаш ариш аъло на тахти заминӣ, ҳахил бошад-ӯро
олим, золим бошад – одил, илмдӯсте шеърпараст,
мушфиқи фуқаро ба қалам медиҳад. Бар хилофи ин шо-
ир метавонад, ки касони бузургро чун образи бад инъи-
кос намояд, чунки ӯ дар ҳамон аҳд ё ба подшоҳи ӯ ё ба
худӣ ӯ душман, рақиб, ҳариф маҳбус меёбад, аз ин рӯ
симон душман ҳамеша очиз нотаваҷиб, ҳақиру заиф, вале
чун рӯбоҳ маккор, золим, ҳахил тавсиф меёбад. Мас-
алан, Низомии Арузӣ Самарқандӣ дар тақвияти ин
ақидааш таъсири сухани сеҳрбори Фирдавсро, ки объ-
ективонаю реалистона аст, писандидааст, ки дар ҳаҷви
Султон Маҳмуди Ғазнавис:

Чу андар табораш бузурги набуд,

Наёроғ номӣ бузургон шунуд.³³

Вале саҳнаи дигаре аз ин ҷолибтарин таъсири
шеъри Фирдавсро, оқибати пушаймони Султон аз
кирдори ҳеш нисбат ба қори Фирдавсӣ чунин баён ёф-
тааст: «Маҳмуд ба Ҳинд лашкар кашид, зимни фатҳи
калба ӯ ба душвории зиёде дучор мешавад. Чораро дар
фирисодани мактуб ва танҳо ин байти Фирдавсро
дарҷ месозад:

³³ Низомии Арузӣ Самарқандӣ. Ҷаҳор мақола, саҳ. 79-80.

**Агар чуз ба коми ман н-ояд ҷавоб,
Ману гурзу майдони Афросиёб.**

Чун сиҳои дар калъабудаи душман таслим мешавад, султон аз вазир мепурсад, ки чӣ навиштӣ, ки кор бар мақсади мо шуд, вазир он байтро кироат карда мегуяд, ки «Бечораи Абулқосим Фирдавсӣ бисту панҷ сол ранҷ бурду китобе назм кард ва ҳеҷ самара наид». Султон Маҳмуд хатои худро фаҳмид, пушаймон шуд ва чун ба Ғазнин омад, шаст ҳазор динар бо уштури пурбор ба номи Фирдавсӣ бифиристонд». ³⁴ Аз хулосабарориҳои ӯ метавон гуфт, ки маҳорати баланд шоириро дорост, аммо мутаассифона, ба истиснои чанд байте, ки дар «Ҷаҳор мақола» зикр ёфт, ашъори худӣ шоир дар қадом миқдор аст, қизе маълум нест.

Низомии Арӯзӣ чун шоири дарбор масъалаи дину давлатро ба ду бародар ташбеҳ дода, зурурият ва мавҷудияти пайгамбару подшоҳро пас аз Худои таъоло дар ҷамъият ҳеле бомавқеъ ҳисобида тақя ба ин байти Фирдавсӣ кардааст:

**Чунон дон, ки шоҳиву пайгамбарӣ,
Ду гавҳар бувад дар як ангуштарӣ.** ³⁵

«Ҷаҳор мақола» хусусияти тазкиравӣ дорад, зеро дар он аз ҳаёту ғаъолияти баъзе олимону мутафаккирон, шоирону нависандагон, амирону вазирон ва дигар ходимони сиёсӣ маълумот медиҳад. Масалан оид ба ходимони сиёсӣ давлатӣ дар рисола 56 нафар намояндаи сулолаи форсу тоҷик- давлати Сосониён, Сомониён, Сафориён, Ғуриён; туркон - Салҷуқиён, Қарахониён, Ғазнавиён, Хоразмшоҳиён; араб:- Аббосиён, Сипаҳсолору вазирон, дабирону надимон ва дигарон ходимони давлатӣ зикр шудааст. Доир ба ходимони илм: фалсафа – 15 нафар, нуҷум – 10 нафар; тиб – 20 нафар, дарҷ ёфтааст.

³⁴Ҳамин асар, сах..80.

³⁵Ҳамин асар, сах.. 77.

Азбаски асари мазкур асосан характери илмӣ-адабӣ ва бадеиро молик аст, бинобар ин номи шоирону нависандагони форсу тоҷик бештар аз 75 нафар ва гоҳе адибони арабзабон 5-6 нафар аз ҳама зиёдтар дар он дучор меоянд.

Дар «**Чаҳор мақола**» номи зиёди аз 80 нафар шоири гуногундараҷа зикр шудааст, ки аз онҳо зиёда аз 40 нафарашон адибони маъмули X-XII ва 11 нафари онҳо аз ҷумлаи шоирону нависандагони маъруфу машҳури адабиёт мисли Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Хайём, Ибни Сино, Фаррухӣ, Унсурӣ, Ҳанзалаи Бодғисӣ, Амир Муизӣ, Амъаки Бухорой, Рашиди Самарқандӣ, Масъуди Саъди Салмон маълумот дода, аз эҷодиёти 9 нафари онҳо шеърҳо оварда шудааст.

Масалан, оид ба рӯзгори Наср ибни Аҳмади Сомонӣ, ки боре то дер дар фароғатгоҳи Бодғис мондан ва муддате аз Бухоро дур шуд, Рӯдакӣ бо навои «Ушшоқ» суруди зеринро саронд:

Бӯи ҷӯи Мулиён ояд ҳама,
Ёди ёри меҳрубон ояд ҳама.

Маълум аст, ки «... дар фарҷоми шеър амири Наср мутаассир гашта, бе пойафзолу омодагӣ болон асп нишаст ва роҳ сӯи Бухоро пеш гирифт».³⁶

Ҳамин тавр метавон гуфт, ки «**Чаҳор мақола**» баърои омӯзиши ҳаёт ва эҷодиёти шоирони зикршуда, маҳорат ва ҳунари шоирии онҳо маълумоти судманде медиҳад.

Зиндагиномаи Носири Хусрав

Ҳаким Носир ибни Хусрав ибни Ҳорис-ул-Кубодиёнӣ (1004—1088) мутафаккири барҷаста ва нозиму носири шаҳири халқи тоҷик дар давраи зиндагӣ ва эҷод кардааст, ки замони мушкили сиёсӣ ва иҷтимоии рӯзгори мардуми тоҷик ба ҳисоб мерафт. Дар натиҷаи

³⁶Ҳамон асар, сах. 56-60.

хучуми Ғазнавиён Қарохониён беҳтарин дастовардҳои фарҳангии халқи тоҷик рӯ ба таназзул мениҳад. Махсусан, аз ҳамин сабаб дар овони ҳукуматдории сулолаи Ғазнавиён (962—1186) ва Салҷукиён (1034—1300) намоёндагони илму адаби форсу тоҷик барои ривоҷи забони илмӣ адаби форсӣ бештар камари ғиммат бастаанд. Носири Хусрав аз ҳамин гуна мутафаккиронест, ки маҳз аз ҳамин сабаб «Ваҷҳи дин» ном асари фалсафии ашро ба забони тоҷикӣ навиштааст. Хидмати дар ҳаққи илму фалсафа ва каломи бадеии тоҷикии форсӣ анҷомдодаи ин марди наҷиб шоистаи қадрдонист. Чуноне ки худӣ ӯ мефармояд:

Меваву гул аз маонӣ созам ҳама,

В-аз лафзҳои хуб дарахтон кунам.

Чун абр рӯи саҳро бӯстон кунад,

Ман низ рӯи дафтар бӯстон кунам.

Дар маҷлиси мунозира ба оқилои

Аз нуктаҳои хуб гулафшон кунам.

Дар ҳолати дигар меғӯяд:

Шӯхрадарахтест, шеърӣ ман, ки хирадро,

Нуктаву маънӣ бар ӯ шукуфаву бор аст.

Шоир хизмат дар назди мардуми бефарҳангро ба-
рои аҳли илму адаб нағз доништа меғӯяд:

Туркон ба пеши мардон з-ин пеш дар Хуросон

Буданд хору очиз ҳамчун зани сарой.

Имруз шарм н-ояд озодазодагонро,

Кардан ба пеши туркон пушт аз тамаъ дутой.

Дар ҷои дигар дар ҷавоби касе аз наздикон, ки
вайро ба тақдир тан додану ба хидмати сулолаи
Ғазнавиён баргаштан маслиҳат медиҳад, мутафаккир
бо аламу ҳасрат ва он ҳисси ифтихормандии хоссааш
меғӯяд:

Кай резам обруй чу ту беҳирад,

Бар тамаъи он ки гӯбра пурнон кунам.

Туркон рахиву банди ман будаанд,

Ман тан чи гуна банди туркон кунам.

Эй, бад насихате, ки ту кардӣ маро,

То чун фалон хасису чу бехмон кунам.

Ин марди шариф соли 1004 дар оилаи шахси фозиле, ки бо кишоварзӣ шугл меварзид, таваллуд меёбад. Дар илми ховаршиносӣ нисбат ба макони таваллуди ин адибу мутафаккир фикру андешаҳои мухталиф вучуд доранд. Баъзе ақида доранд, ки маскани овони тифлии Носири Хусрав на ин Кубодиёни имрӯзаи Тоҷикистон, балки деҳе дар Балх будааст. Аммо худи Носири Хусрав айёми таваллуд ва овони ҷавонинашро чунин баён намудааст:

**Бигзашт зи ҳичрат пас сесаду наваду чор,
Бинҳод маро модар бар мархази агбар.
Боландаи бедониш монанди наботе,
К-аз хоки сияҳ зоиду аз оби муқаттар.
Аз ҳоли наботӣ бирасидам ба сутурӣ,
Якчанд ҳаме будам чун мурғаки бепар.
Дар ҳоли чаҳорум асари мардумӣ омад,
Чун нотика раҳ ёфт дар ин ҷисми муқаддар.
Паймуда шуд аз гунбад бар ман чиҳилу ду,
Чӯён хирад гашт маро нафси суҳанвар.**

Носири Хусрав чанд гоҳе баъд аз мутолиаву омӯзиши пояҳои асосии илму адаби давр ва ниёгонаш ба корҳои давлатӣ машғул шуд. Валекин бедодихони золимони туркони газнавӣ ўро водор мекунад, ки ин ҳама корро тарк намуда, баҳри ёфтани адлу эдолат ва хушгувориву хушбахтиҳои олами инсон ба сафар барояд. Шоир дар он давр ҳоли мушаввашу парешон дошта-нашро чунин менигорад:

**Чанд гардӣ гирди он бар тамаъи ҷоҳу мол.
К-аз тамаъ харгиз наёбӣ чиз ҷуз дарлу бало.
Гарчи муш аз осие бисъёр дорад фонда,
Бегумон рӯзе фуру кубад сарашро осие.**

Носири Хусрав айёми ҷавониро сарфи омӯзиш намуда, дар баробари адабиёт ба омӯзиши фалсафа, динҳои гуногун мепардозад. Дар ин бора шоир мегӯяд:

Намонд аз ҳеч гун дониш, ки ман з-он

Накардам истифодат бешу камтар.

Носири Хусрав хангоми мусофирати ҳафтсола (437—444 х.) чаҳор маротиба зиёрати ҳаҷ карда Эрон, Арманистон, Осиёи Хурд, Ҳалаб, Тароблис, Шом, Сурия, Фаластин, Ҷазират-ул-араб, Миср, Тунис, Нуба, Судон ва ғайраро сарбасар шиёдаву савора мегардад. Дар ин мусофирагӯ бо урфу одат, фикру ақида, маданияти мардумони гуногун ошно мегардад, ҳамзамон бо донишмандону файласуфон, лозиму носирон ва аҳли сиёсат шиносӣ пайдо мекунад, суҳбату баҳсҳо бо эшон доираи тафаккури ӯро вусъат медиҳад. Донишмандони арабӣ ба шоир имкон медиҳад, ки андешаҳои ӯро озода баён намояд.

Ин фаҳр бас маро, ки ба ҳарду забон,

Ҳикмат ҳаме мураттабу девон кунам.

Ҷонро зи баҳри мадҳати Оли расул,

Гаҳ Рӯдакию гоҳе Ҳассон кунам.

«Зод-ул-мусофир» аст яке ганҷи ман,

Наср он ҷунону назм аз ин сон кунам.

Илова бар ин дар бобати соҳиби ду девон бо забонҳои тоҷикӣ ва арабӣ буданиаш дар ҷои дигар мегӯяд:

Бихон ҳар ду девони ман, то бубинӣ,

Яке гашта бо Унсурӣ Бухтариро.

Шоир бо ифтихор дар бораи таносуби лафзи хушу маънии бикри шеърӣ хеш мегӯяд:

Шеърӣ Ҳуччат боядат хондан ҳаме гар-т орзӯст,

Назми хубу вазни азбу лафзи хушу маънавӣ.

Шоир дар фалсафа ва шеър тариқати хос дошта-нашро таъкид мекунад:

Ҳар ки бӯи доруи ман ёбад аз ту бегумон,

Гӯядат, ту бар тарики Носир ибни Хусравӣ.

Носири Хусрав таъкид менамояд, ки барои ба камолот расидан инсон бояд пайваста илм биомӯзад, ва он гаҳ бо аҳли илму адаб баҳс намояд:

Ҳар ки ӯ пеши хирадмандон ба зону н-омадаст,

Бо хирадмандон нашоад карданиш ҳамзонуи.

Носири Хусрав нобаробариҳои иҷтимоии замонашро муваққат доништа, таъкид мекунад, ки илм ҳамеша бузургнашро нигоҳ медорад ва олим ҳама ҷо қадр меёбад, агарчанде ки замони шоир авбошону дунҳимматонро боломаком намудааст:

Руй матоб аз сухани хубу илм,
К-ин сӯи мардум самару неъмат аст.
Кавкаби илм, охир, сарбар кунад,
Гарчи кунун тири мӯ дар ручъат аст.
Ҳеч машав ғарра, гар авбошро,
Чанд гаҳак неъмат, ё давлат аст.
Қимати дониш нашавад кам бад он-к:
Халқ кунун чоҳилу дунҳиммат аст.

Нобаробариҳои ҷомеа, бераҳмии рӯзгор, ноҳакии ҳокимони давр, беадолатии замона ўро маҷбур сохт, ки тарки диёри хеш намуда, роҳи Бадахшонро пеш гирад:

Оқилонро дар ҷаҳон ҷое намонд,
Ҷуз, ки дар кӯҳсорҳои Шомихот.

Дар аввал ба тангдастӣ гирифтор гардида, то андозае азоби моддиву руҳӣ мекашад.

Ҳамчу хуршеди мунаввар суханам пайдост,
Гар бифарсуда тан аз ҷашми ту пинҳонам.
Нур гирад дилат аз ҳикмати ман чун Мох,
Ки дилатро ман хуршеди дурахшонам.
Кони илму хираду ҳикмат Юмгон аст,
То ман марди хирадманд ба Юмғонам.

Шоир дар андешаи он аст, ки хирад ҷароғи рӯзгор аст ва тавассути хирад оламо бояд дарк кард. Инсон бидуни хирад ҳайвон аст:

Хирад аст он-к агар нури ҷароғи ӯ,
Нестӣ, олам яксар шаби тор астӣ.
Хирад аст он-к агар нестӣ ӯ, аз мо
На суғор астӣ ҳаргиз, на кубор астӣ.
Гар набудаастӣ ин ақл ба мардум — дар,
Халқ яксар батар аз каядму мор астӣ.
Мутафаккири барҷаста ягонагии онини кеш ва маз-

хабу тариқатро сабабгори иттиҳоди халқ медонад. Аз ин ру, дар як оину кеш ба вучуд омадани мазҳабу тариқатҳои гуногунро ҳамчун **василаи** асосии тафриқаандози мардум доништа, бо шиквае мегӯяд:

Ном ниги аҳли ҳикмату динро,

Рофизиву қармативу муътазилӣ.

Домани мавзӯи эҷодиёти Носири Хусрав беканор буда, дар баробари фалсафа, панду ҳикмат, ҳасби ҳол, шикоят аз фалак ва нобасомониҳои иҷтимоии давр ва гайра мавзӯи ишқ ва муҳаббат чун яке аз мавзӯҳои абадзиндаи адабиёт мавқеи муҳим дорад:

Мо ишқро ба ёдгор овардем,

Бар ҳоки ту аҷзу ифтикор овардем.

Ногаҳ ғамат бар дили мо кард нузул,

Ҷон пеши ғамат баҳри нисор овардем.

Шоир ба масъалаи абадияти рӯҳ бовар дошта, ҳисси инсонро футурёбанда ва ҷарҳро ҳамеша дар гардиш медонад:

Гӯямат, чи гуна шавад зинда, к-ӯ ҳалок шавад,

Об боз об шавад, ҳок боз ҳок шавад.

Ҷонаш зи фароз шавад, танаш зи мағок шавад,

Тан сӯи палид шавад, пок боз пок шавад.

Дар ҳолати тағйир будани олами моддӣ ва ҷонҷавонӣ сурур овардани заъфу пириро шоир аз ҷарҳ мебинад ва шикоят мекунад:

Ҷун маро пирӣ зи рӯзу шаб расид.

Нест рӯзу шаб ҳамоно ҷуз азоб,

Шоир ҷавонӣ танумандӣ ва ҳолати пирӣ ва нотаъвониро муқобили ҳам тасвир карда, аз рузҳои шодику сурур бо ҳасрат ёдовар мешавад.

Имрӯз ҳаме заиф бинӣ,

Ин комати ҷафтаи низорам.

Он рӯз гарам бидиди ту,

Пиндошти, ки ман ҷанорам.

Ин ҷарҳ ҳамакашонд хуш-хуш,

Ҷун уштур сӯи худ миҳорам.

Он рӯз қавнио шод будам,
Имрӯз заифу сугворам.
Бар рӯи чу зар шуда ақиқам,
Бар фарқ чу шир гашт қорам.

Носири Хусрав соли 1088 аз олам гузашт. Дар тазкираву сарчашмаҳо ва феҳристу тадқиқотҳои минбаъдаи дар бораи миқдори осори илмӣ-адабии Носири Хусрав фикрҳои мухталифе сабт шудаанд. Мероси гаронмояи Носири Хусравро «Зод-ул-мусофирин», «Ҷомеъ-ул-ҳикматайн», «Хон-ул-ихвон», «Кӯшоишу раҳониш», «Вачҳи дин», «Далел-ул-мутаҳирин», «Сафарнома», Девони ашъор, «Рӯшноинома» ва «Саодатнома» ташкил медиҳанд.

Сафарнома - аз беҳтарин ва арзишмандтарин асарҳои Носири Хусрав буда, натиҷаи сафари 7- солаи мутафаккири бузург аст. Аз 16 октябри соли 1045 то 23 октябри соли 1052 дар мусофират умр гузаронида, дида ва шунидаашро дар бори ҳаёти иҷтимоӣ, фарҳангӣ, шаҳрҳо, хулқу ҳӯи мардум дар «Сафарнома»-аш рӯи қоғаз овардааст.

«Ҷомеъ-ул-ҳикматайн» - асари намоёни фалсафии Носири Хусрав буда, баъд аз «Зод-ул-мусофирин» дар эҷодиёти мутафаккир мавқеи хосе дорад. Нисбат ба соли таълифи асар ақидаҳои муҳаққиқон гуногун аст. Онҳо аз соли 422 ҳ. (1031 м.) то соли 462 ҳ. (1069 м.)- ро тахмин кардаанд. Валекин санаи 1069 м. ҳамчун соли таълифи ин таълифот қабул карда шудааст, зеро дар «Зод-ул-мусофирин» ҳам ин сана дарҷ ёфтааст. Илова бар ин, дар дебочаи «Ҷомеъ-ул-ҳикматайн» оид ба соли навишти он чунин қайд шудааст: «Андар соли ҷаҳорсаду шасту дуввум аз таърихи хичрати расул, салаллоҳи алайҳи ва олиҳи, амири Бадахшон наздики ман фиристод».

Мавзӯи асар ва унвони онро муаллиф дар мавриде чунин ифода мекунад: «Ва чун бунёди ин китоб бар кушоиши мушкилоти динӣ ва маъқулоти фалсафӣ бувад, ном ниҳодам мар ин китобро «Ҷомеъ-ул-

хикматайн». Ва сӯхан гуфтам андар у бо ҳукамони динӣ, бо ҳукамони фалсафӣ ва фузалои мантикӣ ба бурҳонҳои ақлӣ». Мутафаккир таъкид мекунад, ки асарро барои насли оянда навиштааст.

«Хон-ул-ихвон»- асари муҳими фалсафии мебошад, ки ғайр аз қисмати оғоз сад саф, яъне сад фаслро дарбар кардааст. «Хон-ул-ихвон» аз дигар асарҳои шоир фарқ дорад. Тафовут, пеш аз ҳама, дар тарзи баёни афкор, соддабаёнӣ, ҳатталимкон истилоҳоту ибораҳои арабиرو истифода набурдан, ҳикоятӣ ривоят ва зарбулмасалҳои халқиро истифода намудан, ифода мегардад. Носири Хусрав масъалаи пайдоиши олам, таркиби олам ва ҳикматҳои ба ин афъол вобастаро мавриди гадқик, қарор медиҳад. Масъалаи муҳими дигари фалсафӣ, масъалаи «маволиди сегона» мебошад. Муаллифи асар бо тарзу услуби хосаи худ васли байниҳамдигарии маъданиёт, наботот ва ҳайвонотро нишон дода, менависад: «Чунон ки гӯем, ки будиши набот сабаби будиши сӯтур бувад, ки агар набот набудӣ, сӯтур набудӣ. Ва далел ба дурустии ин қавл он аст, ки агар набот аз сӯтур бозгирӣ, сӯтур бимирад ва будиши сӯтур сабаби будиши дадгони гӯштхӯр бувад, чӣ агар сӯтури гиёҳхӯр набудӣ, дадгони гӯштхӯр набудӣ». Носири Хусрав қариб дар ҳар мавриди ифодаи фикр оид ба масъалаҳои фалсафӣ низ мавқеи одамизодро аз хотир фаромӯш намекунад. Ба андешаи Носири Хусрав «...пайдоиши аҷсоми олам сабабгори пайдоиши маъдану набот ва ҳайвону одамӣ шудааст, зеро ки ин ҳама воқеаи зодаи олами ҷисмонӣ аст».

Дар фаъолияти инсон мавқеи ақло аз ҳамаи аъзои ҷисм баланд мегузорад. Инсонро на танҳо нутқ, балки ақлу фаросат аз доираи ҳайвонот ҷудо намуда, ба дараҷаи солории ҷамъулҷамъи ҳастӣ мерасонад.

Дар «Хон-ул-ихвон» муқаддас будани мавқеи илму дониш ба василаи ба эъҷози Худовандӣ тааллуқ, доштани он маънидоқ карда мешавад. Пас, аз ду ҷиҳат илму дониш соҳибқадр аст: аввало, аз он ҷиҳат, ки он си-

фате аз сифатҳои бори таоло мебошад ва дигар махсули ақли солим буда, баҳри ободонию ҷаҳон ба кор меравад: «Чун дуруст шуд, ки донишу тавоноӣ ва ҳикмат мар офаридгорро ба тамоми лозим ояд, ки муроди ӯ андар офариниши олам ҳама неки ва салоҳу ростӣ аст ба ғоятулғоёт, аз баҳри он ки бадӣ ва зиштӣ ва фасоду қарӣ аз нодонию очизӣ ояд». Носири Хусрав яке аз сарчашмаҳои бадқорию дар мавҷудияти нафси шахвонӣ мебинад. Гарчанде нафси шахвонӣ воситаи бардавомии насл аст, валекин касро лозим меояд, ки ҳамеша ин нафсро дар тобеъияти ақл нигоҳ дорад.

Масъалаи муқофоти амал дар ин асари мутафаккир низ назаррас аст. «Ҳар нафсе, ки аз бадқирдорӣ хеш аз ин олам ёбем ва ба пушаймонӣ берун шавад, он дарду пушаймонӣ ва бадқирдорӣ ҷовидон бо ӯ бимонад. ва он уқубати ӯ бошад. Ва ҳар нафсе, ки аз неқуқирдорӣ хеш бо хурраи ва шодӣ аз ин олам берун шавад, он хурраи ва роҳат бо ӯ ҷовидон бимонад ва он сабаби ӯ бошад». Носири Хусрав дар масъалаи муқофоти амал андеша дорад, ки «Подош муайян аст мар ҷазои қоре, ки қасе бикунад, агар неқ, неқ ва агар бад, бад». Муътамадтарин василаи тарбияи инсонро бо бими он ҷаҳон амалӣ кардани аст: «Гӯем, ки ҳар нафс ниғорҳои зишт қарда бошад бад-ин ҷаҳон, бад-он ҷаҳон биёвезад»

«Қушоиш ва раҳоиш» ном асари мутафаккир пеш аз иншои «Хон-ул-ихвон» таълиф ёфтааст. Гарчанд дар илми ҳовариносии ақидаҳои вучуд дорад, ки ин асари муҳими фалсафӣ ба Носири Хусрав гӯе нисбат дода шуда, муаллифи он номаълум бошад, як ишораи олими машхури Эрон Саид Нафисӣ ҳақиқатро бар пой гузошт, ки ӯ дар ду ҷои «Хон-ул-ихвон»-и Носири Хусрав ишораҳои дар бобати «Қушоиш ва раҳоиш» мавҷударо дарёфта ба қалами Носири Хусрав тааллуқ, доштани асарро исбот намудааст.

Мавзӯҳои баҳси фалсафии «Қушоиш ва раҳоиш»-ро дар асари дигари ӯ «Зод-ул-мусофирин»

дучор омадан мумкин аст. Носири Хусрав дар ин асар ба 30 (сӣ) саволи фалсафие, ки ба ӯ додаанд, пурра ҷавоб мегӯяд. Тарзу услуби ба саволҳо ҷавоб гуфтани масъалаҳои фалсафии ҷорӣи ҳаётро мавриди баҳс қарор доданро яке аз услубҳои дӯстдоштаву ҳосаи Носири Хусрав ҳисобидан мумкин аст.

«**Рушноинома**» ва «**Саодатнома**» манзумаҳоеанд, ки дар таърихи адабиётшиносии тоҷику форс бо номи Носири Хусрав машҳур гардида. «**Рушноинома**» тибки чопи Техрон (1305 х) 559 байт ва «**Саодатнома**» 300 байтро дороянд. Мавзӯи асосии ин ду асарро афкори фалсафӣ, динӣ ва ахлоқӣ ташкил додаанд.

«**Рушноинома**» бори аввал соли 1879 -80 дар асоси се дастнависи дар китобхонаҳои гуногуни ҷаҳон маҳфуз буда, аз ҷониби шарқшиноси олмонӣ **Ҳерман Этте** нашр шудааст.

Соли 1930 «**Рушноинома**»-ро профессор **А. А. Семенов** дар асоси як дастнависи Помир бо муқаддимаи муфассал чоп намуд. Ин асар бештар ба масъалаҳои фалсафӣ дахл намудааст.

Асадии Тӯсӣ ва мероси адабии ӯ

Абумансур Алӣ бинни Аҳмад Асадии Тӯсӣ аз симоҳои барҷастаи маданияту адабиёти форсу тоҷик ба шумор рафта, бо достони қаҳрамонии «**Гаршоспнома**» фарҳанги «**Лугати форс**» ва қасоиди худ дар садаи XI-и мелодӣ нуфузу мақоми сазоворе дорад. Ӯ соли 1010 дар Тӯс ба дунё омадааст. Дар байни мероси адабии Асадии Тӯсӣ «**Гаршоспнома**», ки солҳои 1065- 1066 эҷод гардида, аз 9000 байт иборат аст, мавқеи назаррасро ишғол менамояд. Асадиро бештар манзумаи «**Мунозира**»-аш маъруф намудааст. **Мунозира** як навъи махсуси қасидаест, ки дар қисми насиби он мунозираи ду предмет ё чизе ба ҳам зид оварда мешавад. Аз Асадии Тӯсӣ **5 мунозира** то ба мо омада расидааст: **Мунозираи Рӯзу**

шаб, мунозираи Камону тир, мунозираи осмону замин,
мунозираи арабу ачам.

Асадии Тусӣ дар солҳои сиюми асри XI аз Тӯс хичрат намуда, ба Нахчевон меравад. Хангоми дар Нахчувон буданаш достони «Гаршоспнома»-ро менависад. Асар аз 145 боб иборат буда, 20 боби аввал қисми анъанавӣ ва боби 145 қисми хотима аст.

Ин достон дар пайравии «Шоҳнома»-и безаволи Фирдавсӣ суруда шуда, аз далериву матонат ва корнамоеву мардонагии паҳлавони сиистонӣ Гаршосп, додарзодаи вай Наримон, таваллуди писари Наримон Соми далер, ки аз ниёгони Рустами Дастон будаанд, накл мекунад. Мавзӯи асосии асар мардию паҳлавонӣ бошад ҳам мусанниф зимни он тавонистааст масоили зиёди иҷтимоиву ахлоқиро вобаста ба замонаш баён намояд, ки бештаринашон то чомеаи имрӯзаи мо низ аҳамияти ғоявӣю эстетикӣю худро нигоҳ дошта омадаанд.

Яке аз ҷанбаҳои ахлоқӣ, ки Асадии Тусӣ зимни достон ба он аҳамияти фаровон додааст, арзиши ғавқулода баланд доштани дониш ва боло бурдани фарҳанги балпар ба шумор меравад. Ба ҳамин маънӣ, шоир дар мавқеи хираду дониш ва аҳли илму адаб истода, ганҷи донишро бехтарин ганҷи дунё меҳисобад. Ситоиши тарғиби хирад, илму ирфон ва аҳамияти он дар ҳаёти инсон, обрӯю ӯғтибори хоса доштани бихрадон дар байни мардум ва амсоли инҳо «Гаршоспнома»-ро аз лиҳози мундариҷа ғанӣ сохта, арзиши ғоявӣю тарбиявӣю онро бештар намудааст. Шоир зимни шоҳбайтҳои ба тарғиби омӯзиши илму хирад бахшидаи худ аҳамияти илму фарҳангро дар ҳаёти одамон баён карда, онро мояи зиндагӣ, ниғаҳдорандаи бадихо ва бехтарин ганҷинаи шойғони ҷаҳон меҳисобад. Дар «Гаршоспнома» ақлу хирад ситоиш ёфтааст:

Хӯриву бипушӣ зи рӯи хирад,

Аз он бех, ки бииҳиву душман хӯрад.

Шоир таҷрибаи рӯзгорро аз донише, ки ҷавон аз худ кардааст, болотар медонад:

**Ҷавон гарчӣ донодилу пурфусун,
Бувад нади пир озмоиш фузун.**

Инсонро ба зиндагии хирадмандона даъват менамояд:

**Чунон зӣ хирадманду доною род,
Кн то бар бадат кас набошанд шод.**

Ё ки:

**Ба мардум хирадманд номӣ бувад,
Ки мардум ба мардум гиромӣ бувад.**

Ба андешаи шоир ҳар касе боғи зиндагиашро бо дониш оро медиҳад, абадан аз меваи он баҳра мегирад:

**Зи дониш яке боғи хуррам ниҳӣ,
Ки аз мева ҳаргиз нагарлад тӣҳӣ.**

Ҷаҳон ба инсон бақо надорад, беҳтар он аст, ки аз инсон номи неқ ҷовидон монад:

**Ҷаҳон ҷовидона набинад ба кас,
Беҳин чиз аз ӯ неқ ном асту бас.**

Шоир андешаи гузаштагонро тақвият дода, донишро беҳтарин ганҷина медонад:

**Беҳ аз ганҷи дониш ба ғетӣ кучост?
Киро ганҷи дониш бувад подшост!**

Таҳлили «Гаршоспнома»-и Асадии Тӯей. Ҳаҷми умумии достони «Гаршоспнома» аз ҳафт то даҳ ҳазор тахмин шудааст. Вазни ин достон мутақориби мусаммани максур аст. Достон аз 145 бобу хотима иборат буда, 124 боб мундариҷаи асосии достон аст. Чи гунае, ки таъкид гардид «Гаршоспнома» аз қисми муқаддимавии анъанавӣ, қисми асосӣ ва хотима иборат аст. Дар муқаддима шоир тасвири аҷиби осмонро додааст, ки муборизаи шабу рӯзро дар бар мегирад ва он муборизаи мавҷудоти афсонавӣ дар «Авесто»-и қадим мавҷудбударо бахотир меорад. Масалан, ҷанги Тиштри бо деви хушкӣ Анаошӣ. Ин аз фолклори қадим истифода намудани Асади ро нишон медиҳад. Баъд аз ин дар муқаддима тасвири чор унсур омадааст, ки тасвири замин ё ки таъсифи Худои

қадим Армати мебошад. Дар боби IX сабаби назми достон накл ёфтааст.

Дар достони «Гаршоспнома» бештар дар бораи Ҷамшед, Заҳҳок Куранг-шоҳи Зобулистон писари Ҷамшед Тур ва авлодони ӯ Шедасп, Туварг, Шам, Асрат, Гаршасп, Наримону Сому Фаридун сухан меравад.

Достон аз он тасвир оғоз меёбад, ки баъд аз ҳучуми Заҳҳок ба Эрон Ҷамшед шикаст хӯрда, ба Зобулистон мегурезад ва пинҳон мешавад. Заҳҳок сурати ӯро гиронда, ба кишварҳо мефиристад, то ки дастгир кунад. Ҷамшед шахси ҷавон ва зебо тасвир шудааст. Подшоҳ духтарашро ба касе намедод, то ки дилхоҳашро ҳудаш интиҳоб кунад. Дояи кобулии духтар пешгӯӣ карда буд, ки паҳлавони аз ҳама зебои ҷаҳон насиби ӯ хоҳад шуд. Ҷамшед даҳсол оворагардӣ намуда, баъд ба Зобулистон меояд ва духтари шоҳи кишвар Гуранг, ки зеботарин духтари ҷаҳон буд ошиқ мешавад. Духтар аз рӯи сурат ӯро мешиносад, вале ба падараш сир бой намедиҳад. Худи Ҷамшед ҳам ба духтар иқрор мешавад, ки ӯ Ҷамшед аст. Вай ба духтари шоҳ хонадор мешавад. Аммо шоҳ ба воситаи канизаки кобулӣ Ҷамшед будани домоди худро мефаҳмад ва занҷирбанд карда ба Заҳҳок фиристонданӣ мешавад, аммо духтараш розӣ намешавад:

Баъдӣ гарчи тавон кард бо касе,

Чу некӣ кунӣ, беҳтар ояд басе.

Гуранг ба гуфтаи духтари худ розӣ ва ба домодаш улфат мешавад. Аз духтари шоҳ писар таваллуд мешавад ва ӯро **Тӯр** ном мениҳанд. Овозаи дар манзили Гуранг пинҳон шудани Ҷамшед паҳн мешавад ва ба ӯ маслиҳат медиҳанд пинҳон шавад. Ҷамшед ба Ҳиндустон ва Хитой меравад ва дар он ҷо дастгир мешавад. Заҳҳок фармон медиҳад ӯро бо арра аз миёнаш буранд. Занаи дар мотами ӯ худро мекушад. Аз Тур Шидасп таваллуд меёбад ва ҳамин тавр авлод давом карда, аз Асрат Гаршосп таваллуд мешавад. Пас Гаршосп аз авлоди Ҷамшед аст.

Саргузашти Гаршосп. Тасвири Гаршосп ҳамчун пахлавони беназири тануманд ва нотарсу пахлавон аз Рустам ҳам пурзӯру ҳайратбахш тасвир ёфтааст. Якрӯзагиаш якмоҳа, якмоҳагиаш яксола барин. Вай дар 14-солагӣ аллакай пахлавони бемислумонанд мешавад. Бо найзаи 13 метрӣ мечангад. аз қадаҳи думанӣ шароб менӯшад. Овозаи ӯ чаҳонро мегирад ва бо ин восита душманон аз падараш Асратшоҳ ҳам метарсанд. Заҳҳок ҳам ба ваҳм меафтад. Ба дидани ӯ меояд ва барои аз байн бурдани ӯ таклиф мекунад, ки мори аждаҳои зӯровареро, ки дар кӯҳи Шикованд буд, кушад. Гаршосп аз ғурури ҷавонӣ ин таклифро қабул мекунад ва аждаҳоро мекушад.

Баъд аз чанде Заҳҳок ба Асрат нома менависад, ки хати подшоҳи Ҳинд Маҳараҷ, ки Бохуном дошту аз ҷониби ӯ ҳокими Сарандеб буд, ба муқобили Заҳҳок исён карда, аз додани хироч саркашӣ кардааст ва Гаршоспро барои саркӯбии ӯ ба ёрии Маҳараҷ бояд фиристонд. Аввал подшоҳ шубҳа мекунад, ки ин ҷавон аз ўҳдаи чунин кори мушкил дар кишвари бегона мебарояд ё не, вале Гаршосп мағрурона розӣ мешавад:

Ҷавонпахлавон гуфт: К-эй пурхунар,

Ба ҷуз рангу кин ман ҷӣ хоҳам дигар.

Маро ӯзид аз баҳри ҷангофарид,

Ҷӣ поям, ки ҷаиғ омад акнун падид.

Гаршосп бо ҳазор савори диловар ба назди Заҳҳок меравад. Вай ба ӯ сесадҳазор лашкар доданӣ мешавад, вале мағрурона онро рад карда, баъд дувоздаҳ ҳазорро гирифта ба Ҳиндустон ва аз он ҷо аз баҳр гузашта ба Сарандеб меравад. Маҳараҷ пешакӣ ўро бо тўҳфаҳо сарафроз гардонданӣ мешавад, вале ӯ аз рӯи ҳиммати баланди ҷанговарӣ ва ёрии ҳолисона онро рад мекунад:

Ман эдар ба пайкору разм омадам,

На аз баҳри шодию базм омадам.

Гаршоси бо Махараҷ ба Сарандеб рафта, аз ин ҷанг голиб мебарояд ва ҳамроҳи ӯ ба кӯҳи Деху меравад, ки аз рӯи афсонаҳои ҳиндӣ ҳазрати Одам, вақте ки аз бихишт ронда шуда буд, ба он ҷо афтодааст. Вай дар он ҷо бо пири бараҳман вохӯрда бо ӯ дар мавзӯи фалсафӣ сӯҳбат мекунад. Бараҳман ба вай чанд савол медиҳад. Гаршоспу Махараҷ ба ҷазираҳои укёнуси Ҳинд меравад ва ба аҷоиботи бисёри мӯъҷизавӣ вохӯранд. Масалан, дарахти кофур, чашмаҳои маъданӣ, резаҳои тило ва ғайра. Дар яке аз аҳром бе-моронро бо ҳоб табобат мекарданд. Паррандаеро диданд, ки дар минқораш ҳазор сӯрох дошт, ки бо ҳар мақом месурӯд. Вақте ки он парранда ҳазорсола шуд, ҳудро месӯзад ва аз ҳокистари он айнан ҳамин тавр парранда ҳосил мешавад. Онҳо дар соҳили укёнус моҳиеро мебинанд, ки 700 оршин дарозӣ дорад. Аз майнаи он равшан об карда мегиранд. Ин моҳӣ наҳангаст ва гӯё киштии бутунро фуру мебарад. Нақли мӯъҷизаҳо давом мекунад ва яке аз дигаре аҷибтар, дар яке аз ҷазираҳо онҳо хомӯшакҳоеро мебинанд, ки аз шохин калонанд ва непи онҳо аз ҳафтону зиреҳашон гузашта, заҳр мезананд, ба ҷанговарон ҳучум карда, сӣ нафарро кушганд. Дар ин ҷазира мӯрчаҳое буданд, ки аз гӯсфанд калон. Дар кӯҳи ҷазира дарахте ҳаст, ки бо номи вак-вак, ки меваи он монанди каллаи одам, агар шамол хезад аз он овози дод мебарояд. Меваю баргҳояш рӯзона мерезад, ҳайвонҳои даррандаи зериоби баромада онро мехӯранд. Одамони ин ҷазира якчашма, якҷоға, якдаста, якпоча, вале аз оху тезтар медаванд. Баъд аз ин онҳо ба пилгӯшҳо, яъне одамхӯрҳо вохӯранд, ки мӯйҳои расидагӣ ва гӯшҳои монанди гӯши фил доранд. Мусофирон дар қуҳ мақбараи Сиёмакро диданд. Ба назди онҳо одами се чашма ҳозир шуд, вай чизеро хонд, ба рӯи мусофирон дарвозаи боғи аҷоибро кушода шуд, ки дар вай дарахте,

ки бори аввал дар рӯи замин рӯида буд, мерӯст. Якдона мевааш як касро як ҳафта сер мекард. Дар боғ қасре буд, ки дар голори он тобуте овехта шуда, дар он якчанд панд навишта шудааст. Дар яке аз онҳо навишта шудааст, ки Сиёмак ҳазору яксаду шаш сол зиндагӣ кардааст.

Дар куҳи Бандаб қалъаи баланде ҳаст. Зина дорад ва дар болои он ҳайкали саворае ҳаст, ки баодами омадагӣ санг мепаронад. Гаршосп фармуд, ки тағи сангро кобанд, чоқи бузурге баромад, ки дар он чархи даврзанандае мавҷуд буд ва он занчир ба ҳайкали савора омадааст. Аз вайрон кардани занчир ҳайкал уфтод ва роҳи қалъа кушода шуд. Дар он ҷо қабри **Тахмура**с писари **Хушанг** буд.

Мусофирон аз Ҳиндустон бармегарданд. Махараҷ мефармояд, ки Гаршоспро дар мамлакат сайру гашт кунонанд. Асадӣ бо ин восита бутҳои зиёдеро тасвир менамояд. Баъд аз он, Гаршосп ба назди Заҳҳок омада, иҷозат мегирад, ки ба ватан-Зобулистон ба назди падараш баргардад. Заҳҳок ба вай маслиҳат медиҳад, ки зан гирад. Падараш духтарони зиёдеро тавсия мекунад, розӣ намешавад. Вай ба саёхати мамлакатҳо рафтани мешавад, то ки духтари дилхоҳе пайдо кунад.

Вай дар ҷустуҷӯи духтари дилхоҳ бо як ғуломи турк ба Сурия меравад ва дар марғзоре вақти дамгирӣ шереро мебинад, ки ба гӯрхар ҳамла дорад, онро мекушад ва гӯрро ба найза гузаронда дар оташ бирён мекунад. Дар ин вақт ду савора ба назди ӯ меоянд: Яке аз Ховар дигаре аз Рум, вай аз онҳо аҷоиботи кишварашонро мепурсад. Румӣ меғӯял: Подшоҳи Рум духтари зебое дорад, вале ба касе ба шавҳар медиҳад, ки камони беандоза вазнини дар касрбударо кашида давр ронда тавонад. Гаршосп зуд ба Рум меравад, зеро бовар дошт, ки аз ӯҳдан иҷрои шарт мебарояд. Дар роҳ бо корвоне

вомехӯрад, ки дуздон зада буданд. Вай аз пайи онҳо афтида мағлуб карда чизхоро мегирад ва ба сохибонашон бармегардонад. Яке аз корвониҳо Гаршоспро барои изхори миннатдорӣ ба хонааш таклиф мекунад, вай розӣ мешавад, дар он ҷо вайро дояи духтари шоҳ мебиннад ва ба духтар хабар медиҳад. Духтар ошиқи беқарор мешавад. Доя онҳоро вомехӯронад. Гаршосп ба пеши вазир меравад, то ки камонро кашад, вай онро шикаста ба ду қисм мекунад. Ӯ бо шоҳдухтар хонадор шуда, ба ватан меояд ва ба сохтани шаҳри **Заранча** шурӯъ менамояд.

Дар ин вақт шоҳи Кобул аз хироч додан сар мекашад. Асрат ба вай ҷанг эълон мекунад ва писарашро ба ёрӣ ҷеғ мезанад. Вай бо ду савора меравад. Дар роҳ Бараҳман ба вай се маслиҳат медиҳад: **Аз дасти духтари Кобулшоҳ май нанӯшад, бо бахонае, ки зане ўро даъват менамояд, надарояд, дар вақти сохтани шаҳр дар гирди он хоктеппаи сунъӣ бардорад, вагарна, реғи биёбонро мебарад.** Гаршосп душманони падарашро мағлуб намуда, бо гуфтаҳои Бараҳман амал мекунад. Кобулшоҳро мекушад. Шаҳрро хароб мекунад. Пиёлаи шаробро ба худӣ духтари шоҳ менӯшонад, ба назди зани ўро ба хонааш даъват кардагӣ яке аз сарлашкарони таслимшударо мефиристад, дар торикӣ дар гарданаи санги осӣ меовезанд., Гаршосп хона ва сохибашро месӯзонад. Гаршосп ҳамаи авлоди Кобулшоҳро мекушад ва яке аз наздикони худро ҳоким таъин мекунад.

Баъд аз ин боб, насиҳатҳои Асрат шоҳ нақл ёфтааст. Ба ақидаи ӯ чор ҳолат подшоҳро nobуд мекунад: **дастуро гумкардан, изтироб ва ҳаяҷоннокӣ, ҳасисӣ ва сусти, кашолкорӣ.** Гаршосп шаҳри Систонро бо хоктеппаи атрофаш месӯзонад. Дар он вақт ӯ бисёр фарбеҳу вазнин шуда буд. Аспҳо тоб намеоварданд, филсавор мерафт, онҳам то ду мил. Заҳҳок пуркувват шудани ўро дида, бо ягон роҳ вайро nobуд кардани ме-

шавад. Вайро бо деви Манхирас чанг меандозад, голиб меояд. Ӯ дар роҳ бо подшоҳони дигар ҳам чанг карда, хамаро мағлуб месозад, ришу биниашонро мебурронад, дандон ва устухони сарашонро мешиканад.

Дар бозгашт ба шахре омад. ки сутуне истодааст, аз оҳан, мис ва биринҷ сохта шудааст ва дар он навиштаанд: «Подшоҳе, ки даҳ-сӣ сол зиндагӣ карда буд, боигарин бисёре чамъ ва дар зери ин сутун гӯр кард». Фармон дод, ки зери сутунро кобанд. Дар як тарафаш сурати Чамшед, дар тарафи дигараш сурати худи ӯ буд. Гаршосп деви асирро ба назди Заҳҳок оварда, мукофоти зиёде гирифта, ба хонааш бармегардад. Дар ин вақт Асрат дар синни 285 - солагӣ мурда буд. Бародари Гаршосп Туранг ҳам мурда буд. Вай фарзанди ӯ Наримонро писархонд кард. Дар ин замон Фаридун Заҳҳоки хазорсоларо ба кӯхи Дамованд банд кунонд. Вай Омуро пойтахти худ қарор дода буд. Ин ҷо сухан дар бораи Кова низ хаст. Фаридун ба Гаршосп фармон медиҳад, ки бо Наримон ба дарбори ӯ биёяд. Баъд аз зиёфат шох паҳлавонро ба чанги Тӯрон мефиристад. Гаршосп бо лапшкараш ҳамроҳи Наримон ба Чоч меравад ва Асадӣ қайд кардааст, ки дар ин вақт Самарқанд набуд. Аз он ҷо ба Исфаҳон гузашта, ба дарёи Элок меравад, ки дар он душмани Заҳҳок Ягар-хоқон ҳоким буд. Вай ба шарт ба итоати Фаридун розӣ шуд, ки агар Гаршосп дар чанги Ягар-хоқон бо амакбачааш Тегинтош ба вай ёрӣ дода, мағлуб кунад. Наримон Тенгиншоҳро дар чанг асир мегирад. Баъд аз ин юриш ба сӯи Хитой сар мешавад. Ин ҷо ҳам тасвири як қатор мӯъҷизаҳо мавҷуданд. **Яке аз он сангборон.** Ин сангҳо дар ҷои худ амал мекарданд, дар ҷои дигар не. Паҳлавон ба пойтахти Фағфур наздик меояд ва мактуби таҳдидомез мефиристад. Фағфур розӣ намешавад. Дар чанг мағлуб мегардад, пойтахташ ишғол мешавад. Фағфурро асир гирифта пеши Фаридун меоранд, Фаридун ӯро озод мекунад.

Фаридун Наримонро ба духтари амалдори Балх хонадор мекунад, ки аз ӯ Сом таваллуд мешавад. Писари Кова Кубод норозӣ мешавад, падари ӯ ба муқобили Заҳҳок ҷангида буд, вале тӯхфаҳо ҳадаҳо ба Гаршоси расид. Фаридун бо ин муносибат дар бораи зарари хирс ва ҳасад меғӯяд:

**Зи захми синон беш захми забон,
Ки ин тан кунад хаставу он равон.**

Вай Гаршосро таърифу тавсиф мекунад, ки ӯ паҳлавони авлоди шоҳон аст, аммо ту писари оҳангарӣ бас:

**Падарат аз сипоҳон буд оҳангаре,
На зебобузурге, на волосаре.
Чу бигзид моро накӯном шуд,
Ба каф дур-ш путки гаронҷом шуд.
Аз оҳангарӣ расту солор гашт,
Пас аз кулбадорӣ сипахдор гашт.
Буд он гаҳ дар кулба бо дуду дам,
Кунун аст, дар базм бо мо ба ҳам.**

Гаршоси ба ҳафтсад даромада бошад ҳам, ҳоло бардаму паҳлавон буд. Вақте ки синнаш ба 733 расид, бемор шуд. Хешовандонашро даъват карда, ба Наримон панд медиҳад. Ҳама ҳатто осмон ҳам ба мотами ӯ ғамгин мешавад. Ҷасади ӯро бо либосҳои ҳарбӣ барон видоҳ дар айвон гузоштанд. Наримону Сом бар сари қабраш сухан меғӯянд. Ҷасади ӯро ба қабр меғуздоранд ва меғӯянд:

**Равони ту зинда-ст, гар тан бимурд,
Надорад хирадманд марги ту хурд.**

Достон бо он тасвир тамои шудааст, ки Сомро ба назди Фаридун меоранд, Фаридун вайро сарлашкар таъин мекунад.

Ҳаким Унсури ва мероси адабии ӯ

Ҳаким Унсури - маликушшуарои дарбори ғазнавиёни нимаи аввали асри XI буд. Ӯ тамоми зиндагонияшро дар дарбори ғазнавиён гузаронида, сазовори унвони «маликушшуаро» (сардори шоирон) гардид. Ӯ қариб дар тамоми жанрҳои шеърӣ сухан гуфтааст. Аммо мавқеи асосиро дар ашъори ӯ мадҳ ё мадҳия (жанри шеърӣ, ки ба ягон шахс бахшида шуда, таърифу тавсиф мешавад) ташкил мекунад.

Ин бешак ба муҳити зиндагии шоир вобаста аст, зеро ӯ намояндаи дарбор буд, аз ин рӯ сиёсати дарборро тарафдорӣ мекард. Ҳамин мадҳияҳо ӯро дар дарбори Ғазнавиён шуҳратёр кард.

Давлатшоҳи Самарқандӣ дар «Тазкират-уш-шуаро» чунин овардааст: «Ӯро ҷоҳе ва моле азим бад-ин ҷиҳат ҷамъ шуда...»³⁷. Лутфалибеки Озар дар «Оташқада» меорад. «Гӯянд сарват ва моли азими ӯ дар замони давлати Маҳмуд заъфи сомони Рудакӣ дар рӯзгори сомониён буд...»³⁸.

Ризоқулихони Ҳидоят дар тазкираи «Мачмаъ-ул-фусаҳо» овардааст: «Дар хизмати султон давлату сарваташ ба ҷоҳе қашид, ки кас ба вай баробарӣ натавонист кард. Гӯянд: ҷаҳорсад гуломи турки зарринкамар дошт ва ҷаҳорсад шутур олати заррин ва симнаи ӯро афсор бармедошт»³⁹. Дар гуфтори охир каме муболиға роҳ ёфтааст ва худ Ризоқулихон низ ба он бовар накардааст.

Хизматгори шоир, албатта буданд, вале гумон аст, ки шумораи онҳо 400 то бошад. Аммо Шиблии Нуъмонӣ аз боигарии шоир сухан ронда, мазмуни гуфтори мазкури Ризоқулихони Ҳидоятро бе ҳеҷ мулоҳиза айнан такрор кардааст.

³⁷ Давлатшоҳи Самарқандӣ. Тазкират уш-шуаро. - Техрон, 1337, сах. 50.

³⁸ Лутфалибеки Озар. Оташқада. - Техрон, 1339, сах. 319.

³⁹ Ризоқулихони Ҳидоят. Мачмаъ-ул-фусаҳо. - Техрон, 1339, сах. 319.

Дар хизмати бисёрмуддати Маҳмуд шоир танҳо бо қасидагӯиву иштирок кардан ба сафарҳои ҳарбии соҳибдавлат Маҳмуд нагаштааст. Дар дарбори султон, дар ҳаёти шоир бисёр лаҳзаҳои рангин ба вуқӯъ омадаанд. Вай бо шуаро ба ширкати султон маҷлису шабнишиниҳо ташкил кардааст, бо ҳамкорон бахсу мунозираҳо карда, дар ҷашнҳои султон, сайру саёҳатҳои султон иштирок намудааст.

Шоир на танҳо дар васфи Маҳмуд қасида гуфтааст, ҳамчунин хонзодагон, ашрофзодагон ва вазироне низ таърифу тавсиф карда шуда, ба онҳо низ қасидаҳо сурудааст, мамдӯҳони Унсурро аз рӯи девони худӣ шоир ва девони нашркардаи Яҳёи Қариб мувофиқи миқдори қасидаҳои бахшидаи шоир ба шахсони таърифшаванда чунинанд. Ба Султон Маҳмуд- 40 адад, писари ӯ- Масъуд – 2 адад, бародари ӯ- амир Наср – 16 адад, бародари дигари амир Яъкуби Юсуф – 1 то, вазирӣ вай – Ҳоҷа Маймандӣ – 3 адад ва ба Абӯҷаъфар Муҳаммад бинни Абулфазл ва Муҳаммад бинни Иброҳими Той - 1 қасида бахшидааст.

Дар бораи мамдӯҳони Унсурӣ то ҳол чизе навишта нашудааст. Абдуллоев А. дар «Адабиёти форсу тоҷик дар нимаи аввали асри XI» дар бораи Унсурӣ сухан ронда, дар бораи Султон Маҳмуд, писараш – Масъуд ва бародараш амир Яъкуби Юсуф каме таваққуф кардааст.

Омӯхтани ин мавзӯ аз аҳамият ҳолӣ нест. Аввалан аз омӯхтани ин мавзӯ мо метавонем оид ба ҳаёти шоир маълумоти гирифта, муносибати ӯро бо амирони вазиронаш муайян карда тавонем. Масалан, шоир ба бародари Маҳмуд- амир Яъкуби Юсуф қасидаҳо менавишт ва сазовори тухфаҳо мегаштааст. Аммо бадхоҳони Унсурӣ ба шох арз мекунанд, ки Унсурӣ қасидаи порсоларо ба шумо пешкаш кардааст. Аз ин ҳодиса амир Яъкуб ба шоир қаҳр кардааст. Ва силаи ӯро қатъ намудааст. Бинобар ин шоир мадҳи шохро қатъ карда, ба ҷашну маҷлисиҳои ӯ дигар наёмадааст.

Аз тарафи дигар, мо ба таърихи асри XI, вазъияти адабӣ ва сиёсии замони шоир аз наздик шинос мешавем. Далели ин фикр ҷангҳо ва кишваркушоиҳои сулолаи ғазнавиён, аз он ҷумла Маҳмуд ва муносибати онҳо ба адабиёт, маҷлису шабнишиниҳо, ки аз тарафи шоир бо иштироки султон Маҳмуд барпо мегардид, шуда мегардад.

Эҷодиёти Унсурӣ. Осори гаронбаҳои Унсурӣ хеле бой будааст, вале то ба замони мо миқдори хеле ками мероси ӯ омада расидааст. Аз ҷумла девон ва се достони ӯ қисман ба мо расидаанд. Муҳаммади Авфӣ дар хусуси дostonҳои шоир навиштааст: «**Ва маснавиёте (Унсурӣ) таълиф кардааст чун «Шодбахру Айнулҳаёт» ва «Вомику Узро» ва «Хингбуту Сурхбут»**, ҳар як ганҷи бадоеъ ва хизонаи ҳикам ва муставдеҳи маонии дақиқ ва маҷмаи амсоли дақиқ аст ва бад — он сабаб мағлуби оламиён ва марғуби ҳунармандон бувад ва агар дурари ғулар ва фаронди ӯ тамои оварда шавад, ба атноб анҷомад, бар ин қадар ихтисор афтод».

Амин Аҳмади Розӣ дар бораи маснавиҳои ӯ чунин маълумот медиҳад: «**Унсуриро чанд маснавист чун «Бахру Айн» ва «Вомику Узро» ва «Хингу Бут»**, ки ҳар як ганҷи бадоеъ ва хизонаи латиф ва саноеъанд, аммо дар ин вақт шеър аз он маснавиёт ба назар наёмада».

Дostonҳои «**Шодбахру Айнулҳаёт»** ва «**Хингбуту Сурхбут»**, ки дар «**Лубоб -ул — албоб»** ба ҳамин шакл боздид мегарданд, дар порчаи мазкур ба шакли «**Нахру Айн»** ва «**Хингу Бут»** оварда шудаанд, ки дуруст нест. Ин номҳо дар натиҷаи нодуруст хондан ва кӯтоҳ кардани номҳои аз ду калима таркибёфтаи дostonҳои Унсурӣ ба вуҷуд омадаанд.

Е.Э.Бертельс аз тарафи Г. Этте «**Нахру Айн»** хонда шудани дostonи «**Шодбахру Айнулҳаёт»**-и шоирро ба ҳайрат қайд карда изҳор сохтааст, ки ин ҳол дар натиҷаи хониши нодуруст ба амал омадааст. Баробари ин Бертельс низ ҳайрон шудааст, ки зикри чунин шакли

нодурусти номи дostonҳои Унсурӣ дар яке аз мақолаҳои Ю.Н.Марр ҳам мавҷуд будааст. Аз маълумоти мазкури Амин Аҳмади Розӣ бармеояд, ки ханӯз дар замони ӯ ин асарҳои Унсурӣ бенишон буданд.

Е.Э.Бертельс ҳатто тахмин кардааст, ки бисёр асарҳои Унсурӣ, аз ҷумла дастнависи маснавиёти ӯ, ки дар китобхонаҳои Ғазнин маҳфуз буданд, дар нимаи дуюми асри XII хангоми сӯхтору ғорати Ғазнин аз тарафи Алоуддин Хусайни Ҷаҳонсӯз nobуд шудаанд.

Дostonҳои Унсуриро «ганҷи бадоеъ, хазонаи ҳикам, муставдеҳи маонии дақиқ, матлуби оламиён, марғуби хунармандон» гуфтани Авфӣ шоҳиди он аст, ки ин асарҳо арзиши калон доштаанд ва муҳим будаанд. Онҳо аз ҷиҳати бадеияту таассурот ва махсусан мазмуну ғояи дақиқ ба диққати умум сазовор гардидаанд. Дар давраи худӣ шоир ҳар се дostonи ӯ бо як номи умумӣ: «Хизонаи Яминуддавла» (яъне султон Маҳмуд) шӯҳрат доштаанд.

Аз байтҳои номарбути боқимонда фаҳмидани тамоми мундариҷаи дostonҳои мазкур ғайриимкон аст. Аммо маълум аст, ки маснавии «Вомиқу Узро» дар *баҳри мутақориб* навишта шуда, ду маснавии дигари шоир дар *баҳри хафиф* будаанд. Ношири девони шоир-Яхъёи Қариб ашъори ин маснавиҳоро аз фарҳангҳо ҷамъ карда, он чи дар баҳри мутақориб ёфтааст, ба маснавии «Вомиқу Узро» нисбат дода, абёти дар *баҳри хафиф* пайдогардидаро дар девони ӯ алоҳида овардааст.

Забеҳулло Сафо дар асоси нишондоди «Фехрист»-и китобҳои Муҳаммади Зикриё доир ба дostonи «Хингбуту Сурхбут» ва «Шодбаҳру Айнулҳаёт»-и Унсурӣ навиштааст «Мавзӯи маснавии «Шодбаҳру Айнулҳаёт» маъхуз аз дostonе буд, ки Абӯрайҳони Берунӣ онро аз порсӣ ба арабӣ тарҷума кард ва «Хингбуту Сурхбут» дostonе буда, марбут ба ду бут дар Бомиеъи Балх, ки ханӯз боқист. Ин дostonро ҳам Абӯрайҳон ба арабӣ тарҷума кард».

Достони «Шодбахру Айнулҳаёт»-ро аз номаш фаҳмидан душвор нест, ки дар он суҳан аз муносибати ишқу ошиқии ду дилдода рафт аст. Эҳтимол номи ошиқ Шодбахр ва номи маҳбуба Айнулҳаёт бошад. Таърихи ишқи онҳо, албатта, мисли достонҳои дигари ошиқона пурсузу гудоз ва ҳайратбахш будааст. Сюжети «Хинибуту Сурхбӯт» низ ошिकона аст, инро ишораи Е.Э.Бертельс аз рӯи қавли олими номвар М.Шафеъ тақвият медиҳад.

Дар бораи достони «Вомиқу Узро» Лутфалибеки Озар чунин ишораи маҳсус намудааст: «Маснавии «Вомиқу Узро» ўроғи ва ҳол аз тасоғифи замон ҷиғе аз он дар миён намонда».

Аз шоирони давраи Шоҳаббос Шуайбӣ Чушқонӣ дар достони «Вомиқу Узро»-и худ гуфтааст:

Ҳадиси Вомиқу Узроғи машҳур,

Бувад дар ҳар забон ин қисса маншур.

Вале аввал ҷу донои нахустин,

Ки қилқаш кард олам шаккароғин.

Зи дониш аз Сурайё то сарӣ буд,

Гухарпирои маънӣ Унсурӣ буд.

Маълум мегардад, ки достони «Вомиқу Узро»-и Унсуроғи ғайри Амин Аҳмади Розию Ризоқулиҳони Ҳидоят Лутфалибеки Озар низ надида будааст.

Дар ҳақиқат Унсурӣ дар адабиёти форсу тоҷик нахустин назмкунандаи достони «Вомиқу Узро» будааст, вале баъди ӯ широни бисёре ба ин қисса рӯ овардаанд ва бо услубу тарзи баёни ҳос онро назм намудаанд.

Миқдори абёти ҷамъкардаи Яҳёи Қариб аз «Вомиқу Узро»-и Унсурӣ, ки дар девони ӯ ҷудогона овардааст, 92 байт аст. Назар ба гуфти А.Афсаҳзод Муҳаммад Шафеъ дар вақтҳои охир аз ин достони Унсурӣ дувоздаҳ варақ пайдо намула, аз рӯи он «372 байти ноқис ва қомилро барқарор» карда будааст. Муҳаммад Маҳҷуб низ хабар додааст, ки «Муҳаммад Шафеъ қисмати аз «Вомиқу Узро»-и Унсуроғи пайдо карда ва ба таъби он сарғарм аст».

Вале ин байтҳо ва бозёфт ҳанӯз кам аст ва асли дoston, ки абёти бисёро дар бар мегирифтааст, бо тамоми буду шудааш ҳоло пайдо нашудааст.

Сюжети қиссаи «Вомиқу Узро» хеле қадимист. Дар «Мачмааттаворих-вал-қисас» чунин омадааст: Андар аҳди Доро бинни Дороб қиссаи «Вомиқу Узро» будааст дар замини Юнон ва бархе гӯянд ба аҳди падараш».

Дар китоби «Доробнома» зери сарлавҳаи «Тамрӯсия дар ҷазираи Юнон» аз саргузашти дилдодагон Вомиқ ва Узро чунин ҳикояте оварда шудааст: «Тамрӯсия бар ӯй (бар Ҳарнақолиюс) офарин кард ва гуфт: акнун мо се тан киро мефармӯӣ, то саргузашти худ бигӯяд? Ҳарнақолиюс гуфт: ту фасехтарӣ, бигӯӣ! Тамрӯсия гуфт: нахуст ин канизак бигӯяд, ки чанд гоҳ аст, ки ба ту афтодааст ва шабу рӯз мегирад. Ҳарнақолиюс рӯй бар Узро кард ва гуфт: эӣ канизак, туро чӣ будааст, ки чунин гирёӣ?

Узро гуфт: ман чӣ гӯям, ки меҳнати маро қарона пайдо нест. Ҳарнақолиюс гуфт: бигӯӣ, ки ҳеҷ дарди сар нашавад.

Узрои бечора ҷашм пуруб кард ва гуфт: бидонед, ки маро падаре буд подшоҳи Юнонзамин. Рӯзе ман бо модари хеш ба зиёрати ҳайкал рафтам, ки дар ҷазираи мо ҳайкале бузургвор буд. Чун аз ҳайкал берун омадам, барнос дидам некӯрӯӣ ва ҳанӯз хат ҳамвор накарда буд. Ман ба як дидор ба вай ишқ овардам ва надонистам, ки ӯ кист. Ӯ худ хеши мо будааст. Аз мо суол кард ва чизе хост. Модари ман ӯро чизе надод, валекин ваъда кард, ки бифристам.

Чун ба қаср омадем, ӯро фаромӯш гапид ва ман шарм доштам модари худро ёд доданд. Ҳадиси он ҳайкал афкандам, ки эӣ модар, ин чунин зиёратгоҳе, ки дар ҷазираи мост, ҳеҷ ҷое нест. Модари маро аз он барно ёд омад. Дар соат қас фиристод ва ӯро бихонд. Биёварданд ва пеши падарам бурданд. Ӯро баркашид, ки кӯдаке фарҳангӣ буд.

Чун гоҳе чанд бар ин бигузашт. Ман дар мачлиси шароб бо ин кӯдак менишастам, то шабе бархостам ва ба назди ӯ рафтам. Маро устоде буд. Он устоди ман биёмад ва бо модари ман бигуфт, ки духтари ту чунин мекунад. Модар маро бихонд ва маломат кард. Ман гуфтам: Эй модар, хонаи шарми маро ишқи ин кӯдак гирифтааст. Агар маро ба вай надихӣ, хештанро ҳалок кунам. Модарам чун ин сухан шунид, бо падарам бозгуфт. Гадбири он карданд, ки маро ба вай диҳанд.

Дар ин миён модари ман бимурд ва падарам аз ин рой баргашт ва маро бар вай надод. Дар он миён надари маро душмане пайдо шуд, падари ман ба ҷанг рафт. Падари маро бигирифтанд ва бар дор карданд ва тахти падари ман ба бегонае расид ва ӯ он кӯдакро ва маро ҳарду бигирифт ва банд кард ва хост, ки маро ба даст орад. Ман фармони вай накардам. Маро биёварданд ва бифурухтанд ва ба бандагӣ гирифтор шудам ва имрӯз ҷаҳор сол аст, ки шабу рӯз мегирам.

Ҳарнақолинос гуфт: зиҳӣ бузург меҳнате, ки туро пеш омадааст ва чандин гоҳ баромад ва ишқи ту ҳанӯз кам нашудааст. Ҳарнақолинос бигрифт бар вай ва гуфт: ин кӯдакро ном медонӣ? Гуфт: донам. Ҳарнақолинос гуфт: Чӣ ном аст? Гуфт: Вомиқ. Ҳарнақолинос гуфт: ту Узроӣ, духтари Фулукроти малик? Узро гуфт: оре. Ҳарнақолинос гуфт: пас чандин гоҳ чаро нагуфти, ки ман киям, то туро нақӯтар расидаме ва ба ҳаққи ту бирасидаме. Валекин акнун туро озод кардам, ки озодро натавои банда кардан. То туро бардорам ва ба наздики Вомиқ барам.

Узро ҳам андар соат аз он шодӣ бихандид ва рӯйро гулгун кард ва дар он айём нахандида буд. Чун Узро сухан тамои кард ва аз назди банди бандагӣ берун омад, Ҳарнақолинос рӯй ба Тамрӯсия карда ва гуфт: Ту низ саргузашти хеш бигуй»...

Дар тазкираи Давлатшоҳи Самаркандӣ чунин меҳонем: «Ҳикоят кунамд, ки амир Абдуллоҳ бинни Тохир

(824-844), ки ба рӯзгори хулафои аббосӣ амири Хуросон буд, рӯзе дар Нишопур нишаста буд, шахсе китобе овард ва ба тӯҳфа пеши ӯ бинҳод. Пурсид, ки ин чӣ китоб аст? Гуфт: ин қиссаи «Вомиқ ва Узрост» ва хуб ҳикоятест, ки ҳукамо ба номи шоҳ Анӯшервон чамъ кардаанд. Амир Абдуллоҳ фармуд, ки мо мардуми Қуръонхонем ва ба ғайр аз Қуръон ва ҳадиси пайғамбар чизе намехонем. Моро аз ин навъ китоб даркор нест ва ин китоб таълифи муғон аст ва пеши мо мардуд аст ва фармуд то он китобро дар об андохтанд ва ҳукм кард, ки дар қаламрави ман ҳар ҷо, ки аз тасониф ва мақоли аҷам ва муғон китобе бошад, ҷумларо бисӯзонанд».

Аз ин иқтибосҳо, ғайри он ки қадимӣ будани сюжети қиссаи «Вомиқу Узро»-ро фаҳмидан мумкин аст, дар ду иқтибоси аввал ба юнонӣ будани қисса ишораҳо рафтааст. Аз иқтибоси дуюм бошад, баъзеҳо ҳатто ба эронӣ будани асли ин қисса хулоса баровардаанд.

Бештари номҳои дар достони Унсурий зикршуда юнонианд. Тарбият дар асоси ин фактҳо хулоса баровардааст, ки «асли он қисса аз забони юнонӣ биссанаи шарқӣ тарҷума ва нақл шудааст». Аз рӯи гуфти Тарбият қиссаи «Вомиқу Узро»-ро баъзеҳо чун қиссаҳои «Лайлӣ ва Мачнун», «Урва ва Афро» ба арабҳо низ нисбат додаанд. Аммо Бертельс ипора кардааст, ки бо вучуди инҳо «сужети достони Унсуриро аз мамлакатҳои дигар иқтибос доништан он қадар хуб нест. Зеро мумкин ин сужетро дар замонҳои хеле қадим юнониҳо аз форсҳо иқтибос карда бошанд ва дар натиҷаи гузаштани асрҳо бо воситаи мутарҷимони араб ба дасти шоирони форсу тоҷики асрҳои X- XI афтода бошад».

Умуман ҳоло ба кадом халқ мансуб будани сужети «Вомиқу Узро»-ро аниқ гуфтан душвор аст. Ҳаминаш ба мо равшан аст, ки ҳикояти достони Унсурий дар сарзамини Юнон чараён меёбад ва дар он номҳои юнонӣ бисёр аст. Аз байтҳои боқимондаи достони Унсурий муайян кардани ин ҳол душвор мебошад.

Вале бо зучуди инҳо аз оҳанги баъзе байтҳо ва тасвирҳо тахмин кардан мумкин аст, ки сужети достони Унсурӣ зоҳиран ба ҳамин кисса реша дорад ва ба он асос ёфтааст.

Тарбият дар асоси шеърҳои боқимондаи достони шоир таърихи баъзе номҳо ва лавҳаҳои ҷудогонаи сужети асарро ба таври худ муайян кардааст. Бертельс низ инро қисман зикр намудааст. Ҳерман Этте ақида рондааст, ки «**Ломей-шоири усмонӣ** (ки яке аз «**Вомиқу Узро**»-нависон аст) аз рӯи манзумаи Унсурӣ ба шеъри туркӣ маснавии худро сохтааст». Тарбият изҳор сохтааст, ки Ломей тарҷумаи мансури туркии достони Унсуриро дида ва инро назм кардааст. У ин фикрашро бо гуфтори худ Ломей дар аввали дoston асоснок намудааст. Е.Э. Бертельс бошад, қавли шарқшиносонро, ки достони Ломенро тарҷумаи достони Унсурӣ доништаанд, номафҳум ҳисобидааст. Вай дар натиҷаи таҳлили ҷузъии достони Ломей ба хулоса омадааст, ки ин асар аз ҳар ҷиҳат паст аст ва «дар он образҳои равшан ва сужети оригиналӣ дида намешавад; саёҳати қаҳрамонони вай ба саёҳати қаҳрамонҳои достони сеюмдараҷа монанд аст». Аз ин ҷо ва аз санҷиши порчаҳои боқимондаи достони Унсурӣ Бертельс ба ақида омадааст, ки «**Ломей на танҳо достони Унсуриро тарҷума накардааст, балки инро ҳатто надидаст**».

Достони «**Вомиқу Узро**»-и Унсурӣ сужети бой ва рангин доштааст. Асоси хати ҳаракати сужети дoston ба амалиёти доимии Вомиқ ва Узро вобаста будааст. Ҳардуи ин дилшодагон ҳам далеру шучоъ будаанд ва қаҳрамоноҳро нишон додаанд.

Девони ашъори боқимондаи Унсурӣ на он қадар бузург аст. Аммо вай дар асл бузург будааст ва дар замони худ шоир мураттаб шудааст:

«Ту ҳаметобию ман бар ту ҳамехонам ба меҳр,

Ҳар шабе го рӯз девони Абулкосим Ҳасан» гуфтани Манучехрӣ дар қасидаи ба ӯ бахшидашуда шояди он

аст, ки девони мураттабшудаи шоир ханӯз дар давраи барҳаёт будани ӯ машҳур будааст. Ин девони мукаммал баъд аз сари шоир низ шуҳрат доштааст, зеро Муҳаммад Авфӣ дар ин бора мегӯяд: «**Шеърӣ Унсурӣ** мудавван (яъне гирдомада) аст ва арсаи фазоил ба зина-ти шамоили ӯ муайян ва мо қатре чанд аз он саҳоб ва сатре чанд аз он китоб биёрем».

Нусхаҳои девони нопурраи шоир дар китобхонаҳои гуногуни дунё маҳфузанд. Матни ин нусхаҳо таърихан ба ҳамон девони мукаммали шоир пайвастааст. Ҳаҷми ин девон қариб 2500 байтро ташкил додааст. Дастнависиҳои дар китобхонаҳои Ленинград ва Тошканд будаи ин девонро Е.Э.Бертельс рӯйхат намудааст. Дар коллекцияи Стариқов, ки дар Институти шарқшиносии АФ Тоҷикистон маҳфуз аст, як нусхаи дастнависи девони шоир таҳти рақами 12 мавҷуд аст. Ин нусха бо девони чанд шоири дигар, мисли Адиб Собир, Имомӣ, Мухторӣ дар як ҷилд омадааст. Соли китобати он 1241 (1825-1826) аст.

Девони мунтахаби Унсурӣ ҷопҳои гуногун дорад. Се ҷопи сангии онро Е.Э.Бертельс ишора кардааст. Ҷопи интиқодии он соли 1323 дар Техрон сурат гирифтааст, ки ношираш **Яҳён Қариб** мебошад. Яҳён Қариб дар аввали девон муқаддимае навишта, доир ба вазъи ҷоп, нусхаҳои истифодашуда ва ҳаёти шоир мухтасар маълумот додааст. Аз нусхаҳои истифода кардаи ношир дутоаш ҷопӣ(ҷопи сангӣ) ва панҷтоаш дастнавис будааст.

Мундариҷаи ин девон якҷоя бо боби «**Изофот**», ки ашъори аз маҷмӯаҳо ба даст омадаро дар бар гирифтааст, чунин аст: **Қасоид-53 адад, ғазалиёт- 12, қитъаот-6, рубоиёт-66 адад**. Девон фехрист надорад. Дар охир ношир қасидаи ба ҷавоби Унсурӣ гуфтаи Ғазириро ҷой додааст. Ашъори аз маснавӣҳо ҷамъгардида бошанд, пас аз муқаддима зимнан дода шудаанд.

Ин девон яке аз хубтарин ва муҳимтарин нусхаҳои девони Унсурист. Вай осори боқимондаи шоирро то ҳади имкон пурра дар бар гирифтааст.

Соли 1342 х.к. Муҳаммади Дабирсиёқӣ ҷони интиқодии девони Унсуриро пешкаши хонанда гардонид, ки асосан муаллиф гуфтаҳои пеллинаро такрор намудааст. Ин девон пас аз муқаддима ба чунин бобҳо ҷудо аст: **Қасоид -64 аҷад, Рубоӣёт -3, Қитъаот ва Абёти парокандаи қасоид- 4, Абёти парокандаи маснавиёт.** Дар ин девон газалиёти шоир боби махсусро ишғол накардааст, вай дар боби сеюм ҳамроҳи қитъаҳо накл шудааст. Назар ба гуфти ношир ин абёт панҷсад байтро таъкил додааст. Ин девон ҷони боз пурратари осори боқимондаи Унсурист. Матни он хусусияти интиқодӣ дорад.

Мамдӯх ҷаҳси васфшаванда аст. Бо ин усул аз давраҳои ҳеле қадим шоирон шеър навишта, пешкаши уламою давлатдорони замон мекарданд ва сазовори шӯҳрат ва инъомҳои зиёде мешуданд. Ба ин навъ шеър албатта бисёртар шоирони дарборӣ шугл меварзиданд.

Азбаски ҳуди шоир – Унсурӣ намоёндаи дарбор буд, аз ин муҳит берун барои мадҳ наметавонист, қисми зиёди ашъори ӯро «мадҳия» таъкил мекард. Шоир аксаран аҳли дарбор ва ҳокимонро мадҳ гуфтааст.

Аввалин мамдӯҳе, ки дар девони шоир зикр шудааст, ин Султон Маҳмуд бини Носириддини Сабуктегин мебошад. Қисмати зиёди қасидаҳо (40) ба номи ин шахс бахшида шудааст. Шоир дар қасидаҳои ба Маҳмуд бахшидааш дар бораи ҷаҳҳои кишваркушоии ӯ дар Ҳиндустон, Туркистон ва Хуросон накл карда, ӯро чун як сарлашқари боиктидор мадҳ кардааст.

Дар қасидаи якум шоир чун одат пас аз таъаззули ба баҳор бахшидашуда ба мадҳи Маҳмуд мегузарад.

Бале бадин сифату ҷойгаҳу мартабат аст,

Мадҳ шоҳи ҷаҳон, шаҳриёри беҳамто.

Ямин Давлати Маҷдову Ямин миллати сидқ,

Амир Ғозии Маҳмуд сайди оламро.

**Аз офтоби ҷаҳон мардумит пайдотар,
Аз он кн дар ҳама аҳвол дар ҳалову мамо.
Бувад падида шабу рӯз мардумит ҳаме,
Ба шаб зи дида бувад офтоби нопайдо.**

Дар ин қасида шоир шоҳро ҳамчун як одами раи-
ятпарвар, мардумнавоз тасвир намуда, ӯро ба офтоби
оламтоб ташбеҳ додааст. Чи тавре ки барои оламу одам
офтоб зарур аст, Маҳмуд низ чунин қудрат дорад. Яъне
агар Маҳмуд набошад, халқ бе вай ҳокимиятро тасав-
вур карда наметавонад.

Мамдӯҳи дувумини Ҳаким Унсурӣ, ин Султон
Абӯсаид Шаҳобуддавлат Масъуд бинни Маҳмуди
Ғазнавӣ мебошад. (солҳои ҳукмронаш – 421- 432). Шо-
ир ба Масъуд 2 қасида бахшидааст. Масъуд пас аз ва-
фоти Маҳмуд соҳиби тахти Ғазнавиён шуд, ҳазлу
шӯхиро дӯст медоштааст. Бинобар ин дар давраи
ҳумронии мавқеи Унсурӣ паст мешавад. Шоир ба ӯ 2
қасида бахшидааст.

Дар яке аз ин қасидаҳо шоир дар бораи айшу иш-
рат ва савти шоҳ суҳан рондааст:

**Шаҳриёри додгустар хусрави мулки зикоб,
Он ки дарё аст эҳсонаш ба монанди шароб,
Офтоби мулк гашту мо худ осмон,
Офтоби мулк гашту мулк ҷархи офтоб.**

**Бингар акнун аз Худованди ҷаҳон шоҳи замин,
Ҳар саре андар Хуросон рӯй битобад бо шитоб.**

Савумин мамдӯҳе, ки дар девони шоир сабт ёф-
тааст, амир Абуалмузаффар Носир бинни Носираддини
Сабуктегин аст. Ин шахс сипаҳсолори мулки Хуросон
ва бародари кехтари султон Маҳмуд буда, пеш аз
Маҳмуд қазо кардааст. Шоир ба ин шахс 16 қасида
бахшидааст. Шоир ӯро марди хоксор, ботамкин ва
пахлавони номдор тасвир кардааст.

Чорумин мамдӯҳи устод Унсурӣ бародари дигари
хурди Маҳмуд- амир Яъқуби Юсуф мебошад. Вайро
бародарзодааш Масъуд дар қалъаи Сикованд маҳбус

кардааст. Соли 421 ҳичрӣ дар ҳамон ҷо вафот мекунад. Аммо сабаби маҳбус шуданиаш дар ягон ҷо зикр нашудааст. Ин ҳамон шохе буд, ки бо тухмати душманони Унсурӣ, аз шоир ранҷида, силии ўро қатъ карда буд. Шоир ба ў 1 қасида бахшида, дар он дар солҳои ҳукмронии Юсуф ба дараҷаи баланд тараққӣ кардани илму ҳунар дар замон вақф карда, ҳамаи ин хислатҳои ўро «мероси надарӣ» номидааст:

Бузургвор писар зи бузургвор падар,
Зи манзараи ба ҳама вақту фарри яздонӣ.
Ҳама дурахшаду бод офарин бар он манзар,
Зи некуию зи шоистагӣ, ки маҳбари ўст.
Гузар наёбад мадҳу сано аз он маҳбар.

Панҷумин мамдуҳи Унсурӣ Ҳоҷа Абдулқосим Аҳмад Ҳасани Маймандӣ аст. Ҳоҷа вазири султон Яъқуб Юсуф будааст. Вай дар соли 401 пас аз Фазл бини Аҳмади Масъуд бори дигар ба вазорат мерасад. Ҳоҷа соли 424 аз олам мегузарад. Шоир ба ў 2 қасида бахшидааст. Дар ин қасида суҳан дар бораи боғҳои зебо ва иморатҳои бошукӯҳ суҳан меравад.

Шашумин мамдуҳи Унсурӣ Ҳоҷа Абдулҳасан мебошад. Ба ў шоир 1 қасида бахшидааст. Гумон меравад, ки ин шахс аз ҳешовандони амир бошад.

Ҳафтумин мамдуҳи Ҳаким Унсурӣ ин Абӯҷаъфар Маҳмуд бини Абулфазл мебошад. Ба ин шахс 1 қасида бахшида шудааст. Шахсияти ин мамдуҳ низ маълум нест.

Мамдуҳи охирини Унсурӣ Муҳаммад бини Иброҳими Той мебошад, ки дар девон ба номи ин шахс 1 қасида сабт шудааст. Ин кас яке аз сардорони номи султон будааст.

Унсурӣ ва Султон Маҳмуд. Ҳаким Унсурӣ дар дарбори Наср бародари Маҳмуд хизмат мекард. Унсурӣ дар дарбори Наср эҳтиром дида, шуҳрат пайдо кардааст. Амир Наср суҳанони ҳалол ва аз сидқ гуфтаи ўро писандидааст ва онҳоро тақдир кардааст.

Вай бо мақсадҳои муайян Унсуриро дастгирӣ на-
муда, ба воситаи мадоеҳи ӯ ба шухрат додани ному
иктидори худ ва сиёсати давлати ғазнавиён кӯшидааст.
Минбаъд зиндагии Унсурӣ дар дарбори Султон
Маҳмуд чараён ёфтааст.

Ризоқулихони Ҳидоят зикр мекунад, ки «.. ба во-
ситаи амир Наср ба хизмати Маҳмуд таққаруб ҳосил
намуд»⁴⁰. Ин андешаи ӯро Шиблии Нуъмонӣ,
Забеҳулло Сафо, шарқшинос Янка Рипка такрор наму-
даанд. Аммо профессор Е.Э. Бертельс тахмин мекунад,
ки Унсурӣ пас аз вафоти амир Наср ба Ғазнин омада-
аст.

Дар давраи хизмат дар дарбори Наср овозаи ӯ ва
доираи адабии бузурги ташкилкардаи ӯ ба гӯши султон
Маҳмуд расида буд, эҳтимол меравад, ки Унсурӣ борҳо
бо Султон Маҳмуд вохӯрдааст. Вай шояд аз дарбори
Наср истода, дар мадҳи Маҳмуд баъзан қасидаҳо на-
вишта бошад.

Аз ин ҷиҳат шубҳае меравад, ки Маҳмуд Унсуриро
ба дарбор даъват карда бошад. Давлатшоҳи Самарқандӣ
навиштааст: «Чунин гӯянд, ки дар рикоби Султон Маҳмуд
ҳамвора ҷаҳорсад шоир мулозим будандӣ ва пешво ва
муқаддами тоифаи шуаро устод Унсурӣ буд...»⁴¹.
Ризоқулихони Ҳидоят низ ишора кардааст, ки «...ба
ҷаҳорсад шоири фозил сарафрозӣ ва муфоҳирагӣ дошт»⁴².

Дар дарбори Султон Маҳмуд шоирони зиёд буданд,
вале 400 будани онҳо муболиға аст. Бузургию мартабаи
шоирӣ, хизмати содиқона ба султон ва таърифу мадҳи
беназире, ки дар ҳаққи ӯ гуфтааст, оқибат ӯро дар ин
пешвои ин шоирон сохтааст. Вай акнун на танҳо шоир,
балки надими хосаи Маҳмуд шудааст.

Давлатшоҳи Самарқандӣ да давоми сухани зикр-
шудааш навиштааст: «...Ва дар охир султон Маҳмуд ус-

⁴⁰ Ризоқулихони Ҳидоят. Маҷмаъ-ул-фусаҳо. сах. 597.

⁴¹ Давлатшоҳи Самарқандӣ. Таъкират —уш-шуаро. сах. 50.

⁴² Ризоқулихони Ҳидоят. Маҷмаъ ул фусаҳо. сах. 898.

тод Унсуриро маликушшуарои каламрави худ арзонӣ дошт ва ҳукм фармуд, ки дар атрофни мамолик ҳар кучо шоире ва хушгӯе бошад, сухани худ бар устод арза до-
рад, то устод юсу соминкарда, онро мунаққаҳда, дар
ҳазрати аъло ба арз расонад ва ҳама рӯз дар маҷлиси ус-
тод Унсури, шуароро мақсаде муайян буда»⁴³.

Дар ҳамаи саёҳатҳо, чашну корзорҳои Маҳмуд
хамроҳӣ намулда, он лаҳзаҳоро ба калам меод. Унсури
аз хидмати дарбор ва султон шоду хурсанд будааст.

Унсури ба ивази хизматаш аз тарафи султон бо
шухраҳо мушарраф мешуд. Аз ин ҷост, ки ӯ ҳамеша та-
рафдори сиёсат ва рафтори Маҳмуд буд:

Худойгоно, чашни Худойгонон аст,
Бихоҳ бодаву бифрӯз хусравӣ озар.
Вагар набошад оташ, сиёсати ту бас аст,
Сиёсати ту зи оташ басте фузуд шарар.
Агар аз ӯ шароре расад ба кӯҳи баланд,
Дар ӯ намонад ҷуз тудаҳои хокистар.

Дар ин байтҳо тасвири чашни сада рафтааст. Вале
дар ин байтҳо ӯ на чашни сада, балки сиёсати султонро
мадҳ карда, ин сиёсатро аз оташи сада авлостар доништа-
аст. Ин аҳвол ҳамоно ба сиёсати исломпарастии Маҳмуд
вобаста буд. Ин шӯҳи баландсавлат муқобили дину оин
ва расмҳои қадимӣ буд ва ба ҷои онҳо дину одатҳои ис-
ломро тарғиб менамуд.

Ба ин ҷиҳат шоир низ тарафдори султон буд ва
сиёсати ӯро дастгирӣ мекунад. Расму русуми нави
Маҳмудро таҳният мегӯяд:

Ба давлат андар з-оини Хусраву Баҳман,
Ту марди диниву ин расм расми габрон аст.
Раво надорӣ ба расми габрон рафтан,
Ҷаҳониён ба русуми ту таҳният гӯянд.
Туро ба расми қаён таҳният нагӯям ман,
На оташ аст сада, балки оташ оташи туст,
Ки як забона ба тозӣ донад, яке ба Хутан.

⁴³ Давлатшоҳи Самарқандӣ. Таъкират уш-шуаро. сах. 50

Аз ин ҷо маълум гардид, ки ин мамдухи шоир дорон сифатҳои гуногун васф шудааст. Ҳатто ўро шоир ба дараҷае бардоштааст, ки гўё тамоми мардуми Шарк ва Ғарб, мусулмону кофир хангоми намоз ўро ёд мекунанд:

Ту он шоҳе, ки андар Шарку дар Ғарб,

Чухуду габру тарсову мусулмон.

Ҳамегўянд дар тасбеҳу таҳлил,

Илоҳо, оқибат Маҳмуд гардон.

Ин байтҳо дар «Таърихи гузида»-и Ҳамидуллоҳи Муставфӣ сабт ёфтааст. Чунон, ки маълум шуд, Унсурӣ Маҳмудро хеле сифат додааст. Ҳамаи ин гуфтаҳои мо дар бораи зиндагии шоир дар дарбор ва муносибати ӯ бо Маҳмуд равшан сохтаанд.

Дар бораи муносибати Маҳмуд ва Унсурӣ, инчунин қасиданависии шоир дар баъзе китобҳои таърихӣ ва тазкираҳо ишораҳои рафтааст. Ҳаким Унсурӣ дар дарбори Наср бародари Маҳмуд хизмат мекард. Унсурӣ дар дарбори Наср эҳтиром дида, шуҳрат пайдо кардааст. Амир Наср суҳанони ҳалол ва аз сидқ гуфтаи ўро писандидааст ва онҳоро тақдир кардааст.

Вай бо мақсадҳои муайян Унсуриро дастгирӣ намуда, ба воситаи мадоеҳи ӯ ба шуҳрат додани ному иқтидори худ ва сиёсати давлати ғазнавиён кўшидааст.

Дар давраи хизмат дар дарбори Наср овозан ӯ ва доираи адабии бузурги ташкилкардаи ӯ ба гўши султон Маҳмуд расида буд, эҳтимол меравад, ки Унсурӣ борҳо бо Султон Маҳмуд вохўрдааст. Вай шояд аз дарбори Наср истода, дар мадҳи Маҳмуд баъзан қасидаҳо навишта бошад.

Давлатшоҳи Самарқандӣ навиштааст: «Чунин гўянд, ки дар рикоби Султон Маҳмуд ҳамвора чаҳорсад шоир мулозим будандӣ ва пешво ва муқаддами тоифаи шуаро устод Унсурӣ буд...»⁴⁴. Ризоқулихони Ҳидоят низ

⁴⁴ Давлатшоҳи Самарқандӣ. Тазкираг - уш-шуаро, сах. 50.

ишора кардааст, ки «...ба чаҳорсад шоири фозил сарафрозӣ ва муфохирагӣ дошт⁴⁵».

Дар дарбёри Султон Маҳмуд шоирони зиёд буданд, вале 400 будани онҳо муҳолиға аст. Бузургию мартабаи шоирӣ, хизмати содиқона ба султон ва таърифу мадҳи беназире, ки дар ҳаққи ӯ гуфтааст, оқибат ӯро дар ин пешвои ин шоирон сохтааст.

Масалан Ризоқулихони Ҳидоят дар тазкирааш ҳиколеро овардааст, ки рӯзе амир дар майдон чавгонбозӣ мекард. Ногоҳ ҳангоми бозӣ султон аз асп афтада, рӯяш харошида мешавад. Дар ин ҳангом Унсурӣ, ки дар он ҷо иштирок дошта, шохиди ин ҳол буд, ба ӯ мегӯяд:

Шоҳе адабе кун фалаки бадхӯро,

К-офат бирасонад рӯҳи некӯро.

Гар гӯй ҳато рафт ба чавгонаш зан,

Гар асп ҳато кард ба ман бахш ӯро.

Маҳмуд аз ин ҳозирчавобии шоир мутаассир шуда, аспашро ба ӯ медиҳад.

Ин ҳикоя бори дигар дар бораи маҳорати баланди шоирии Унсурӣ ва муносибати ин гуна ҳикояҳо хеле зиёданд, аммо барои далели фикр фақат яктои онҳо қонеъшавандааст.

Мадҳ ин сарчашмаи асосии ашъори ӯст. Беҳуда нест, ки олимону фозилони давран ӯ ва пас аз ӯро дар мадҳсароӣ устод хондаанд. Низоми Арузии Самарқандӣ дар миёнаҳои асри XIII навиштааст: «Аммо сухани дабир бад- ин дараҷа нарасад, то аз ҳар илм баҳрае надорад ва аз давобини араб, девони Мутаннабӣ ва аз шеъри аҷам, ашъори Рудакӣ, маснавии Фирдавсӣ ва мадоеҳи Унсурӣ – ҳар котиб, ки ин кутуб дорад, мутолиаи он фурӯ нагузорад»⁴⁶. Дар ин гуфтор дараҷаи

⁴⁵Ризоқулихони Ҳидоят. Маҷмаъ ул фусаҳо, сах. 898.

⁴⁶Низоми Арузии Самарқандӣ. Чаҳор мақола. -Тоҳрон, 1451, сах. 80.

баланди мадоехи Унсурӣ ва кобили ибрати омузишӣ будани он хуб таъкид шудааст.

Мавзӯ ва санъати шеърҳои Унсурӣ. Унсурӣ заб дасттарин шоири қасидасарои давраш будааст. Вай шаклҳои дигари шеърии маъмулро аз қабилӣ ғазал, рубой, китъа низ васеъ истифода кардааст ва дар ҳамаи онҳо хунари писандида нишон додааст.

Мавзӯи асарҳои Унсурӣ гуногун аст. Дар тағаззулоти ӯ аксар ситониши табиат ва оҳангҳои ишқӣ гузориш доранд. Вале бисёртар дар байни байтҳои боқимондаи дostonхояш ва пас дар қасоид ва дигар асарҳои лирикиаш оҳангҳои панду андарз ҳам боздид мешаванд. Суханҳои ӯ дар бораи чашнҳои қадима бошанд низ дар ташбиҳояш омадаанд. Унсурӣ дар яке аз ташбиҳҳои ба тасвири чашни сада бахшидааш ёдгори Афридуно Чам будани садаро хотиррас карда, нуру тоби оташи шабонаро, ки дар чашн фурузон сохтаанд, бо як ҳисси баланди шоирона васф намудааст. Е.Э.Бертельс ин ташбибро пурра накл карда, мувофиқи он тарзи чашнгирии садаро дар он давра қайд намудааст. Маълум аст, ки дар давраи Унсурӣ чашнгирии сада, ҳамчун яке аз идҳои қадимӣ маълум буд.

Ташбиби Унсурӣ, ки дар аввали қасидаи ба амир Наср бахшидашуда омадааст, дар тасвири сада ранги реалӣ гирифтааст. Ба чихати ин Бертельс дуруст таъкид кардааст, ки он ба эҷодиёти давраҳои аввали Унсурӣ мансуб аст. Дар талаби яке аз қасидаҳои Унсурӣ, ки дар мадҳи Маҳмуд аст, ин байтҳо собит шудаанд:

Худойгоно, чашни Худойгонон аст,

Бихоҳ бодаву бифрӯз хусравӣ озар...

дар ин байтҳо низ тасвири сада рафтааст, вале ин тасвир бо тарзи ифодааш аз тасвирҳои номбаршудаи сада қисман фарқ кардааст. Агар шоир дар он қасидаҳо сада ва оташи онро васф карда бошад, дар ин ҷо сиёсати соҳибҷоҳро аз ин оташ бехтар ҳисобидааст. Ё дар абёти дигари Унсурӣ менигарем:

Муборак бод ин чашн-меҳргони бузург,
Насиб шодӣ аз ин беш баргузору бипой.
Бисоти базм кун аз гуна-гуна тӯхфаи боғ,
Сарой хулд кун аз нағмаи сурудсарой.
Нишастгоҳ яке навбахор соз бадеъ,
Ба ҷои гул маи сурӣ, ба ҷои булбул ной.

Аммо аз осори бокимондаи Унсурӣ маҳорати баланди ўро дар шеърӯ шоирӣ дарк кардан мумкин аст. Вай дар шаклҳои дигари шеърӣ-ғазал, рубой, китъа низ маҳорати баланд нишон додаст. Мавзӯи асарҳои Унсурӣ гуногун аст. Дар байтҳои бокимондаи дostonхояш бештар оҳангҳои панду ахлоқӣ эҳсос мешавад. Чунончӣ:

Феъли олуида гавҳар олояд,
Аз хуми сирка сирка полояд.
Ҳар кучо гавҳаре ба дасти бадест,
Бадгуҳар нек чун тавонад зист?
Бад зи бадгавҳарон падида ояд,
Ҳар касе он кунад, к-аз ў зояд.
Ё ҳамнишини бадро чунин ба қалам додаст:

Ҳар киро роҳбар заған бошад,
Манзили ў ба марғзан бошад.
Ҳар киро раҳбарӣ кулоғ кунад,
Бегумон дил ба дахма доғ кунад.
Касе сабр кунад ба мақсад мерасад:
Дарди маро ба гетӣ дору падида нест,
Дарде, ки аз фироқ бувад, дарди бедаво нест.
Ҳанҷест ошиқонро сабр, ар ниғаҳ купӣ,
К-ў рӯи зард сурх кунад, пушти кӯж рост.

Рубоиёти шоир бо забони сода, маҳорати баланд, тасвирҳои зебову мавзун офарида шудаанд:

Рӯ поктар аз замири еодик дорӣ,
Зулфайни сияҳ чу дили фосик дорӣ.
Бар хештанам бад-ин ду ошиқ дорӣ,
Мӯъминсуҳану вафо мунофиқ дорӣ.
Ё дар рубоиҳои дигар:

Гуфтам: санамо, дилам туро чуён аст,
Гуфто, ки лабам дарди туро дармон аст.
Гуфтам, ки ҳамеша аз манат хичрон аст,
Гуфто, ки *парӣ з-одамиён пинҳон аст.*

Санъати чамъ ва таксимро шоир дар рубоии зерин мохирона истифода бурдааст:

*Се чиз бибарад аз се чизи ту мисол,
Аз рух гулу аз лаб мӯлу аз рӯй чамол.
Се чиз бибарад аз се чизам ҳама сол:
Аз дил гаму аз рух наму аз дида хиёл.*

Шарҳи ҳол ва мероси адабии Фарруҳии Систонӣ

Фарруҳии Систонӣ аз шоирони бузурги доираи адабии Ғазнини нимаи якуми асри XI аст. Номаш Алӣ, кунияташ Абулҳасан, номи падараш Чулуг буд, ки дар хизмати Амир Халаф ибни Аҳмад –ҳокими Систон умр ба сар бурдааст. Соли таваллуди Фарруҳӣ дуруст маълум нест. Кӯдакӣ ва таҳсилоти ӯ низ номаълум аст, вале аз ашъораш маълум мешавад, ки дониши амики илмҳои замонааш- шеър, адаб, таърих, мантиқ ва симои инҳоро доштааст. Мутаваллидаш Систон аст, ки аз насабаш маълум аст ва ӯ худ чунин гуфтааст:

**Ман қиёс аз Систон орам, ки он шаҳри ман аст,
Дар пайи хешон зи шаҳри хештан дорам хабар.
Шаҳри ман шаҳри бузург асту замини номдор,
Мардумони шаҳри ман дар шермардӣ номвар.**

Он чи ки аз рӯзгори Фарруҳӣ маълум аст, навиштаи Низомии Арӯзии Самаркандӣ дар «Чаҳор мақола» аст, ки баъдан дигарон аз он истифода кардаанд.

Фарруҳӣ дар рӯзгори ҷавонӣ назди яке аз деҳқонони Систон кор мекард. Ба ивази меҳнаташ ҳар соле дусад қайл панҷ манӣ ва сад дирам нукраи нухӣ пул мегирифт. Зиндагӣ ва рӯзгори ӯ таъмин буд. Пас аз хонадор шуданаш бо яке аз хидматгорони Халаф Бону

рӯзгораш сангин шуд ва дастмузд ба харчи оилааш на-
мерасид. Фаррухӣ аз деҳкон зиёд намудани муздашро
хоиш намуд. Вале деҳкон хоҳиши ӯро напазируфт ва
дар ҷавобаш гуфт: «Ин қадар аз ту дарег нест ва афзун
аз инро рӯй нест».

Фаррухӣ, он замон дар шеърӯ шоири маҳорати
том дошт, ҳар ҷо пурсучу кард, то мамдӯҳи пайдо на-
мояд, чунки он замон бозори шеър гарм буд. Сипас да-
рак ёфт, ки амири Ҷағонӣён Абулмузаффар Аҳмад иб-
ни Муҳаммад ҳақимест шеърдӯсту шоирнавоз ва саҳо-
вату қаромашро аз аҳли адабу фазл дарег намедорад. Ӯ
қасидаи маъруфи худ «Бо қорвони ҳулла»-суруд ва тар-
ки ёру диёр қарда азми Ҷағонӣён шуд.

Бо қорвони ҳулла бирафтаи зи Систон,

Бо ҳуллае танидаи зи дилу бофтаи зи ҷон.

Бо ҳуллае бирешими таркиби ӯ сухан,

Бо ҳуллае ниғор гар нақши ӯ забон.

Ҳар тори ӯ ба ранҷ бароварда аз замин.

Ҳар пуди ӯ ба ҷаҳд ҷудо қарда аз равон.

Вакте ки Фаррухӣ ба Ҷағонӣён расид, маъсими
бахор буд. Амири Ҷағонӣён барои доғ қардани қураҳон
модӣён ба доғтоҳ (мавзее, ки қураҳоро тамға мезананд)
рафта буд. Хушбахтона пешқори амир Абдулмузаффар
Ҳоҷа Амид Асад дар Ҷағонӣён буд. Фаррухӣ қасидаашро
пешкаш қарда, хоҳиши ба амир вохӯрданро мекунад.
Амир Асҳад ба сару рӯи ӯ ниғох қарда бовар намекунад,
ки ин одам ин гуна қасидаи баланд навишта бошад. Су-
пориш медиҳад, ки дар ҳаққи доғтоҳи амир қасидаи тозае
нависад. Фаррухӣ қасидае дигаре менависад, ки ин қасида
бо номи «Қасидаи доғтоҳ» маъруф аст. Бо мадади Ҳоҷа
Амир Асҳад бо ҳузури амир Абдулмузаффар роҳ меёбад
ва қасидаҳояшро дар назди шох меҳонад. Шох ба вачд
омада ба Фаррухӣ меғӯяд, ки аз ғаллаи аспон ҷи қадаре
ки битавонӣ биғирӣ моли туст. Ҳазор қурра ва ҷор ҳазор
аспро ба дашт сар медиҳанд. Фаррухӣ бо саъйи худ ва

корвонсарои микдоре аз курраю модиињхоро дароварда,
бар осори шаробу хастагї Ҳамон ҷо хобаш мебарад.

Вақте ки теъдоди кураҳои ба корвонсаро дарома-
даро мешуморанд, ҷи-ту ду сар мебароянд. Амир илова
ба ин курраҳо боз ҳадяҳои ба Фарруҳӣ ато мекунад⁴⁷.

Баъдан Фарруҳӣ ба дарбори султон Маҳмуди
Ғазнавӣ, ки пас аз сукути салтанати Сомониён ба сари
қудрат омада буд роҳ меёбад ва соҳиби иззату
марҳамати баланд мешавад ба кавли Низомии Арӯзӣ
«то бист ғуломи симинкамар аз пеш ӯ бар нишастӣ».
Фарруҳӣ дар ашъораш вобаста ба ҳоли худ дар дарбо-
ри Султон Маҳмуд чунин гуфтааст:

Тавонгарам ба молу тавонгарам ба шутур,
Тавонгарам ба нишоту тавонгарам ба сурур.

Ё

Марқабон дорам некӯ, ки ба роҳам бикашанд,
Дилбарон дорам накӯ, ки дар эшон нигарам.

Сим дорам, ки бадон ҳарчи бихоҳам бидиҳам,
Зар дорам, ки бадон ҳарчи бихоҳам бихарам.

Фарруҳӣ соли 429 ҳ.к (1037 м.) дида аз дунё ме-
бандад. Яке аз шоирони доираи Ғазна дӯст ва ихлос-
манди Фарруҳӣ Лабибӣ дар марги ӯ чунин гуфтааст:

Ғар Фарруҳӣ бимурд чаро Унсурӣ намурд,
Пире бимонд дер чавоне бирафт зуд.

Фарзонае бирафту зи рафтаниш ҳар зиён,
Девонае бимонду зи монданиш ҳеч суд.

Ба гуфтаи Зарринқуб «Шоирӣ Систон ханӯз чавон
буд, аммо шояд ба сабаби ифротҳое, ки дар кому ишрат
карда буд, ҳештанро пиру хаста дид, чашм аз ҷаҳон
фуру бафт, кучову кӣ, кас надонист»⁴⁸.

Фарруҳӣ аз шоиронест, ки бисёр комёб мезист, бозо-
ри шоирони дарбори ғазнавӣ чунон гарм буд, ки то асрҳои
баъд низ шоирон ба Унсурӣ ва Фарруҳӣ ҳасад мебурданд

⁴⁷ Ниг. Ба ҳикояи Р. Ҳодизода. Қасидаи доғтоҳ. Маҷ. Танбури дилкаш ва
«Ҷаҳор мақола»-и Низомии Арӯзӣ.

⁴⁸ Зарринқуб А. Бо қорвони ҳулла. – Душанбе: Адиб, 2004, сах.210.

ва рӯзгори онхоро бо ҳаловат ёд мекарданд. Ашъори Фаррухӣ дорои хусусиятҳо ва вижагиҳое ҳаст, ки ин вижагиҳо омилест то сабку шеърӣ ўро муайян месозад. Сабки Фаррухиро саҳли мумтанеъ гуфтаанд. Манзур аз саҳли мумтанеъ бидуни истилоҳи адабӣ он аст, ки сухане аз зохир чунон бошад, ки ба назар бирасад, нозири онро гуфтан саҳл ва осон аст, аммо дар мақоми амал маълум мешавад, ки ин кор бисёр душвор ва ё ғайримумкин аст. Бориқтарин вижагин ашъори Фаррухӣ саҳли мумтанеъ будани он аст. Фаррухӣ яке аз беҳтарин қасидасароёни адабиёти форсӣ тоҷик аст, ки ашъорааш дар миёни қасидасароён ба содагӣ, раванӣ, устувори мумтоз аст. «Ў дар саҳлу мумтанеъ ва содагӣ ва раванӣ, гуфтори мумтоз, таъҷҷуб аст, ки бо вучуде, ки қариб ҳазор сол аст аз таърих мегузарад ва ҳагго ашъорааш то ин дарача раван ва саҳлу содда аст, ки бо форсии имруз тавон онро тамиз дод⁴⁹».

Ба ман боз гард, эй чу чону ҷавонӣ,

Ки талх аст бе ту маро зиндагонӣ.

Ман андар фироқи ту ночиз кардам,

Чамолу ҷавонӣ, дарего, ҷавонӣ.

Дарего, ту аз пеши рӯям чудой,

Дарего, ту аз пеши ҷашмам ниҳонӣ.

Сафар кардиву роҳи гурбат гирифтӣ,

Ба роҳ андар, бут, ҳаме дер бимонӣ⁵⁰.

Мавзӯҳои асосии ашъори Фаррухӣ мадҳ, ишқ, тасвири табиат, панду ҳикмат ва амсоли инҳоро дар бар мегирад.

Мадҳ дар қасидаҳои Фаррухӣ дар мақоми аввал аст. Фаррухӣ қасидаҳои мадҳиашро ба шахсони зерин бахшидааст:

1. Амир Абдулмузаффари Ҷагонӣ.

2. Ҳоҷа Амид Асъад, вазири Ҷағонӣён.

3. Султон Маҳмуди Ғазнавӣ.

4. Амир Муҳаммади Ғазнавӣ (писари Султон Маҳмуд)

⁴⁹ Шибани Нуъмонӣ. Шеър-ул-аълам, сах 21.

⁵⁰ Девони Фаррухӣи Систонӣ, сах 369.

5.Султон Маъсуди Ғазнавӣ. Пас аз марги Султон Маҳмуд бо маъзул кардани бародараш Амир Муҳаммад ба подшоҳӣ расид ва соле аз дасти гуломонаш кушта шуд.

6.Наср ибни Насриддини Сабуктегин, бародари Султон Маҳмуд, сипаҳсолори Хуросон.

7.Амир Юсуф, писари Насриддин, додари хурдии Султон Маҳмуд.

8.Хоча Аҳмад ибни Ҳасани Маймандӣ, вазири Султон Маҳмуди Ғазнавӣ .

9.Ҳасанаки вазир, Абуалӣ Ҳасан ибни Муҳаммад ибни Аббос, ҳокими Нишопур.

10.Абубакри Ҳусайн, шоир, дабир, дӯсти Султон Маҳмуд.

11. Абулҳасан Алии Исфарионӣ, ҳокими Нисо ва дигарон.

Зиндагӣ ва осори Манучехрӣ

Номи пурраи Манучехриро Муҳаммади Авфӣ дар “Лубоб-ул-албоб”Абунначм Аҳмад бинни Қавс бинни Аҳмад ал-Манучехрӣ навиштааст. Шиблии Нуъмонӣ Абунначмро кунияи шоир ва номашро Аҳмад хисобидааст. Дабирсиёкӣ низ номи шоирро Аҳмад гуфтааст. Худи шоир низ дар як қасидааш номи пурраашро чунин зикр кардааст:

Бар ҳар касе лутф кунаду лутф бештар

Бар Аҳмад бинни Қавсбин Аҳмад кунад ҳаме.

Зодгоҳи вай Домғон мебошад. Таҳаллуси шоир-Манучехриро аз номи амир Манучехр ибни Қобус-волии Ҷурҷон доништаанд. Шоир дар шеърҳои таҳаллусаширо гоҳ-гоҳ зикр кардааст, чунончи:

Ҳазордастон ин мидҳати Манучехрӣ,

Кунад ривоят дар мадҳи хоҷа Булаббос.

Давлатшоҳи Самарқандӣ дар “Тазкират-уш-шуаро” дар зикри Манучехрӣ ба номи ӯ калимаи “Шасткалла”-ро ҳамроҳ кардааст. Ин лақаб баъд аз ин дар бисёр тазкира ва китобҳои илмӣ низ омадааст. Давлатшоҳ сабаби ин лақабро чунин эзоҳ додааст: “Ва бағоят мугамавил ва соҳибмол буда ва ба шасткалла аз он машҳур шудааст”.

Амин Аҳмади Розӣ гуфтаи Давлатшоҳро ба ин навъ таъкид кардааст: “Ва чун азмамаррисарват, рамавуфасила бисёр дошта ба шасткалла интишор ёфта”. Ризоқулихони Ҳидоят чунин овардааст: “Гӯянд сабаби тасмийи ӯ ба шасткалла қасрати ҳаюл ва мавошист ва баъзе гуфтаанд, ки асбанаб номи ӯ шикастагӣ ёфта, чун кал ва қалла ба маънии аърач ва шалл омада, ба ин лақаб мулаққаб шуда”.

Дабирсиёкӣ андешаҳои Давлатшоҳ ва тазкиранависони дигарро дар ин бора рад кардааст: “Чунин ки аз таърих ва манобеи дигар пайдоест, лақаби шасткалла аз онӣ шояд будааст ба номи Аҳмад бинни Манучехр-муосири Ровандӣ, ки ӯ вайро муосири Тўғрал бинни Муҳаммад бинни Маликшоҳ медонад. Аз ин рӯй шакке нест, ки чун иттифоқан номи ин шоир ва номи Манучехрӣ-ҳарду Аҳмад буда, яке писари Манучехрӣ лақаб доштааст, лизо Давлатшоҳ миёни он ду хато карда ва шастқалларо, ки лақаби Аҳмад бинни Манучехр бошад, аз Манучехрӣ дониста”. Дабирсиёкӣ дар ҳамон ҷо қайд кардааст, ки ин нуқтаро аввалин Муҳаммади Қазвинӣ таъкид карда буд.

Е.Э.Бертельс низ бо истинод ба Муҳаммади Қазвинӣ иштибоҳ будани қавли мазкурро нишон додааст.

Ба ин тариқа, исбот шудааст, ки лақаби шасткалла нодуруст ба номи шоири Домғонӣ баста шудааст. Ин лақаб аслан аз як шоири ҳамасри Ровандӣ (асриXII) будааст, ки вай номи пурраи ӯро дар он ҷои хикояти таърихӣ худ ба шакли Шамсиддин Аҳмад ибни Манучехри шисткалла зикр кардааст.

Давлатшоҳ Манучехриро аз шогирдони Абулфараҳи Сичзӣ донистааст. Баъди ӯ ин қавро Лутфалибек, Тақии Қошӣ ва Ҳидоят дар тазкираҳои худ такрор кардаанд. Шарқшиноси намоён-Ҳерман Этте низ изҳор доштааст, ки Манучехрӣ назди Абулфараҳи Сичзӣ таламмуз (шогирдӣ) мекард.

Аммо аз девони ҳуди шоир дар ин хусус маълумот пайдо нагашт. Дабирсиёқӣ ин фикри тазкиранависонро низ бо далел рад намуда, таъкид кардааст, ки “шогирди кардани Манучехрӣ пеши вай шояд аз назари замон ва иқоматгоҳи он ду байд бошад”. Ин фикр асоснок ба назар мерасад.

Дар боло ишора рафт, ки таҳаллуси шоир бо номи Манучехр ибни Қобус алоқаманд аст. Сабаби ин ҳамин будааст, ки шоир баъди шуҳрат ёфтан дар шоирӣ ба дарбори амири мазкур роҳ ёфта ва ё бо вай робита карда, чанде хизматгузори намудааст. Робитаи Манучехрӣ бо амир Манучехр хуб будааст. Вале ҳаёти вай дар ин вақтҳо чӣ навъ ҷараён ёфтааст-аниқ нест.

Дабирсиёқӣ дар асоси як қасидаи шоир қайд кардааст, ки Манучехрӣ баъди вафоти Манучехр бинни Қобус аз Мозандарон ва ё зодгоҳи хеп ба Рай рафта ба хизмати Алӣ бинни Имом ва Тоҳири дабир-амиди Ироқ пайваستاаст. Дар ҳақиқат аз мазмуни қасидаи шоир бармеояд, ки он баъди чанд муддати ба Рай омада бо волии ин шаҳр робита пайдо кардани ӯ иншо шудааст.

Ин қасидаи Манучехрӣ ҳамчун ҷавоби итобомезе ба рафтори нэравон Алӣ бинни Имрон ба вучуд омадааст. Аз мазмуни он маълум мешавад, ки шоир ба умеди хизмати ин амир аз зодгоҳаш ва ё дарбори Мозандарон сазора омада будааст. Вале зоҳиран баъди чанде меҳмони Алӣ бинни Имрон ба шоир дуруст эътибор надода, вайро кам навозиш кардааст, аз меҳмони шоир рӯ тофтааст ва ба ҳамин сабаб қасидаи мазкур иншо шудааст. Манучехрӣ барои падари Алӣ бинни Имрон аз шоир сухан шуниданро сирату одати подшоҳон доништа, барои далел аз аҳволи шоирону ҳокимони араб чанд мисол овардааст. Ин мисолҳо бо хабарии ӯро аз аҳволи шоирони араб хуб намоиш медиҳанд.

Манучехрӣ худро ба он шоирон ва Алӣ бинни Имронро дар ҳиммат аз мамдӯҳони онҳо муқаддам доништа, аз он ҷо, ки мисли онҳо ба назди мамдӯҳ омадааст, соҳиби сарват шуданастро зарур ҳисобидааст. Вай аз мамдӯҳ навозиши хуб, мол ва меҳмондорӣ нағз талабидааст.

Ризоқулихони Ҳидоят гуфтааст, ки Манучехрӣ баъди вафоти Манучехр бинни Қобус тарки вай бигуфт, қасидае дар мадҳи устод Унсурӣ бар қофияи “нун” мавзун намуда, ба хизмати ӯ расид ва пас аз он айём ба хизмати Муҳаммад бинни Маҳмуд машғул буда. Гӯянд дар маҷлиси ӯ мансаби тархонӣ дошт. Шиблин Нӯъмонӣ ин нуқтаро бо тасдиқи илова чун факт нақл намудааст.

Е.Э.Бертельс изҳор доштааст, ки Манучехрӣ пас аз фавти Манучехр бинни Қобус аз дарбори Ғазнавиён бахт ҷуст ва ба ин муносибат, азбаски аввал аз назди

маликушшуарои ин хонадон гузаштан лозим буд, ба мадҳи Унсури қасидае гуфт.

Гуфтаҳои ин се муаллиф оид ба ин, ки Манучехрӣ гӯе баъди вафоти Манучехр бинни Қобус ба Ғазнин рафтааст ва аз дарбори ҳукуматдори он ҷо бахт чустааст, нодуруст аст. Чунон ки дар боло дидем, Манучехрӣ пас аз вафоти мамдуҳаш ба Рай омадааст ва бо волии ин шаҳр Алӣ бинни Имрон иртибот намудааст.

Ба воситаи Унсурии маликушшуаро ба даргоҳи ғазнавиён роҳ ёфтани Манучехрӣ бошад, ҳақиқат аст.

Бояд гуфт, ки баъзе таъкиранависон аз рӯи ин қасида ва ба сабаби он, ки ҳуди Манучехрӣ дар он Унсуриро устод номидааст ўро шогирди ин шоир номидаанд. Манучехрӣ дар Ғазнин ба хизмати Муҳаммад бинни Маҳмуд роҳ ёфт ва ин ҷо ба мансаби тархони машғул буд гуфтани Ҳидоят, ки Шиблии Нуъмонӣ онро такрор кардааст, аз тарафи Дабирсиёкӣ ва Е.Бертельс рад гардидааст. Инҳо изҳор доштаанд, ки хангоми ба Ғазнин омадани Манучехрӣ Муҳаммад дар қалъаи Мандеш маҳбус буд ва аз ин ҷиҳат ў ба дарбори Султон Масъуд пайваستاаст. Дар девони ў бо унвонҳои “дар мадҳи хоҷа Муҳаммад”, “Хоҷа Алӣ бинни Муҳаммад” амалдори бо ном ва писари бародари султон Маҳмуд-Амир Наср будааст. Вай ва султон Муҳаммад бинни Маҳмуд як шахс нест, бинобар ин танҳо аз рӯи ном вайро султон Муҳаммад гумон кардан дуруст нест. Дар девони Манучехрӣ ситоиши султон Муҳаммад ҷой надорад.

Манучехрӣ дар сурате, ки суҳбати султон Муҳаммадро дарнаёфтааст, ҷои шубҳа нест, ки ба Маҳмуди он вақто ғавтида низ хизмат накардааст. Бинобар ин ўро “маддоҳи султон Маҳмуд” номидани Лутғалибек ва ў ибтидо “ба маҷлиси султон Маҳмуд пайваст” гуфтани Ҳерман Эгте нодуруст аст. Дар девони шоир ба мадҳи ин султон низ қасида мавҷуд нест.

Авфӣ дар зикри Манучехрӣ бо иловаи “дар қасидае меғӯяд дар мадҳи Яминуддавла” (султон Маҳмуд) ин байтро овардааст:

**Қайсар шаробдори ту, Ҷийпол посбон,
Пайғурри қобдори ту, Фағфур пардадор.**

Аммо ин байт аз қасидаест, ки шоир ба султон Масъуд бахшидааст. Дар ин қасида ба муносибате номи Маҳмуд низ зикр шудааст, вале ин ҳолат гувоҳи ба ин султон бахшида шудани қасида нест. Дабириёӣ низ аз ин хусус сухан ронда, фикри мазкури Авфиро рад кардааст.

Манучехрӣ дар қасидаи шикоят аз ҳосиди худ чунин гуфтааст:

**Хост аз Рай хусрави Эрон маро бар пушти пил,
Худ зи ту ҳаргиз наяндешид дар чандин санин.**

Манучехрӣ дар дарбори Масъуд ба ҳасади ҳосидон гирифта шуда буд ва мурод аз “хусрави Эрон” ҳамин султон мебошад. Дабириёӣ бо далелҳо ҳатто таърихи иншои ин қасидаро муайян кардааст, ки соли 427 (1035) будааст.

Назар ба қавли муҳаккиқ Манучехрӣ аз Рай ба Ғазнин бо талаби ҳуди Масъуд омада будааст. Зоҳиран Манучехрӣ пеш аз он, ки ба Ғазнин биёяд, аз дур бо Масъуд робита доштааст ва Масъуд аз дараҷаи шоирӣ ў бохабар будааст. Маҳз ба ин ҷиҳат вай барои афзудани

обрӯи дарбори худ шоирро ба Ғазнин талабидааст. Дабирсиёқӣ низ аз рӯи “баъзе Қароин” доир ба робитаи Манучехрӣ бо Масъуд ҳарф задааст.

Манучехрӣ дар қасидае, ба вазири султон Масъуд-Аҳмад бинни Абдусамад бахшидааст, шабона сафар карда, ҳамроҳи корвон ба даргоҳи ӯ омадани худро тасвир кардааст.

Маълум мегардад, ки Манучехрӣ бо талаби Масъуд ба Ғазнин омада бошад ҳам, ҳангоми ба дарбори ӯ рӯ ниҳодан на танҳо ба маликушшуаро, балки ба вазири султон низ қасида бахшида аз вай ҳиммату ёрӣ хостааст.

Манучехрӣ дар як қасидаи ба Масъуд бахшидааш чунин гуфтааст:

Ман раҳӣ то бизиям, мадҳу санои ту кунам,

Шараф онро бифизояд, ки санои ту кунад.

Манучехрӣ дар дарбори Масъуд обрӯю эътибор ёфтааст. Вай мувофиқи чашм дошти Масъуд ба ӯ хизмат кардааст ва ба номаш мадҳияи зиёд тахсис намудааст. Аммо дар муддати хизмат Манучехрӣ дар дарбор ба қасду бадхоҳии ҳосиде гирифта гардидааст. Шоири ҷавони обрӯманду баландгуфторро аз одатҳои фитнаангези дарборони феодалӣ ба зудӣ ҳосидон пайдо гаштааст ва яке аз онҳо рӯйрост ӯро ҳатто таъкиб намудааст. Аммо Манучехрӣ нисбат ба кирдорҳои қабехи ҳосид хомӯш нанишаста ба муқобили ӯ баромадааст, ба ӯро кардани кирдори ҳосид ва мағлуб сохтани вай кӯшидааст. қасидае, ки “Дар шикаҷат аз ҳасудон ва душманони худ” гуфтааст, натиҷаи ҳамин кӯшиш аст.

Аз рӯи гуфти шоир ҳосуди беруи ӯ шоире камқувват ва пир будааст. Инчунин аз ишораҳои охири касида фаҳмидан душвор нест, ки ин ҳосид молу давлати зиёд доштааст ва дар давраи Масъуд ба вазифаи оризии лашкар мустаким будааст. Вай ба ин тараф аз Шервони Озарбойҷон омада будааст. **Дабирсиёкӣ** дар таълиқоти девон низ ин нуктаро аз рӯи гуфти худ шоир таъкид кардааст. Аммо Е.Э.Бертельс тахмин кардааст, ки ин шахс Фарруҳӣ буд. Бояд гуфт, ки номи ҳосиди нобакорро Манучехрӣ ҳарчанд зикр накарда бошад ҳам, нодурустии тахмини Бертелсро гуфтаҳои ӯ равшан месозанд.

Вай давлат дошта бошад ҳам, фазлу донишаш суст ва дараҷаи шоиронаш паст будааст. Вале кибру гурур ва бадавдешию ҳасадхӯрӣ ёри ӯ будааст. Аз ин ҷиҳат шеърашро таъриф мекардааст ва мекушидааст, ки он писанди умум қарор гирад. Аммо бар рағми ин шеъри ӯро хеле кам меҳондаанд ва эътибори он паст будааст.

Дар чунин ҳолат писанд омадани шеъри Манучехрӣ дар дарбор ва афзудани обрӯи шоирӣ ӯ дили сиёҳи ҳосидро боз ҳам сиёҳтар сохтааст ва аз ин ҷост, ки вай барои мақсадҳои ношоистааш аз мансабу давлаташ истифода карда, бо Манучехрӣ саҳт мубориза бурдааст.

Ҳосид ба Манучехрӣ пирин худро далел оварда изҳор сохтааст, ки дар дониш ҷавонон бо пирон баробар нахоҳанд буд. Манучехрӣ ба ҳосид ҷавобҳои мувофиқ дода, ӯро лаън намудааст. Вай дуруст таъкид кардааст, ки “агар дар пирӣ дониши бадганҳарон афзояд, ҳар рӯз шайтони лаъин рӯсияхтар намебуд”.

Манучехрӣ қобилияти сусти ҳосидро дида, ба ӯ фаҳмондааст, ки шеър нанависад, хубтар аст. Ин ҷо ӯ бо мисоли ин, ки шашмоҳа чанин афканданро бачазой гуфтан норавост, хомии шеъри ҳосидро таъкид кардааст. Бо вучуди талошҳои зиёди ҳосид Манучехрӣ дар дарбори Масъуд мондааст.

Манучехрӣ дар қасидае, ки ба номи Алӣ бинни Ubaydullohi Содик гуфтааст. Ин шахс дар давраи Масъуд сипаҳсолории Хуросонро дар ихтиёр дошт, ки Манучехрӣ инро дар қасидааш бо ибораи **“сипаҳсолори машрик”** ишора намудааст.

Дар баъзе қасидаҳои Манучехрӣ, низ ба ашхоси ношиноси таърихӣ бахшида шудаанд. Лавҳаҳои ҷудогонан ҳаёт ӯ, аз ҷумла сафари ӯ ба назди мамдӯхон тасвир шудааст.

Аз аҳволи Манучехрӣ дигар маълумоте дар даст нест. Аз **“андак умри бисёрфаъл”** гуфтани Авфӣ дар ҳақи Манучехрӣ фаҳмост, ки ин шоири болиғсухан умри дароз надоштааст. Вай дар авҷи камолоти эҷодӣ вафот кардааст. Вафоти ӯро Ризоқулихони Ҳидоят соли 432-1040-1041 гуфтааст.

Е.Э.Бертельс дар асоси фактҳо таъкид кардааст, ки Манучехрӣ то январи соли 1041 вафот кардааст. Ин нишондод дуруст мебошад ва онро фактҳои мазкури асоскардан олим ҳуччат месозанд.

Эҷодиёти Манучехрӣ. Аз Манучехрӣ девони ашъор боқӣ мондааст. Вале ин девони ӯ, ки ҳоло дастрас аст, зоҳиран дар асл бузургтар будааст. Маҳсули эҷодии шоир пурра омада нарасидааст. Ба Ризоқулихони Ҳидоят гуфта будаанд, ки Манучехрӣ **сӣ ҳазор байт** девон дорад, вале ӯ ин девонро надида будааст. Аммо қобили қайд аст, ки ин тазкиранавис

бори аввал дар ҷустуҷӯю таҳқиқ ва фароҳам овардани девони шоир кӯшида, онро соли 1285 х. (1868 м) дар Техрон ҷоп кардааст. Девони ҷоп кардаи ӯ сеҳазор байт доштааст, ки як қисми онро вай дар тазкирааш ҷой додааст. Пас аз ин соли 1886 шарқшиноси франсавӣ А.де. Биберштейн Казимирский девони Манучехриро дар Париж ҷоп кардааст. Дар ин ҷоп ашъори шоир бо тарҷумаи франсавинаш ва шарҳи муфасссале омадааст, ин ҷоп аз нуқсону камбудихо ҳолӣ набудааст, махсусан нуқсони ҷиддӣ дар шарҳу таъвеҳоти он ҷой доштааст, ки инро Е.Э.Бертельс нишон додааст.

Дар бораи Манучехрӣ Ҳ.Этте дар “Таърихи адабиёти форсӣ”, Э.Браун дар “Таърихи адабиёти Эрон”, Ян Рипка дар “Таърихи адабиёти форсу тоҷик” дар фасли “Давраи газнавиён”, шарқшиноси амрикоӣ Ч. Клинтон, Шиблии Нӯъмонӣ дар “Шеър-ул-аҷам” (фасли Манучехрӣ), Е.Э.Бертелс, А. Абдуллоев дар китоби “Адабиёти тоҷик дар асри XI”, Муҳаммад Ҳусайни Наҳовандӣ, Дабирсиёқӣ ва дигарон маълумоти судманде пешкаши хонанда гардониданд.

Дар омӯхтани матни ашъори Манучехрӣ ва ҷопи дурусту интиқодии он чун осори дигар шоирони ин давра хизмати Дабирсиёқӣ бузург аст. Ин матншиноси моҳир баробари ғирдоварӣ ва интишори ашъори дигар шоирони хурду бузурги ин аҳд дар боби омӯзиши ашъори Манучехрӣ ва дастраси хонандагон гардондани он ҳам хеле кӯшиш кардааст. Дабирсиёқӣ бо муқоисаю муқобила ва тасхеҳи нусхаҳои зиёди девони Манучехрӣ онро себор, с.1326,1338, 1347 интишор додааст. Дар ду ҷопи охирин нәшир қайду шарҳҳои иловагӣ кардааст, ки сифати ҷопи ӯро беҳтар намудаанд. Мундариҷаи матни ин девон аз қасоид, мусамматҳо, китъа ва

қасоиди нотаом, рубоихо ва байтҳои пароканда иборат аст.

Манучехрӣ аз зумраи шоирони мумтозест, ки табиат дар ашъори ӯ бо зебоиҳои гулу ёсуман, барку тундар, борону насими баҳор, баҳору хазон, парандаву чаранда, гулу гиёҳ дар ҳоли рангомезӣ ва табдилшавӣ тасвир ёфтааст. Аз ин хотир қариб ҳамаи муҳаккиқони рӯзгор ва осори Манучехриро тадқиқ карда, масъалаи тасвири табиат дар эҷодиёти Манучехриро махсус зикр кардаанд.

Дар девони Манучехрӣ аз 58 қасида, 21 тағаззули он ва аз 11 мусаммат қисмати аввали 8-тоаш дар мавзӯи табиат, фаслҳои солу чашнҳои Наврӯз, Меҳргон, Сада бахшида шудааст.

Шоир баромадани абру боридаи борон, шукуфтани гулҳову сероб шудани чӯйхоро хеле моҳирона тасвир намудааст:

**Абри озорӣ баромад аз канори кӯҳсор,
Боди фарвардин бичумбид аз миёни марғзор.**

Ин яке гул бурд сӯи кӯҳсор аз марғзор,

В-он гулоб овард сӯи марғзор аз кӯҳсор.

Пас аз он тасвири дигаре пеши назар мерасад:

Хок пиндорӣ, ба Моҳу Муштарӣ обистан аст,

Мурғ, пиндорӣ, ки ҳаст андар гулистон ширдор.

Ин яке гӯё чаро шуд норасида чун Масех?

В-он яке бешӯй чун Марям чаро бардошт бор?

Абри дебодӯз дебо дузад андар бӯстон,

Боди анбарсӯз анбар сӯзад андар лолазор.

Дар қасидаи “Гуфтори ангур ба деҳқони кадевар” шоир аз номи ангур ба деҳқон сухан мегӯяд:

Ба деҳқони кадевар гуфт ангур,

Маро Хуршед кард обистан аз дур.

Камобеш аз саду ҳафтоду се рӯз,

Будам дар бистари Хуршеди пурпур.

Миёни мо на ақде, на никоҳе,

На ойини арӯсӣ буду на сур...

Шудам обистан аз Хуршеди равшан,

На маъзурам, на маъзурам, на маъзур.

Дар ашъори Манучеҳрӣ метавон номи гулҳои арғувон, бон, бақам, бунафша, бӯстонафрӯз, пилгӯш, чилнор, хайрӣ, гули сурӣ, лола, наргис ва ғ. номи парандагон боз, боша, булбул, чакова, сорӣ, шорак, шохин, шутурмурғ, товус, тутӣ, фохта, мурғобӣ, мусича, ҳазордастон ва ғайра вомехӯранд:

Ба суманзор дарун долаи нӯмон ба шинор,

Чун давоге бусаддин аст хуросонивор.

Ё:

Гулбунон дар бӯстон чун хусравон ороста,

Мурғакон чун шоирон дар пеши ин ёзон фароз.

Ё ки:

Кабкони беозор, ки бар кӯҳи баланданд,

Бе қаҳқаҳа як бор надидам, ки биханданд.

Рафтани фасли сармо ва омадани баҳорро шоир ба гурехтани маҳбус аз равза ва омадани товус ба боғ шабех додааст:

Рафт, сармову баҳор омад чун товусе,

Бар сӯи равза бурун омад ҳар маҳбусе.

Шоир омадани Наврӯз баъди зимистонро ба лашкаркашии музаффарона монанд кардааст, ки дар корзор голиб меояд:

Бар лашкари зимистон Наврӯзи номдор,

Кардаст рои тохтану қасди корзор.

В-инак биёмадаст ба панҷох рӯз пеш,

Чашни Сада талояи Наврӯзи навбаҳор.

Шоир омадани баҳорро, ки ҳамеша барои инсон хуррамӣ меорад, хеле муассир ба қалам медиҳад:

Омад баҳори хурраму овард хуррамӣ,

В-аз фарри навбаҳор шуд ороста замӣ.

Хуррам бувад ҳамеша бад-ин фасл одамӣ,

Бо бонги зеру бам бувад қаҳф дар ғамӣ.....

Ё ба боғбон мурочиат карда меғӯяд:

Бўстонбоно, имрӯз ба бўстон будай?!
Зери он гулбуни чун сабзиморӣ шудай?!
Остин барзадаӣ, даст ба гул- бар задаӣ,
Ғунчае чанд аз ӯ тозаву тар барчидаӣ!
Дастаҳо баста ба шодӣ барои мо омадаӣ,
То нишон оӣ моро зи дилафрӯз баҳор.

Маълум мешавад, ки дар замони шоир иди Меҳргон миёни мардум бо шодмонӣ чашн гирифта мешудааст:

Шод бошед, ки чашни Меҳргон омад,
Бонгу овои дарои корвон омад.
Корвони Меҳргон аз Хазарон омад,
Ё зи аксои билоди Чинистон омад.
На аз ин омад, биллаҳ на аз он омад,
Ки зи фирдавси барину зи осмон омад.

Хулоса, дар эҷодиёти Манучехрии Домғонӣ табиати афсунгар, мургони хушилхон, гулу себарга, борону тундар, фаслҳои солу чашнҳои Наврӯзу Сада бо маҳорати баланд тасвир шудаанд.

Шарҳи ҳол ва мерси адабии

Унсурмаолии Кайковус

Амир Унсурмаолии Кайковус дар шаҳри Гургони Табаристон дар оилаи ҳокими Табаристон дида ба дунё кушодааст. Номи пуррашро чунин сабт намудаанд: Амир Унсурулмаолии Кайковус ибни Искандар ибни Шамсулмаолии Қобус ибни Вушмагир ибни Зиёри Дайламі. Унсурулмаоли аз хонадони сулолаи заёриён аст.

Бобои ӯ Қобус ибни Вушмагир ҳокими Табаристон ва Гургон буд. Ӯ шахси донишманд, дабир, олим ва шоир шинохта шудааст. Абӯрайҳони Берунӣ зимни дар дарбори Қобус зиндагӣ ва фаъолият намуданаш китоби “Ал-соро-ул-боқия в ал курун ал ҳолия”-ро ба номи ӯ навиштааст. Яҷдодӣ дар “Қамол-ул-балоғ” 41 рисолаго чамъоварӣ намудааст, ки 31

рисола ба калами Қобус ибни Вушмагир тааллуқ дорад. Дар ин бора дар “Таърихи Яминӣ”- и Ал Қутбӣ ва “Ятимат-ул-дахр” – и Ас- Саолабӣ низ ишора рафтааст. Қобус бо забонҳои арабӣ ва дарӣ шеър эҷод мекардааст. Дар адабиёти форсӣ ин порчаи шеърӣ Қобус ибни Вушмагир хеле маъруф аст:

Шаш чиз ба зулфони ту дорад маъдан,

Печу гираҳи банду хаму тоби шикан.

Шаш чизи дигар нигар ватаншон дили ман,

Ишқу ғаму дарду гурму темору хазан

Пас аз вафоти Қобус ба тахти Табаристон писараш Манучеҳр менишинад, пас аз он Искандар ба духтари Марзбон ибни Рустам(муаллифи “Марзбоннома”) издивоч мекунад.

Соли 1020 Унсурмаолии Кайковус таваллуд шудааст. Давраи кӯдакӣ ва таҳсил дар Ғургон гузаштааст. Пас аз балоғат расидан муддате дар Кӯхистони Мозандарон ҳоким буд, аз ҳамин ҷиҳат унвони “амир”-ро дорад.

Ҳукумати Оли Зиёр дар замони худ аз ҳуҷуми Оли Бӯя азият меидид. Баъдан ба иттиҳоди Оли Сомон даромаданд. Пас аз сукути Оли Сомон ба ҳайати давлати ғазнавиён шомил шуданд. Дар замони Гелоншоҳ фарзанди Унсурмаоли аз шикасти ғазнавиён аз тарафи туркони салҷуқӣ афтод ва аз дасти эшон берун рафт.

Унсурмаоли ба духтари Султон Махмуди Ғазнавӣ хонадор буд, аз ин сабаб 8 сол солҳои 1041-1048 дар дарбори Султон Мавдуди Ғазнавӣ вазифаи надимиро иҷро кард. Сипас аз Ғазна ба Рум рафта муддате дар сарҳадоти Рум зиндагӣ кардааст. Баъди чанд сол дар шаҳри Ганча ба дарбори ҳокими Ганча Амир Абуссувар Шервон бини Фазл зиндагӣ кардааст. Соли вафоти Унсурмаолиро солҳои 1069-70, дар баъзе сарчашмаҳо 1099 медонанд.

Аз Унсурмаолии Кайковус осори панду ахлокии “Қобуснома” мерос мондааст. Кайковус шеър ҳам меғуфтааст, ки намунаи он дар ин китоб зикр шудааст. Дар “Қобуснома” 48 байт оварда шудааст, ки 31 байти он аз худи Кайковус буда, боқӣ аз шоирони маъруфи давр Фаррухӣ, Унсурӣ, Асқадӣ ва дигарон мебошад. “Қобуснома” ба шарафи Қобус ибни Вушмагир номида шудааст. Кайковус дар як ҷои асараш онро “Насиҳатнома” низ номидааст, аз ин рӯ китоб бо ин ду ном машҳур аст.

“Қобуснома”-ро дар синни 63- солагиаш дар соли 1083 барои тарбияи писараш Гелоншоҳ навиштааст.

“Қобуснома” аз 44 боби алоҳида иборат мебошад, ки дар онҳо аз хусуси расму ойин ва тартиби чизҳое, ки барои тарбияи инсон лозим аст, сухан рондааст.

Ҳар боби “Қобуснома” аз ду қисм иборат мебошад. Дар аввали ҳар боб он чи марбут ба ҳикмати назарӣ дорад меорад ва дар қисми ҳикмати амалиро бо овардани байтҳои шоирон, масалҳои форсию арабӣ, ғуфтаҳои ҳакимону донишмандон ва ҳикояҳо онро оро медиҳад.

Арзиши “Қобуснома” на танҳо дар муҳтавои муҳими он аст, балки дар сабки нигориш, забон, тарзи баён ва воситаҳои баёни сода, фаҳмо низ мебошад. Забон ва тарзи баёни он, ҷумлабандӣ, воситаҳои таъсир ба мавзӯи китоб бисёр муносиб ва мувофиқ омадааст.

Зиндагӣ ва осори Адиб Собирӣ Тирмизӣ

Шихобиддин Адиб Собирӣ Тирмизӣ яке аз шоирони машҳур ва ширинкаломи тоҷик аст, ки тақрибан соли 1078 дар шаҳри қадимаи Тирмиз ба дунё омадааст. Падараш Адиб Исмоили Тирмизӣ аз мардumi бофазлу дониши Тирмиз буда, илмҳои тиб ва нучумро хуб медонист ва таъби шоирӣ дошт. Адиб Собир тиб, нучум ва адабиётро аз падараш омӯхт.

Мувофиқи маълумоти Лутфалибеки Озар дар тазкираи «Оташкада» ӯ таҳсили илмро дар Хирот идома додааст. Дар бораи Адиб Собир Муҳаммад Авфии Бухорӣ дар «Лубоб-ул-албоб» маълумот медиҳад. «Шихобиддин Собир ибни Исмоили Тирмизӣ адиб ва фозилест, шоҳи сипоҳи балогат ва амири сарири бароат ва арбоби ҳунару фазл ва таққаддуми ӯ эътироф намуда...». Давлатшоҳи Самарқандӣ дар «Тазкират-уш-шуаро» маълумот дода менависад, ки «Дар шоирӣ алҳақ Собир ҳушгӯй аст ва суҳанонаш равон аст ва бо табоеъ наздиктар аз ашъори акрони ӯст». Абдурахмони Ҷомӣ гуфтааст: «Адиб Собир Тирмизӣ шоири фасеҳ ва фозиле лабиб буда ва ашъори вайро латофате ва малоҳате тамои ҳосил аст».

Зиндагӣ ва осори Адиб Собир Тирмизӣ дар асарҳои тадқиқоти В.В.Бартольд, А.Г. Кримский, Е.Э.Бертельс, А.Н. Болдырев, И.С.Брагинский, Э.Браун, Х.Этге, шарқшиносони Эрон Саид Нафисӣ, Бадеуззамони Фурӯзонфар, Забеҳуллоҳи Сафо, ҳоваршиносони тоҷик Садриддин Айний, Бобочон Ғафуров, Холиқ Мирзозода, Аҳмад Абдуллоев мавриди таҳқиқ ва муҳокима қарор гирифтааст. Дар бораи Адиб Собир Тирмизӣ адабиётшиноси Эрон Саид Нафисӣ менависад: «Аз байни садҳо шоироне, ки дар мамолики форсизабон пайдо шудаанд, ҳама ба сахми худ дархӯри шухратанд. Адиб Собир Тирмизӣ ҳам дар дунёи тамаддун ба шӯҳрати Фирдавсӣ ва Хайём ва Саъдӣ ва Ҳофиз нарасидааст, вале дар тавориҳи тамаддуни қадим ва маҳофили аҳли адаб ва дар авроқи кутуби адабӣ мақоми пешвоӣ дорад ва ҳатто донишмандони хориҷа низ, ки ба услуби адабиёти форсӣ ошно ҳастанд, ӯро мешиносанд». Мақому шӯҳрати ӯро дар таъриҳи адабиёти форсу тоҷик тазкиранависон ва адабиётшиносон таъкид кардаанд.

Зиндагии Адиб Собир пас аз ба таҳсил сафарбар шудан ба мушкилоти зиёд рӯ ба рӯ мегардад. Минбаъд ҳаёти вай берун аз ватан чараён меёбад. Аввалин эҷоди

ӯ дар замони мадрасахониаш миёни ҳамсабақонаш машҳур гардид. Ин давра ӯ бо таҳаллуси Собир шеър мегуфт:

Шеъри Собир зи баҳри хотири табъ,

Ғуссаи дурру рашки марҷон аст.

Гуфтаи ӯ шунав, ки гуфтаи ӯ,

На зи чинси фалону баҳмон аст.

Собир шоири хушсухани хушодоб, шахси хирадманду фозиле гашта буд. Дар пайравии номи падараш ба номи ӯ лиқаби «Адиб»-ро илова намуда, Адиб Собир мегуфтанд. Ҳамзамон лақаби фаҳрии «Шихобиддин»-ро низ соҳиб гардида буд, ки ин аз шоири шӯҳратманд будани ӯ гувоҳӣ меод. Адиб Собирро ба доираҳои адабии атрофи Хуросон даъват менамуданд, аксаран рад мекард, аммо даъвати Абулқосим Алӣ ибни Ҷаъфар, ки марди соҳибфазлу соҳибилм, хирадманду соҳибсарват, ки аслан шиамазҳаб буда, аз авлоди Имоми Ҷаъфари Содиқ будааст ва бо падари Адиб робитаи дӯстӣ дошт, рад карда натавонист. Адиб Собир дар хизмати Абулқосим Алӣ муддати панҷ сол хизмат намуд. Абулқосим Алӣ Адиб Собирро ҳамчун шоири болаёқат, ботамкину хушодоб ва шеърро ҳунармандона дида, ба шеърӯ илми ӯ аҳсант меҳонд. Аммо пас бо сабаби тӯҳмате аз хизмат дур шудааст. Шоир дар ин бора мегуяд:

Бузурги оли пайғамбар, бузург ҳодисае,

Ки чун тӯе бувад, андар қафи замона забун...

Агар ду дидаи ман дар ғамат на ҳун гиряд,

Ҳаром бод ба ман нону неъматӣ ту чу хун.

Пас аз раҳои Абулқосим Алӣ дигар дар Тирмиз зистанро барои худ раво надида, ба Нишопур меравад ва пас аз муддате Адиб Собирро низ ба Нишопур даъват мекунад. Пеш аз рафтан ба Нишопур дар Балх бо шоир Рашиди Ватвот вохӯрад. Соли 1107 Адиб Собир ба Нишопур меравад ва дар хизмати Абулқосим Алӣ вазифаи котибиро иҷро мекунад. Зиндагии хушхо-

лонаи Адиб Собир дер давом накард. Душманонаш ба сеҳри сухану мартабааш дар назди аҳли дарбор рашк бурда, аз номи ӯ ҳаҷвияи таҳкиромезе дар ҳаққи «раиси Хуросон» (Абулқосим Алӣ) паҳн намуда, муносибати онҳоро вайрон намуданд. Ба зами ин муносибати шоир бо амир Аминалмулки Умар вайрон шуд. Амир вазъи молику маънавии шоирро хеле бад намуд ва ҳатто ба **Рован** ном мавзеъ бадарга кардани шуд. 17 июни соли 1125 пас аз се соли зиндагии пурмашаққат Адиб Собир ба Тирмиз баргашт. Аминалмулк ба Тирмиз баргашти шоирро шунида, дар ғазаб шуд ва амр дод, ки ба Рован баргардад. 18 августи соли 1125 шоир роҳи сафарро пеш гирифт. Бо мушкilotи зиёд аз дарё гузашта ба Рован расид ва ба Аминалмулк шеъре фиристод ва аз ҳоли худ огоҳ сохт:

Амиро!

Зи Тирмиз ба Рован чунон омадам,

Чу богавҳаре сӯи бадгавҳаре...

Шоир рузгори хешро ба рузгори шоири муосираш

Масъуди Саъди Салмон муқоиса мекунад:

Агар мурувату ҷуд аст дар ҷаҳон мавҷуд,

Чаро зи ҳар ду ба ҳосил намешавад мақсуд?

Гумон барам, ки дар ин рӯзгори тира чу шаб,

Бихуфт ҷашми мурувват, бимурд модари ҷуд.

В-агар ҳикояти Масъуди Саъду қалъаи Ной,

Шунидаӣ, ки дар ӯ монд муддате матруд...

Зиндагии бебизоату муфлисона, хорию зорӣ дар ғурбат шоирро дилтанг намуда буд:

Дилтангам аз он, ки ҳарчи хоҳам, он нест,

Дарёи дили танги маро поён нест.

Берун шудан аз тангдили осон нест,

Дармон-ш зи сабр асту маро дармон нест.

Ягона роҳи халосиро шоир дар сафари ҳаҷ мебинад. Бо ин мақсад баҳори соли 1127 Рованро тарк карда, роҳи Арабистонро пеш мегирад.

Нобаробариҳои иктисодӣ, бекадриҳои аҳли илму ҳунар, бекадриҳои суҳанвар, ҷабру ситами синфи ҳокиму чархи қачрафтор ўро маҷбур месохт, ки фарёд кунад:

Эй гунбади баррафта, зи ту паст шудам,

Ҷузъ ҷавр надидам зи ту, то ҳаст шудам.

Эй соқии ғам, зи ҷоми ту маст шудам,

Рав, даст зи ман бидор, к-аз даст шудам.

Пас аз бозгашт ӯ соли 1131 ба Исфаҳон омад. Дар Исфаҳон шогирди шоир- Ҷавҳари Заргар мезист. Шоири номи Имодии Шаҳриёрӣ таърифи Адиб Собирро аз Ҷавҳарӣ шунида буд. Чун воқиф шуд, ки Адиб Собир дар шаҳр аст, ўро пайдо намуд. Пас аз як рӯз роҳи Нишопурро пеш гирифт. Дар Нишопур шоирон Насимӣ ва Сайқалӣ ўро хуб истиқбол гирифтанд. Овозаи омадани Адиб Собир ба гӯши Абуқосим Алӣ (раиси Хуросон) расид ва ўро назди худ даъват кард. Дар аввал шоир майли рафтан надошт, баъдан ба хизматаш рафт. Зимистони соли 1133 роҳи ватанашро пеш гирифт. Ба Балх расида, аз Рашиди Ватвот пурсон шуд, аммо хабар шуд, ки Ватвот дар Хоразм аст. Шоир муддати як ҳафта дар Тирмиз зиста, ба Нишопур баргашт.

Ҳаёти Адиб Собир Тирмизӣ минбаъд дар дарбори Султон Санҷари Салҷуқӣ мегузарад ва ҳамчун шоири дарбор шухрат меёбад. Санҷар донишмандии ўро ба Хоразм ба назди ҳокими он Отсизӣ Хоразмшоҳ мефиристад. Шарҳи ин ҳодиса дар китоби «Таърихи ҷаҳонкушо»-и Ҷувайнӣ (соли таълифи 1200) оварда шудааст. Ҳамин тавр, баъд соли 1142-43 Адиб Собир дар Хоразм умр ба сар мебарад. Адиб Собир дар Хоразм ба шоир ва олимони тоҷик Рашиддини Ватвот вохӯрад. Отсиз пинҳонӣ ба Султон Санҷар дар дил кина мепарварад ва ду ҷосуси махфиро мефиристад. Адиб Собир Султонро аз ин ҳодиса хабардор мекунад. Ин ба сари ӯ фитнаҳои нав меорад. Отсиз Адиб Собирро куштани мешавад:

Эй аҷаб обу ҳавоест дар иқлими адаб,

Ки ба бӯстони ҳунар хор дамад насатаранам.

Эй дарего, ки чу гул умри сабукхез бирафт,
Ки нахандад, зи иқбол гуле дар чаманам.
Не, макун, шоҳо, дарёб, ки гар кушта шавам,
Барнаёяд ҳама олам ба баҳои кафанам.

Отсиз дере нагузашта ўро дастгир ва молу хона-
ашро мусодира кардааст, шоир дар муқаддимаи яке аз
қасидаҳояш ишора мекунад:

Фалак чу рӯи ман аз захми даст ниландуд,
Зи ашки дида бар ў қатра- қатра чун симоб.

Миёнаҳои мси ноябри соли 1147 шоирро дар
Амударё гарк намуданд.

Мероси адабии Адиб Собирӣ Тирмизӣ. Мероси ада-
бии шоир аз девони ашъор иборат аст. Мундариҷаи де-
вони ўро қасида, газал, таркиббанд, қитъа ва рубоӣ
ташкил медиҳад. Азбаски Адиб Собир мисли Фирдав-
сию Рӯдакӣ оздеи мазҳабро хуш дошт ва дар ин равия
ба шиъну қарматиён, ки нисбат ба таассуби мазҳаби
динӣ (сунӣ) як андоза руҳияи озодфикрона мепарва-
риданд, эътиқоманд буд. Адиб Собир баръакси Муизӣ,
ки Фирдавси ва «Шоҳнома»-и ўро наменвисандид,
«Шоҳнома»-ро асари безавол ва Фирдавсиро шоири
тавоно меномад:

Зи баҳри мадҳи ту шояд зинда гаштандӣ,
Дар ин қирону дар ин муддату дар ин хангом.
Зи модеҳони аҷам Унсурӣю Фирдавсӣ,
Зи шоирони араб Бухтурӣю Бутаммом.

Ашъори пурғановати Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ ва
сеҳру мӯъҷизаи сухани вай шоирро мафтун месохт ва
дар равияи шеъри машҳури Рӯдакӣ «Бӯи чӯи Мулиён»
қасидае иншо намуд, ки чанд байти ташбиби тӯлонии
дилфиреби он дар сифати баҳору бӯи гул аст:

Рӯзгори навбаҳор ояд ҳама,
Ғамкашонро ғамгусор ояд ҳама.
Вақти шодию тараб ояд ҳама,
Навбати бӯсу канор ояд ҳама

Боғ пургул гашту ҳар соат зи абр,

Бар сари гулҳо нисор ояд ҳаме.

Замони дар Нишопур буданаш бештар қасидаҳои мадҳиявӣ гуфтааст, ки ба тасвири мазҳабу ақоид, рафтори нек, ахлоку одоб, ақлу заковат, илму дониш бахшида шудааст. Инчунин шоир дар қасидае, ки ба пахлавонон, шоирони муосираш бахшидааст аз тасвири конкретӣ дур нарафтааст. Хусусияти дигари умдаи қасоиди Адиб Собир дар зикри васеи афкори танқидию иҷтимоии онҳост, ки бештар ба тасвири ҳасбиҳолии ӯ ҳамроҳ омадаанд.

Қасоиди шоир аз ҷиҳати шакл ва таркиби жанрӣ хеле ҷолиб аст. Ташбибҳои қариб дар ҳамаи қасидаҳои ӯ домани васеъ доранд ва тулонианд. Дар баъзе қасидаҳо ба мадҳ кам ҷо монда, ташбиби дуҷум омадааст. Зиёда аз ин баъзе ташбибҳои ӯ ба дostonҳои хурди лирикӣ монанд шудааст. Қасидаҳои бе тағаззулу ташбибҳои латифи тулонӣ тавлид намешуданд ва асосан онҳо ҳусни табию ороиш ин шеърҳои ӯ буданд:

Лабат ба ранги шароб асту майли ман ба шароб,

Маро шароби ту то кай диҳад фиреби сароб?

Зи баҳри рӯю лабат то дилам асири ту шуд,

Асири ишқу шаробам, асири ишқу шароб.

Агар шароб лаби тусту нуқл бўсан ту,

Хушо шаробу хушо аз шароб масту хароб....

Ҳамин ҳолатро дар ташбибҳои Манучехрӣ-адиби нимаи аввали асри XI низ мушоҳида намудан мумкин аст. Адиб Собир ба тасвири ҳаёти воқеӣ, зебоиҳои зиндагӣ ва ишқу садоқати инсонӣ ғамхорона наздик шудааст. Шоир ситоишҳои онҳоро ҳамчун оптимист ва гуманисти некандеш дар мадди аввал гузоштааст. Адиб Собир фазлу хирад, ҳикматдӯстӣ, донишпарварӣ ва эҳтироми аҳли илму адабро дар шахсияти Абулқосим Алӣ меид, аз ин ру ин сифату фазилатҳои мамдӯх таъкиду тасвир мешуд:

Ҳама шугли ту дар илм асту дар адл,
Ду бинам бо изофат бо ифодат.
Зи лафзи бикри ту зояд маонӣ,
Ачаб бошад зи дӯшиза валодат.

Дар эҷодиёти Адиб Собир аз ҷиҳати ифодаи мазмунҳои баланди ҳаёти ахлоқӣ, иҷтимоӣ мавқеи қитъа барҷастааст. Дар лирикаи Адиб Собир тасвири ишқу муҳаббат, манзараҳои дилкаши табиат, манзараҳои фиребандаи баҳор, сабзаву сунбул, майгусорӣ ва ин нав мавзӯҳои оптимистӣ мақоми алоҳида дорад. Ин маънӣ дар тағаззули қасидаҳо, ғазалҳо ва рубоӣҳои шоир хеле барҷаста ва самимона ифода гардидааст. Қаҳрамони лирики вай дӯстдорандаи неъматҳои гуворон зиндагист ва ҳамеша ҳаёти зинда, воқеияти ҳастӣ, фориғболию вафо ва инсонии соҳибдилу соҳибшиқро ситоиш намудааст. Дар тағаззули зайл:

*Тӯй, ки меҳри ту дар меҳргон баҳори ман аст,
Ки чехраи ту гулистону лолазори ман аст.
Баҳору сарву гулу савсан зи баҳори бутон,
Чу дар қанори манӣ, ҷумла дар қанори ман аст.
Миёни қони ману ғам намонд ҳеҷ сабаб,
Бад-он сабаб, ки ҷамоли ту ғамгусори ман аст.
Сарам зи бодаи ишқи ту нурҳумор шудааст,
Се бўса аз ду лабат доруи ҳумори ман аст.
Агар вилояти Хоразм зи заҳмати об,
Зиён рассад зи Ҷайҳун, ки дар қанори ман аст.
Сабаб манам, зи бас он ки оби Ҷайҳунро,
Ҳама мадад зи ғазалҳои обдори ман аст.*

Аз нигоҳи шоир бузургтарин шараф ин шарафи илм аст:

*Ҳеҷ шарафе чун шарафи илм нест,
Бадрақан илм беҳ аз ҳилм нест.
Гарчи басе беҳ бувад аз нест ҳаст,
Нест беҳ он аст, ки дар ӯ илм нест.*

Ба андешаи шоир инсон бояд касбу ҳунар, донишу маҳорат дошта бошад, ифтихори ӯ на аз гузаштаи не-кномаш, балки аз фазлу донишаш бошад:

Ба ҳунар фаҳр кун, макун ба гуҳар,

На ҳама фаҳр аз обу гил бошад.

Зиндае, к-ӯ ба мурда фаҳр кунад.

На ҳамоно, ки зиндадил бошад.

Шоир аз марди аз илму ҳунар беҳабар гову харро беҳтар медонад:

Хар ки гофил бувад ба фазлу ҳунар,

Гов аз он хар ҳамеша ҳошо беҳ.

Дурри дарё агарчи боқадр аст,

Дурри дарёи марди доно беҳ.

Ба ҳақиқат бидон, ки дурри сухан,

Назди доно зи дурри дарё беҳ.

Адиб Собир сухани санчида ва пурмағз гуфтанро тақозо намуда, аз сухане, ки боиси ранчиш мегардад, хомӯширо авлотар медонад:

Сухан мунаққаҳу беайбу хуб бояд гуфт,

В-агар чунончи надонӣ, хамӯш бояд буд.

Ба гуфтани, ки биранҷӣ, аз он хамӯшӣ беҳ,

Ҳама забон чи шавӣ, ҷумла ғӯш бояд буд.

Тарҷумаи ҳол ва фаъолияти илмию адабии Умари Хайём

Умари Хайём на танҳо аз симоҳои барҷастатарини илм ва адабиёти тоҷик, балки яке аз машҳуртарин намо-яндагони маданияти ҷаҳонӣ мебошад. Математикҳои ҷаҳон аз кашфиёти бузурги Хайём дар соҳаи алгебра, ки европоян баъд аз чанд аср бо ин шинос шуда буданд, мафтун ва ҳайронанд. Астрономҳо ҳамеша таъкид меку-нанд, ки мушоҳида ва ҳисобҳои Хайём дар бораи даво-мияти соли шамсӣ ҳайратангезона дуруст ва сахт ме-бошанд. Рубоиёти ҷовидонаи Умари Хайём аҳли олам ҷӣ аз рӯи матни асл ва ҷӣ аз рӯи тарҷумаҳои сершумор бо шавқу завқ мехонанд.

Вале мо дар бораи ҳаёти ин олим ва шоири бузург ханӯз як маълумоти пурра ва муфасссале надорем. Иسمи пурраи ӯ Гиёсиддин Абулфатҳ Умар ибни Иброҳим Хайём ва ё Хайёми Нишопурӣ мебошад. Вай дар Хуросон (ҳоло дар сарзамини Эрон) дар шаҳри Нишопур, бо ривояти дигар дар музофоти он таваллуд ёфтааст. Соли таваллуди Хайём маълум нест, тахмин мекунамд, ки дар байни солҳои 1040 -1048 таваллуд ёфтааст, асосан соли 1040 -ро соли таваллуди Хайём меҳисобанд.

Дар бораи ҳаёти Умари Хайём аз асарҳои ҳудаш ва ҳамасронаш, инчунин аз асарҳои муаллифоне, ки дар давраҳои бо ӯ наздик зиндагонӣ мекарданд маълумоти сареъ гирифтани мумкин аст. Аввалин асари ба мо маълуми Умари Хайём мансуб ба солҳои 60 –уми асри XI мебошад. Дар он солҳо давлати Салҷуқӣён беш аз пеш вусъат меёфт. Онҳо шаҳри Марвро пойтахти худ қарор дода буданд, дар сарҳади пахноваре –аз сарҳади Хитой то соҳилҳои Баҳри Миёназамин паҳн шуда рафта буд. Роҳбари ҳақиқии сиёсати дохилӣ ва хориҷии Салҷуқӣён дар он давра Абуалӣ Ҳасан ибни Алӣ ном вазире буд, ки бо унвони Низомулмулк машҳур мебошад. Низомулмулк барои зиёд намудани иқтидори иқтисодию сиёсии Салҷуқӣён кӯшиши зиёде менамуд, ӯ ба раванқи илму фарҳанг низ эътибор меод. Бо вучуди ин Мовароуннаҳру Хуросон ва Эрон аз таъсири ҷангҳои пай дар пай феодалӣ заиф гардида буд, бинобар ин илму ирфон хеле суст инкишоф меёфт ва аҳволи намоёндагони он хеле тангу заиф буд.

Умари Хайём ҳамчун дигар олимони ба саҳтӣ умр ба сар мебард, бо вучуди ин дар солҳои 60-уми асри XI ӯ бо китоби «Мушкилот-ул – ҳисоб»- аш шуҳрат ёфта буд. Хайём дар ин китобаш роҳҳои ёфтани решаҳои бутуни мусбати ададҳоро аввалин бор дар таърихи риёзиёт кашф намудааст. Бо вучуди он ки ин асари Хайём то имрӯз нарасидааст. Мутафаккир дар ин бобат дар асари дигари илмиаш - «Рисола -фи – л – л – бароҳин ало масо-

ил –ил – чабр ва –л – муқобила», ки дар охири солҳои 60-ум ва ибтидои солҳои 70 – ум навишта буд, маълумот додааст.

Муқаддимаи «Рисола чабр» чунин нишон медиҳад, ки он вақт аҳволи зиндагии Хайём бад буда, ба вай лозим шудааст, ки ба муқобили ҷоҳилон ва мутаассибони дин хеле мубориза барад. Хайём дар бораи ба омӯхтани масъалаҳои алҷабр майл доштани худ ишорае кардааст: «Аммо бо сабаби муқолифате, ки бо он гардишҳои замони мамониат мерасонид, ба ман мумкин нашуд, ки ба таҳсили ин хабар машғул шавам ва дар бораи он ба таври доимӣ фикр намоям. Ва мо инқирози (тамоми) аҳли илмро аз сар гузарондем», фақат як ғуруҳи камшумори ҷафои зиёд дида, боқӣ мондааст. Ва аксар донишмандтарошони замони мо ҳақро бо дурӯғ мепӯшонанд ва дар дониш аз ҳадди фиреб ва худнамой намегузаранд ва ҳамин қадаре аз илмҳо, ки медонанд фақат ба гаразҳои насти маишати худ сарф мекунанд. Ва агар бинанд, ки касе дар талаби ҳақ барҷаста бошад, ростро афзал донад ва дар радди дурӯғу фиреб кӯшида дар тарки риёкорӣ ва ҳила ҷаҳд наояд ўро ҳақорат ва тамасхӯр кунанд». Хайём андешаҳои судманди илмиро дар «Рисолаи чабр»- овардааст, ки баъди 5-6 аср дар Аврупо маълум гардид.

Ҳокими Бухоро Ҳокон Шамсулмулк Қарахонӣ (1068 – 1079), ки дар асл тобеи Салҷуқиён буд, Хайёмро ба дарбири худ даъват кард. Ба ин маъни ҳамасри Хайём Абулҳасани Байҳақӣ дар «Татимма – сивон -ил – ҳикмат»- аш менависад. «...Имом Умарро ба ғоят таъзим менамуд ва бо худ ба тахт менишинонд». Вале Хайём дар дарбири Шамсулмулк наистод, соли 1074 мувофиқи таклифи султон Маликшоҳи Салҷуқӣ (1072 – 1092), аниқаш мувофиқ таклифи вазири Маликшоҳ – Низомулмулк вазифаи сардори расадхонаи Исфакхонро қабул кард, ки он яке аз бузургтарин расадхонаҳои он замони ҳисоб мешуд. Хайём бо ҳамроҳии олимони риё-

зидон - Абухогам Музаффари Исфизорӣ, Абулаббоси Лукарӣ, Абдурахмони Хозинӣ ва Маймун ибни Начиб Воситӣ ба ислоҳи тақвим шурӯъ кард.

Дар он замон дар Осиёи Миёна, Хуросон ва Эрон ду навъ тақвим маъмул буд. Тақвими қамарии мусулмонӣ, ки асосан бо мақсадҳои динӣ ва расмӣ татбиқ мешуд ва тақвими шамсии зардуштӣ, ки онро бештар хоҷагии кишлоқ барои муайян намудани фаслҳои сол ба кор мебарданд. Вале на тақвими қамарӣ ва ҳам тақвими шамсии зардуштӣ ба андозаи кофӣ аниқ набуд.

Гуруҳи олимони бо сардори Хайём баъди қариб 5 соли кори ҷурҷиддат дар рӯзи даҳуми рамазони соли 471 ҳ.- 6-уми марти соли 1099 м. тақвими навро ҷорӣ намуданд. Онҳо ин тақвиро «**Тақвим ё таърихи ҷалолӣ**» номиданд, ки ба лақаби Маликшоҳ - Ҷалолиддин мувофиқат дошт. Ин тақвим на танҳо аз тақвими шамсӣ қамарӣ, балки аз тақвими имрӯза аниқтар аст. Олимони ин расадхона тадқиқоти ҳудудӣ дар «**Зичи Маликшоҳӣ**» ном асар акс қунонида буданд, ки то имрӯз омада нарасидааст.

Хайём «**Рисола ғи шарҳи мо ашқала мин мусодароти китоби Уқлидус**» - ро соли 1077 навишт. Масъалаҳои математикӣ ва риёзии қашфӣ Хайёмро европоӣён дар охири асри шонздаҳ ва ибтидои асри ҳабдаҳ аз нав қашф намуданд. Хайём ҳангоми дар Бухорову Самарқанд буданаш, инчунин рисолае бо номи «**Шарҳ - ул - мушқил мин китоб - ил - мусиқӣ**» оид ба назарияи риёзии мусиқӣ навишт, ки дар «**Рисола ғи шарҳи мо ашқала мин мусодароти китоби Уқлидус**» хотиррас кардааст. Хайём Синоро ҳурмат мекард ва муаллими худ меномид, бинобар ин соли 1079 дар Исфаҳон «**Хутба**» ном рисолаи Синоро бо хоҳиши дӯстонаш ба тоҷикӣ аз арабӣ тарҷума кард. Баъд аз як сол соли 1080 ҷавоб ба саволҳои шоғирди Сино Абдурраҳими Насавӣ рисолаи

фалсафии худро таълиф намуд, ки бо унвони «Рисолат – ул – қавн ва – т – таклиф» маълум аст.

Ниҳоят, Умари Хайём дар ҳамин давра рисолаи сеюми фалсафии худ «**Рисола фи-л – муаммои вучуд**» - ро ба арабӣ навишт, ки аз назари мавзӯ ба ду рисолаи аввалин наздик аст. Дар ин муддат Хайём тадқиқи тақвими худро давом медод, вале ин кораш шуҳрат наёфт, чунки соли 1092 Низоммулмулк аз тарафи як нафар исмоили мутаассиб кушта шуд. Маликшоҳ ҳам баъд аз як сол вафот ёфт, ҳамин тавр, кори Хайём дар расадхонаи Исфакон дигар омад накард. Пас ба муқобили асарҳои илмӣ ва шеърҳои озодфикронаи Хайём руҳониёни мутаассиб бо сарвари руҳонӣ **Ибн-ул-Кифтӣ** муборизаи саҳт оғоз ёфт. Махсусан, **Ибн-ул-Кифтӣ** Хайёмро бад медид, дар бораи ӯ навиштааст. « **Ва вақте ки аҳли замонаи ӯ вайро дар дин таъна карданд ва сирҳояшро, ки пинҳон мекард, зоҳир намуданд, ӯ аз хуни худ тарсида, инони забон ва каломӣ худро гирифта, аз барои тарс, на аз барои порсӣ ба ҳаҷ рафт ва сирҳои нопокӣ худро фош кард**»⁵¹..

Хайём дар аҳди султон Санҷар вазифаи табибиро адо мекард. Ҳангоме, ки Санҷар хурдсол буду ба касалии нағзак гирифтӣ буд ва Хайём ӯро муолиҷа мекард, вай ба вазири ӯ Фаҳрулмулк ибни Низоммулмулк гуфт, ки аҳволи бемор дар хатар аст, Санҷар ба Хайём бадбинӣ зоҳир кард. Хайём бо илтимоси вазири номбаршуда рисолаи фалсафии «**Рисола – фи – куллии вучуд**» -ро навишт, «**Дархостнома**» низ номида мешавад. Мумкин аз сабаби бадбинии Санҷар бошад, ӯ дигар игвоҳои руҳониён, ки Хайём дар давоми 20 – 25 соли умраш дар Нишопур ба маҳрумиятҳои зиёде дучор шуд. Бо вучуди ин дар ин давра як силсила асарҳои дигари худро таълиф намудааст: «**Рисола – фи-л-эхтиёл ли маърифати миқдорӣ-из захиб вал-**

⁵¹Ибн –ул – Кифтӣ. Таърих – ул – ҳукамо Нашрқунандааш Ю.Липперт. саҳ 243(аз матни арабӣ).

физза фи чисмин мураккабин мин хумо» , «Лавозим —ул-Амкина», «Мухтасар фи-т- табиат » ва ғ.

Низоми Арӯзии Самарқандӣ дар бораи Хайём навиштааст: «Дар миёни маҷлиси ишрат аз ҳуччат —ул — ҳақ Умар шунидем, ки ӯ гуфт: «гури ман дар мавзее бошад, ки ҳар баҳоре шамол бар ман гул афсонад». Маро ин сухан мустаҳил намуд ва донишам, ки чун ӯ газоф нагӯяд». Хайём дар соли 1123 дар Нишопур вафот кард. Байҳақӣ аз забони як нафар ҳеши наздики шоир — Муҳаммади Бағдодӣ менависад, ки охири китобе, ки Хайём дар арафаи марги худ мутолиа карда меистод, «Китоб—уш—шифо»-и Ибни Сино буд.

Мероси адабии Хайём. Хайём на танҳо асарҳои илмӣ-тадқиқотӣ, шеърҳои худро низ ба ду забонтоҷикӣ ва арабӣ эҷод кардааст. Аз шеърҳои ба забони арабӣ эҷодкардаи Хайём фақат 5 китба то давраи мо омада расидаанд. Ғайр аз ин дар маъхазҳои илмӣ чор китбаи дигарро ба ӯ нисбат медиҳанд, ки шубҳанок аст.

Хайём дар адабиёти ҷаҳонӣ, махсусан дар маданияти халқи тоҷик, бештар ба воситаи рубоихояш мақоми бузургро ишғол кардааст. Масъалаи миқдор ва ё ноаслӣ будани рубоихои Хайём то имрӯз яке аз масъалаҳои баҳсноки илми таърихи адабиёт аст. Аксари сарчашмаҳои илмие, ки то асри ХУ дар бораи рубоихои Хайём маълумот медиҳанд, дар аксари мавридҳо оиди миқдори рубоихои Хайём фарқ мекунанд. Ғайр аз ин дар байни рубоихои Хайём рубоихои шоирони дигар низ дохил шудаанд.

Дар солҳои 20 - 30 ёфт шудани дастнависҳое, ки ба асри ХIU, 200 сол баъд аз вафоти Хайём мансубанд, ба таври бояду шояд ин масъаларо ҳал карда натавонистааст. Фақат вақтҳои охир бо пайдо шудани ду дастнависи асри сенздаҳ барои омӯхтани рубоихои Хайём заминаи дуруст фароҳам омад. Яке аз ин дастнависҳо дар соли 1259 навишта шуда, 172 рубоиро дарбар мегирад. Ҳоло

ҳамин миқдор дар нашрҳои имрӯзаи рубоҳои Хайём ба эътибор гирифта мешавад.

Мо дар рубоҳои Хайём образи лирикии ҳуди муаллиф -олими бузург, мутафаккир ва шоиреро мебинем, ки ҷаҳонро бодикқат мулоҳиза намуда, ба ҳалли масъалаҳои печ дар печи масъалаҳои ҷамъияти инсонӣ ва ҳуди инсон кӯшидааст. Хайём дар бораи инсон бо як муҳаббати бузург сухан меронад. Инсонро «**нақши нигини табиат**» медонад:

**Мақсуд зи ҷумла офариниш моем,
Дар ҷашми хирад ҷавҳари биниш моем.
Ин доираи ҷаҳон ҷу ангуштарин аст,
Бе ҳеҷ шакке нақши нигинаш моем.**

Хайём ҳаётро, ин оламо ниҳоят дӯст медорад. Манзараҳои зебои табиат хуршеде, ки каманди субҳро бар бом меафканад, сабӯе, ки домани гулро ҷок мекунад, абрӯе, ки аз руҳи гулзор гард мешӯяд, тарфи ҷаман, лаби кишт ҳама ин шоирро мафтун менамояд. Ишқу муҳаббати самимӣ, ишқе, ки мурғи ҷамани ҳучистафолӣ мебошад, ёре, ки монанди бути ҳурсиришт хушрӯ буда, зи баҳри ӯ дили шоир зор мешавад, шоирро ба ҳаяҷони баланди шеърӣ (поэтикӣ) меоваранд:

**Дар фасли баҳор агар буге ҳурсиришт,
Як соғари май диҳад маро бар лаби кишт.
Ҳар чанд ба назди омма ин бошад зишт,
Сағ беҳ зи ман аст агар кунам ёд бихишт.**

Аз ин ҷост, ки Хайём, ҳамчун як нафар олими ба масъалаҳои коинот аз рӯи далел ва мантиқ наздикшаванда ривоятҳои оид ба он дунё мавҷуд бударо ба тахти шубҳа мегирад:

**Афсӯс, ки сармоя зи каф берун шуд,
В-аз дасти аҷал бисе ҷигарҳо хун шуд.
Қас н-омад аз он ҷаҳон, ки орад хабаре,
В-аҳволи мусофирон бигӯяд, чун шуд.**

Хайём ба чунин муҳолифати ғайри мантиқӣ низ муқобил мебарояд: ба гуфтаи руҳониён чизе, ки ин дунё норавоаст, дар он дунё раво будааст, чунончӣ, айшу ишрат, гӯё дар он дунё, яъне пас казо, вафот, раво, вале дар ин дунё, дар вақти зинда будан, нораво бошад. Бинобар ин, мегӯяд ӯ, агар оқибати кор ҳамин бошад, пас мантиқан маю маъшуқапарастӣ дар ин дунё ҳам равоаст:

Гӯянд: бихишту хур- ин хоҳад буд,

Он чо ман нобу ангубин хоҳад буд.

Гар мо маю маъшуқапарастем равоаст,

Чун оқибати кор ҳамин хоҳад буд.

Шоир он ақидаи диниро, ки одамони порсо дар рӯзи қиёмат бо ҳамон соне, ки мурдаанд, зинда хоҳанд шуд, хотиррасон карда мегӯяд, ки ӯ аз он сабаб мудом бо маю маъшук якҷоя мегардад, ки рӯзи қиёмат аз гур ҳамон тарз хезад:

Гӯянд, ҳар он касон, ки бопарҳезанд,

Он сон, ки бимиранд, бад —он сон хезанд;

Мо бо маю маъшук аз —онем мудом,

Бошад, ки ба ҳашрамон чунон ангезанд!

Дар рубоӣҳои Хайём фикри гардиши абдаии модда дар табиат ба хубӣ инъикос ёфтааст. Хайём ҳамчун файласуф тасдиқ мекунад, ки ҳар махлуқи зинда пас аз мурдан низ ба гардиши умумии модда дар табиат дохил шуда, ба шакли дигари модда мубаддал мегардад (қонуни тағйироти миқдории сифатӣ) ва одам аз ин қонун мустасно нест.

Сабзаи лаби об, хишти девори бино, гиле, ки кӯзагарон аз он кӯза месозанд, - дар ҳамаи инҳо пеши чашми шоир ҳақиқат мурдагон намудор мешавад, ки ба растанӣҳо ҳаёт мебахшад, дар ҷизҳои барои зиндаҳо зарур мучассам мегардад.

Мавзӯи асосии рубоӣҳои Хайём озодаи ҳаёт аст, бинобар образи асосии рубоӣҳои ӯ шахсест, ки вай аз маргу мурдан наметарсад, ба марг нафрат дорад ва маҳз аз сабаби ҳаётро дӯст доштани ғами мурданро

мехӯрад. Зиндагӣ барои Хайём қимагбаҳотарин сармо-
яи одам аст, ки ҳар нафаси он бояд бо шодмонӣ гузаро-
нида шавад :

Гар як нафасат зи зиндагонӣ гузарад ,

Мағзор, ки чуз ба шодмонӣ гузарад.

Зинҳор, ки сармоёи ин мулки ҷаҳон ,

Умр аст бад – он сон гузаронӣ - гузарад.

Хайём аз рӯи анъанаи назми он замон ба ҷарҳи
каҷрафтори фалак нолон аст:

Эй ҷарҳ, дилам ҳамеша ғамнок кунӣ,

Пероҳани фарруҳии ман ҷок кунӣ.

Бод, ки ба ман вазад, ту оташ куниам,

Обе, ки хӯрам дар даҳанам ҳок кунӣ.

Дар баъзе рубоӣҳо аҳволи ҳуди Хайём ифода гар-
дидааст. Шоир рубоии дигар мегӯяд, ки агарчӣ аз асро-
ри ҷаҳон воқиф шудааст, аммо аз тарси душманони
камбинаш онро баён карда наметавонад:

Асрори ҷаҳон, чунон ки дар дафтари мост,

Гуфтан натавон , ки он ваболи сари мост,

Чун нест дар ин мардуми нодон ахле,

Натвон гуфтан ҳар он чӣ дар хотири мост.

Вай тамоми ҳодисаҳои ҷаҳон ва қорҳои ноадлие-
ро, ки дар он рӯй медиҳанд, ба як ҳиссиёти норозиёна
ва навмедона мушоҳида карда мегӯяд, ки аксаран ода-
мон ба орзуҳои худ расида наметавонанд:

Ин гуна , ки ман кори ҷаҳон мебинам,

Олам ҳама ройгон барои мебинам,

Субҳонал-лах, ба ҳар чӣ дарменигарам,

Ноқомии ҳештан дар он мебинам.

Хайём дар рубоӣёташ якҷанд масъалаҳои фалсафӣ
ва иҷтимоии замонаи ҳудро баён кардааст. Яке аз ин
масъалаҳо – масъалаи сарнавишт, тақдир ё ин, ки ҷабр
аст. Дар ин масъала ду нуқтаи назар ҳукмрон аст. Яке
сарнавишт, ё ин ки ҷабри табиат. Ин ақидаи даҳрихо
аст. Масъалаи дуҷум- тақдири илоҳист. Тақдири инсон
ба сарнавишти табиат вобаста аст, чунки дар табиат би-
сёр қонунҳои берун аз шуури инсон вучуд дорад, инсон

ҳам ба ин қонунҳо вобаста мебошад. Хайём дар ақидаи сарнавишт ва ҷабри табиӣ чунин аст, ки сарнавишту тақдир ҳаст, бо вучуди ин инсон ихтиёр дорад. Намояндагони фалсафаи муътазилия низ масъалаи ҷабру зулмро пеш меронанд. Роҳи дин яқтост, бо вучуди ин вай ду роҳ — яке ҷабр, дигаре ихтиёр дорад. Чунин гузоштани масъала маънои онро дорад, ки инсон дар интиҳоби роҳи ҳақиқат озод аст. Худи ҳамин тарзи ҳалли масъала ба ғоидаи фалсафаи даҳриён аст. Лекин бар ҳилофи ин ақида фалсафаи ҷабрия ва муътазилия таъкид мекунад, ки сарнавишт ва тақдир азалист, хости Худо аст- чунки аз аввал чунин буд ва бояд шавад.

**Ё раб ту гилам сириштаи ман чӣ кунам,
Пашму қасабам ту риштаи ман чӣ кунам,
Ҳар неку баде, ки аз ман ғояд ба вучуд,
Ту бар сари ман навиштаи ман чӣ кунам?**

Хайём ин ҷо як асоси методологие ба даст меорад ва рафтори ҳудро қонунӣ мекунад.

**Яздон чу гили вучуди моро орош,
Донист зи феъли мо чӣ хоҳад бархост,
Бе ҳукмаш нест, ҳар гуноҳе, ки марост,
Пас, сӯхтани рӯзи қиёмат зи чӣ хост?**

Хайём дар масъалаи муносибати абадияти олами моддӣ ва дар гардиш будану аз як навъ ба навъи дигар табдил шудани модда бовар дорад:

**Пеш аз ману ту лайлу нахоре будаст,
Гарданда фалак барои коре будаст.
Зинҳор қадам ба хок оҳиста нӣхӣ,
К-он мардумаки чашми нигоре будаст.
Дар рубоии дигар:**

**Аз омадану рафтани мо суде ку?
В-аз тори вучуди буди мо пуде ку?
Аз оташи чарх чашми покони вучуд,
Месӯзаду хок мешавад, дуде ку?**

Хайём донистанашванда будани асрори оламро таъкид намуда, мегӯяд:

Асрори азалро на ту дониву на ман,
В-ни харфи муаммо на ту хониву на ман.
Ҳаст аз паси парда гуфтугӯи ману ту,
Чун парда барафтад, на ту мониву на ман.

Агар аз ин нуктаи назар ба ҳодисаҳои табиат ва ҷамъият нигарем, мебинем, ки аз омадани одам ва аз рафтани ӯ ягон ғоидае нест, танҳо тағйироти миқдориву сифатист, ё худ қонуни инқори инкор амалиёт дорад.

Хайём ҳамчун мутафаккири замони худ дар бораи уламои динӣ суҳан ронда, мутлақ набудани донишҳо, баръакс тағйирёбанда будани ақлу донишҳоро таъкид мекунад:

Кавме мутафаккиранд дар мазҳабу дин,
Ҷамъе мутаҳайринад дар шартӣ яқин,
Ногаҳ мунодие барояд зи камин,
К-эй беҳабарон, роҳ на он буду на ин.

Шоир дар ҷои дигар урфу одат ва рушҳои шариратро танқид мекунад:

Ид омаду қорҳо наку хоҳад қард,
Чун рӯи арӯс.
Соқӣ майи ноб дар сабӯ хоҳад қард,
Чун ҷашми хурӯс.

Афсофи намозу пӯзабанди рӯза,
Як бори дигар,
Ид аз сари ин харон фуру хоҳад қард,
Афсӯс, афсӯс.

Ҳамин тавр, дар эҷодиёти Хайём ду ғуруҳи образҳо ба амал меоянд:

1. Одамони озод, ки онҳоро риндон, ҳароботиён меноманд.

2. Зоҳидон, шайхон, ки асоси ақидаҳои онҳо аз сабру зухд иборат аст.

Нозам ба ҳароботи аҳлаш аҳл аст,
Ғар нек назар қунӣ, бадаш ҳам саҳл аст.
Як аҳли дил аз мадрасе наомад бурун,
Вайрон шавад ин ҳароба даҳру ҷаҳл аст.

Чӣ тавре, ки дар боло ишора рафт, дар эҷодиёти Хайём яке аз лаҳзаҳои муҳим шикоят аз фалак ва мубо-
риза ба фалак аст. Ин кори ӯ ду маъно дорад- зеро аз
фалак гардиши фалак ду маъноро мефаҳмад. Яке
корҳои иҷтимоии дунё, дигаре фалаки носозгор, ки
вайро аз рӯи ақидаи динӣ Худо офаридааст. Пас Хайём
бо эътирозҳои худ ба фалак аз як тараф ба замони худ
эътироз мекунад, аз тарафи дигар ба Худо эътироз ба-
ён мекунад, ки чунин ҷаҳони носозгореро офаридааст,
ки дар он банди нек озод зиста наметавонад:

Эй ҷархи фалак, харобӣ аз кинаи туст,

Бедодгарӣ шеваи деринаи туст.

В-эй хок, агар синаи ту бишқофанд,

Пас гавҳари қимате дар синаи туст.

Дар рубоии дигар Хайём пурра ба ҳучум мегуза-
рад, зарурияти аз нав сохтани фалакро ба миён мегузо-
рад. фикри нав ва пешқадам аст ва аз шоир дар он за-
мон ҷасорати зиёде талаб кардааст.

Гар бар фалакам даст будӣ чу яздон,

Бардоштаме ман ин фалакро зи миён.

В-аз нав фалаке дигар ҷунон сохтаме,

К-озода ба коми дил расиди осон.

Хайём дар зери таъсири пурқуввати фикрҳои но-
умеди дар ақидаҳои шахсии худаш ба мухалифатҳое-
дучор мешавад, аз ин ҷост, ки дар шеърҳои ӯ баъзан
оҳангҳои боварӣ ба тақдир, сарнавишт ва ғайра пайдо
мешаванд. Баъзан дунё ба назари ӯ «нақши нигинӣ то-
бад», «хобеву ҳаёле», «ҳеч», «мағас» шуморида меша-
вад. Акнун шоир мегӯяд, ки ғаму кулфатҳои аз ин за-
монаи маккор мекашидагии ӯ тақозо мекунанд, ки умри
азизро, ки бояд, «сармояи ин мулки ҷаҳон мебуд», ҳарчи
зудтар ба хок резад:

То чанд дар ин ҳиллаву заррокии умр,

То чанд маро дурд дихад сокии умр.

Хохам, ки зи дасти ҳиллаву дурдаи ӯ,

Чун ҷуръа, ба хок резам ин бокии умр.

Мебинем. ки шоир бо оҳанги навмедона таъкид мекунад, ки агар одам дар ин ҷаҳон умри кӯтоҳашро бо хуни дил ва азобу машаққат гузаронида рӯи хуррамию осудагиро намедида бошад, пас беҳтар аст, ки аз модар таваллуд нашавад.

Чун ҳосили одамай дар ин дайри дудар,

Қуз хуни дилу додани ҷон нест дигар.

Хуррам дили он, ки як нафас зинда набуд,

В-осуда касе, ки худ назод аз модар.

Агар одамон, қайд мекунад шоир, медонистанд, ки баъд аз таваллуд шудан ҷӣ азобҳо хоҳанд дид, ҳеҷ гоҳ ба ин дунё омаданро намехостанд:

Ноомадагон агар бидонанд, ки мо,

Аз даҳр ҷӣ мекашем, н-оянд дигар.

Шоир аз ин роҳи ҳалосӣ мечӯяд. Яъне ба қавли ӯ одам бояд дар ин умри кӯтоҳи пур аз ғаму алам зиёд ғусса нахурда, як лаҳзаи шодию нишотро ғанимат донад:

Рӯзе, ки гузаштааст аз ӯ ёд мақун,

Фардо, ки наёмадаст, фарёд мақун.

Бар н-омадаву гузашта бунёд мақун,

Хуш бош кунуну умр барбод мақун.

Дар эҷодиёти ӯ рубоӣҳое пайдо мешаванд, ки дар онҳо умр ҳамчун як қизи орият доништа мешавад; вай даъват менамояд, ки ҳар кас одамро ғанимат шуморад, як дами нақдро ба ишрат гузаронад ва ғ. Одаме, ки дунёро шинохтааст, -мегӯяд ӯ, -бояд онро ба ҳамон шакле, ки ҳаёт қабул кунад ва аз ноадолатӣ ва норасоӣҳои он норозигӣ накунад, чунки беҳтар кардани он аз ихтиёри одам берун аст, аз ин ҷост, ки одам бояд аз баъзе лаҳзаҳои кӯтоҳи хурсандӣ розӣ шуда, онро ғанимат донад:

Чун оғаҳӣ, эй дӯст, зи ҳар асроре,

Чандин ҷӣ хурӣ ба беҳуда теморе?

Чун менаравад ба ихтиёрат коре,

Хуш бош дар он даме, ки ҳастӣ боре.

Вале аз ҷиҳати ғоя чунин рубоӣҳои шоир аз инҳояш фарқи ғоявӣ доранд:

Ин қофилаи умр ачаб мегузарад,
Дарёб даме, бо тараб мегузарад.
Соқӣ ғами фардои қиёмат чӣ хурӣ,
Пеш ор пиёларо, ки шаб мегузарад.

Хайём дар баъзе рубоихои ба таърифи май бах-
шидааш, онро ҳамчун воситаи аз хотир баровардани
талхихои ҳаёт мешуморад:

З-он май, ки шароби ҷовидонист, бихӯр,
Сармояи айши инчаҳонис, бихӯр.
Сӯзанда, чу оташ аст, лекин ғамро,
Бурранда, чу оби зиндагонис, бихӯр!

Шоир дар рубоихо дигар роҳи ислоҳ ва беҳтар
кардани норасоӣ ва ноадолатии ҷаҳонро надида, илоҷи
онро дар май мебинад:

Май хур, ки туро беҳабар аз хеш кунад,
Хун дар дили душмани бадандеш кунад.
Ҳушёр будан чӣ суд дорад, чуз он-к,
З-андешаи поён дили ту реш кунад.

Шоир умрро як лаҳза дониста, шодию сурурро
дар он кам ва ғаму андуҳашро бештар медонад:

Шодӣ маталаб, ки ҳосили умр дамест,
Ҳар зарра зи хок Кайқубодеву Ҷамест,
Аҳволи ҷаҳону балки гетӣ яксар
Хобеву хайёлеву фиребеву дамест.

Дар мавзӯи озодадешӣ меғӯяд:

Бар чеҳраи гул шабиами наврӯз хӯш аст,
Дар тарфи чаман рӯи дилафрӯз хӯш аст,
Аз дай, ки гузашт, ҳар чӣ гӯӣ, хуш аст,
Хуш бош, зи дайю мағӯ, ки имрӯз хуш аст.

Ишқ, ҷавонӣ, озодагӣ, хушин ҳаёт, лаззати зинда-
гиро шоир ғанимат шуморида:

Гуфтам, ки: « Дигар бодаи гулгун нахӯрам,
Май хуни разон аст, дигар хун нахӯрам»,
Пири хирадам гуфт:» Ба чид меғӯӣ?
Гуфтам, ки: « Мазох мекунам! Чун нахӯрам?!»

Низомии Ганчавӣ ва мероси адабии ӯ

Чалолиддин Ильёс бинни Юсуф Низомии Ганчавӣ аз шоирони дастонсарои асри XII-и Эрону Озарбойҷон аст. Низомӣ аз авлоди курд аст, ба ин маънӣ ишора намуда, таъкид кардааст, ки модараш аз авлоди курд мебошад:

**Гар модари ман раисаи курд,
Модарсифатона пешин ман мурд.
Аз лобагарӣ киро кунам ёд,
То пешин ман орадам ба фарёд!**

Низомӣ дар бораи падараш маълумот надода бошад ҳам, дар бораи ҷои таввалуди ӯ ақидаҳои гуногун мавҷуд аст. Яке шаҳри Ганча, дигаре деҳаи Тафраши Кӯхистони шаҳри Кум (Эрони шимолӣ)-ро зодгоҳи Низомӣ номидаанд ва байтҳои зеринро аз номи ӯ нақл кардаанд:

**Низомӣ зи ганҷина бикшоя банд,
Гирифтории Ганча то чанд, чанд?!
Чу дурр гарчи дар баҳри Ганча гумам,
Вале аз Кӯхистони шаҳри Кумам.
Ба Тафраш деҳе аст, то номи ӯ,
Низомӣ дар он ҷо шуда номачӯ.**

Хулоса, чунин аст, ки мумкин гузаштагони Низомӣ аз Кум ба Ганча омада, он ҷо зиндагӣ ихтиёр кардаанд. Ё худ ҷои таваллуди Низомӣ деҳаи Тафраш буда, ҷои зиндагии ӯ Ганча аст.

**Зи хоки Тафраш аст он гавҳари пок,
Вале дар Ганча чун ганҷ аст дар хок.**

Дар адабиёти муосир соли таваллуди Низомӣ 1141 номбар шудааст, вале аз рӯи «Махзан-ул-асрор» соли 1171 таълиф ёфтааст, ишорае мавҷуд аст, ки дар вақти навиштани ин асар ӯ гӯе ба чилсолагӣ нарасида будааст:

**Табъ, ки бо ақл ба далолагист,
Мунтазири нақди чихилсолагист.
Ёр кунун боядат афсун махон,
Дарси чихилсолагӣ ақнун махон.**

Аз ин маълум мешавад, ки дар ин вақт ӯ тақрибан 34 -36 сола будааст ва соли тавааллуди ӯ 1135 - 1136 аст. Шаҳри Ганчаро шаҳри косибон меноманд, тақрибан дар асри XII сад ҳазор аҳоли доштааст, вале ваҳшиёни мугул пас аз 14 сол хароб кардаанд. Падари Низомӣ ба давлатмандон мансуб набошад ҳам, барои илмомӯзии Илёт кӯшиш кардааст ва аз рӯи асарҳои ӯ равшан мегардад, ки ӯ илмҳои маъмули замон фалсафа, калом, ҳуқуқ, риёзиёт, ҳикмат, тиб ва ғайраро ба ҳубӣ аз худ кардааст. Ба ин маънӣ мегӯяд:

**Мебош табиби Исавихуш,
Аммо на табиби одаминкуш.**

Аз ин ишора маълум мешавад, ки ӯ аз илми тиб хабари комил дошта, табибони замонашро маҳкум кардааст.

Низомӣ соли 1174 пас аз навиштани «Махзан-ул-асрор» аз ҳокими Дарбанд канизакеро ба тухфа гирифтааст, ки Офок ном дошт ва Низомӣ ба Офок озодӣ бахшида, ба арӯси худ табдил додааст. Соли 1175 аз ӯ писар таваллуд ёфт, ки Муҳаммад ном гузоштаанд. Пас аз панҷ сол, Офок аз олам мегузарад ва Низомӣ дарду яъси худро чунин баён кардааст:

**Чу туркон гашта сӯи куч мӯҳтоҷ,
На турке, дод рахтамро ба тороч.
Агар шуд туркам аз хиргоҳ нихонӣ,
Худоё, туркзодамро ту донӣ.**

Низомӣ ду бори дигар хонадор шудааст, вале дар «Искандарнома» танҳо Офокро бо некӣ ёд кардааст. Низомӣ аз шоирони машҳури замонаш бо Ҳоконӣ дӯстӣ дошт. Тамоми умр аз Ганча берун нарафтааст, фақат боре сафари кӯтоҳмуддате ба назди Қизил Арслон кардааст, ки пеш аз навиштани «Лайлӣ ва Мачнун» иттифоқ афтада буд, вале дар пирӣ худро танҳо ва нотаъсон тасвир кардааст:

**Дар ин чаман, ки зи пирӣ ҳамида шуд, камарам,
Зи шохҳои бақд аз ин ҷӣ баҳра барам.**

**На сояест, зи нахлам, на баҳрае касро,
На тундбоди хаводис бирехт баргу барам.**

Соли вафоташ низ маълум нест, вале аз марсияе, ки соли 1199 ба вафоти Ҳоконӣ навиштааст маълум мешавад, ки ӯ дар ин вақт дар қайди ҳаёт будааст:

**Ҳамегуфтам, ки Ҳоконӣ дарегогӯи ман бошад,
Дарего, ман шудам охир дарегогӯи Ҳоконӣ.**

Ҳарчанд дар аксарияти адабиёти илмӣ соли вафоти Низомӣ 1203 ном бурда бошанд ҳам, аз рӯи тадқиқотҳои минбаъда ва махсусан он фактҳое, ки В.А.Иванов аз каталоги дастхатҳои китобхонаи осиеи Бангола пайдо кардааст, мо маълумотҳои дигар низ пайдо мекунем. Аввалан, ин ки ӯ дар вақти навиштани «Искандарнома» хеле пир шуда буд, инчунин аз рӯи факте, ки ӯ «Шарафнома»-ро ба Масъуди II (1211-1219) бахшидааст, соли вафоташ 1203 не, 1211 аст. Ҳамин тавр Низомӣ дар синни 63-солагӣ не, ки дар охири «Искандарнома» ишора намудааст:

Фузун буд шаш маҳ зи шасту се сол,

Ки бар азми раҳ бар духул зад давол.
балки 75- 80 - сола будааст. Масалан дар байте, ки афсӯси давраи ҷавонӣ хӯрдааст:

Чунон вақт- вақт оядам марг пеш,

Ки уммед бардорам аз умри хеш, хеш.

Ҳамин нукта аниқ аст, мувофиқи маълумотҳои таърихӣ ва ашъори тарҷумаҳои шоир ӯ дар давраи пирӣ азоби саҳти ҷисмонӣ ва руҳӣ кашидааст. Ҳатто дар синни 50-солагӣ тез ба ҳолати пирӣ омадааст:

Чу таърих панҷох даромад ба сол,

Дигар гуна шуд бар тобанда ҳол.

Ба рӯзи ҷавонию навзодагӣ,

Задам лофи пирию афтодагӣ.

Низомии Ганҷавӣ дар синни 84 -солагӣ соли 1217 вафот кардааст. Мазораш дар шаҳри Ганҷа буда, имрӯз зиёратгоҳи оламиён аст.

Мероси адабии Низомӣ. Фаъолияти адабии ӯ бо шеърҳои хурди лирикӣ, пеш аз ҳама ғазал сурат гирифтааст. Дар ин бобат сарчашмаҳои таърихӣ ва баёзу дафтарҳои мусаввадаи ашъор маълумот додаанд. Давлатшоҳи Самарқандӣ дар «Тазкират-уш-шуаро» миқдори ашъори хурди лирики Низомиро бист ҳазор мисраъ номбар кардааст. Ин қисми ашъори Низомиро Ваҳиди Дастгирӣ ба номи «Ганҷинаи Ганҷавӣ» гирд овардааст. Низомӣ дар бораи ғазалҳои худ дар хотимаи достони «Хусрав ва Ширин» ва нақлу мулоқоти худ бо Қизил Арслони Салҷуқӣ ишорае низ дорад:

Ғазалҳои Низомиро ғизолон,

Зананд бар нағмаҳои ҷангу нолон.

Вале он чи Низомиро шуҳрат бахшидааст, ин «Хамса»-и ӯст, ки як маснавӣ ва чор достонро дар бар мегирад, ки инҳоянд: маснавии «Махзан-ул-асрор», достонҳои «Хусрав ва Ширин», «Лайлӣ ва Мачнун», «Ҳафт пайкар», «Искандарнома».

Ақидаи иҷтимоии Низомӣ. Ақидаи иҷтимоии Низомӣ дар асарҳои ӯ ифода гардидааст. Мо аз рӯи мундариҷаи «Искандарнома», «Ҳафт пайкар» ва маснавии «Махзан-ул-асрор» пай мебарем, ки Низомӣ дар ақидаи маърифатҳои деҳқонӣ, адолатпарварӣ аст. Инро аз рӯи эпизодҳои ҷудогонаи «Ҳикояи Нушервон ва Бузургмехр», «Подшоҳи золим ва зоҳиди ростгӯӣ», «Султон Санҷар ва пиразани мазлум» («Махзан-ул-асрор»), «Ҳикояи Баҳром бо ҷӯпон» («Ҳафт пайкар») ва ғайра дида метавонем. Аз рӯи ақидаи Низомӣ ҳалку мамлакатро бе подшоҳ тасаввур кардан мумкин нест, вале як шарт, шоҳ бояд одил бошад. Бештарин образи подшоҳон дар тасвири Низомӣ манфианд, бинобар ин пайваста онҳоро ба адолат даъват менамояд. Ё онҳоро тарбия карда, ба инсоф меорад. Масалан, дар ҳикояи Нушервон ва Бузургмехр, ки гӯё забони мурғонро медонистааст, ба саёҳати мамлакат мебарояд. Дар роҳ ба кишлоқи харобае меоянд ва шоҳиди гуфтугӯи ду ҷугз

мешаванд. Подшоҳ аз сарвазири худ мепурсад, ки чугзҳо чӣ мегӯянд:

Гуфт ба дастур, чи дам мезаданд,

Чист сафире, ки ба ҳам мезананд?

Вазире ҷавоб дод, яке духтари дигареро ба писараш хостгорӣ мекунад ва барои маҳри духтараш ин ва чандин деҳаҳои харобро талаб мекунад. Дигаре мегӯяд, ки «парво нақун», ки агар замона ин бошад, подшоҳ ҳамин, аз ин деҳаҳои бешумор хоҳам дод:

Гар малик ин асту ҳамон рӯзгор,

З-ин деҳи вайрон диҳамат сэд хазор.

Низомӣ ин ҷо тариқи тамсил, вале бо нарми Нушервонро (подшоҳи замонро) фаҳмондааст, бо усули таъсири психологӣ хислати золимии ӯро таъғир додааст. Бинобар ин, подшоҳро аз ин воқеа ибратгир ва аз карда пушаймон нишон додааст:

Дар малик ин лафз чунон дар гирифт,

К-оҳ бароварду фиғон баргирифт.

З-он ситам ангушт ба дандон газид,

Гуфт: ситам бин, ки ба мурғон расид.

Дар ҳикояи дигар, ки «Достони Султон Санҷар ва пиразани мазлум» ном дорад, аз забони пиразани мазлум дараҷаи зулми султон Санҷарро маҳкум кардааст:

Пиразанеро ситаме дар гирифт,

Даст заду домани Санҷар гирифт.

К-эӣ малик озарми ту кам дидаам,

Аз ту ҳамасола ситам дидаам.

Шаҳнаи маст омада дар кӯн ман,

Зад лагаде чанд фаро рӯн ман.

Беғунаҳ аз хона бурунам кашид,

Мӯйкашон бар сари кӯям кашид.

Дар ситамободи замонам ниҳод,

Доғи ситам бар дилу чонам ниҳод.

Доварию дод намебинамат,

В-аз ситам озод намебинамат.

Ақидаи Низомӣ дар адолатхоҳӣ ва танқиди зулму золимон аст, ки камбудӣ ва золимии ҳокимонро бояд нотарсона ба рӯяшон гуфт. Агар Низомӣ дар ин ду эпизод золимии подшоҳонро бо тамсил аз забони вазири хирадманд ва ошкоро аз забони пиразани мазлум гуфта бошад, дар эпизоди дигар, ки «**Ҳикояти подшоҳи золим ва зоҳиди ростгӯӣ**» ном дорад, аз забони зоҳиде гуфтааст, ки дар ақиби худи Низомӣ истодааст. (яъне зоҳиди ростгӯӣ худи шоир аст). Дар ин эпизод ду образ шоҳи золим ва зоҳиди ростгӯӣ офарида шудааст. Ҷосусони подшоҳи золим хабар бурданд, ки фалон зоҳид ўро дар ғайбаш бад кардааст:

Гуфт: фалон пир туро дар нухуфт,

Хирқашу золими хунхор гуфт.

Подшоҳи золим зуд ҳаҷмгин шуда, зоҳидро ба дарбор ҳозир мекунад ва бо дӯғ тасдиқ ё радди ўро меурсад:

Гуфт: Шунидам, ки сухан рондай,

Кинакашу хирасарам хондай?!

Зоҳид аз дӯғи подшоҳ нотарсида, далерона ба ў ҷавоб дода, иқрор мешавад, ки ўро аз ин ҳам бадтар айбдор мекунад:

Пир бад- ў гуфт, на ман хуфтаам,

З-ин ки ту гӯӣ, батарат гуфтаам.

Пиру ҷавон бохабар аз кори ту,

Шахру деҳ озурда зи пайкори ту.

Пас аз ин ба панддихӣ мегузарад ва шоҳ аз роҳи ростӣ гуноҳи зоҳидро мебахшад:

Аз паи бедодгарӣ гашт боз,

Додгаре гашт раиятнавоз.

Низомӣ ғояи адолатхоҳиро на танҳо дар сюжетҳои ҷудогона ва образҳои персонажҳои дostonхояш, балки ба тариқи панд аз забони худ низ баён намудааст:

Додгарӣ маслиҳатандешӣ аст,

Растан аз ин зулм беҳинпешӣ аст.

Роҳати мардум талаб, озор чист:!

Чуз хичили ҳосили ин кор чист?

Мамлакат аз адл шавад пойдор,

Кори ту аз адли ту гирад қарор.

Низомӣ бо роҳи адолатпарварӣ рафта чун дигар гузаштагонаш дину диёнатро пок дониста, вале моҳияти синфи давлати подшоҳӣ, синфи ҳоким ва подшоҳиро нафаҳмидааст, вай ба подшоҳон панд дода бо ин роҳ зулмо ба адл ва золимиро ба одилӣ мубаддал кардани шудааст.

Бояд таъкид кард, ки дар асри XII ташкилоти озодихонаи дарвешӣ бо номи «аҳӣ» (бародарон) мавҷуд буд. Ба ин ташкилот асосан қосибон, шоирон, савдогарон, дарвешон дохил мешуданд. Низомӣ низ ба ҳамин ташкилот мансуб буд. Сабаби ба дарбор нарафтани Низомӣ ба нурномаи ҳамин ташкилот вобастагӣ дорад, чунки шоир аз меҳнати ҳалол зистанро беҳтар донистааст ва дигаронро низ ба ин кор тавсия кардааст:

Бигзор маоши подшоҳӣ,

К-оварагӣ оварад сипоҳӣ.

Аз суҳбати подшоҳ бупарҳез,

Чун пумбаи хушк зи оташи тез.

Он оташ агарчӣ пур зи нур аст,

Эмин шуда он қасе, ки дур аст.

Парвона, ки нури шамъ афрӯхт,

Чун ҳамнишини шамъ шуд сӯхт.

Чунин ақида аз як тараф, аз рӯи талаботи ташкилоти аҳӣ, ки истиклолияти иқтисодӣ ва пас, маънавии шахсро таъмин менамояд ва аз асирии руҳию моддии дороён наҷот медиҳад, аз тарафи дигар, аз ҳисси озодихонии Низомӣ сар задааст:

Гардане дорам аз расан раста,

Накунам зери бори қас хаста.

Ман, ки қонё шудам ба донаи хеш,

Сарқашам чун садаф ба хонаи хеш.

**Сарваре бех, ки ёри ман бошад,
Сарпарастӣ чи кори ман бошад.**

Ташкилоти аҳӣ ба подшоҳон хизмат карданро манъ карда бошад ҳам, дар роҳи ба даст овардани хушбахтии халқ ва ободии мамлакат ва бо ин мақсад бо ду роҳ ба синфи ҳоким муносибат доштанро дар назар доштааст: яке тарғиб ба адлу инсоф, ки Низомӣ ҳам бо он пайравӣ кардааст:

**Расми ситам нест ҷаҳон ёфтан,
Мулк ба инсоф тавон ёфтан.
Ҳар ҷӣ на ба адласт, чи додат диҳад,
В-он ҷӣ на инсоф ба бодат диҳад,
Акл баширест, хирад шод кун,
Коргарӣ? Мамлакат обод кун.**

Ин ҷо ду нуктаи назар мавҷуд аст:

1. Дар ин равия Низомӣ ақида, ҳиссиёт ва таассуроти оммаҳои очизи мамлакатро, ки шууранг паст буданду ба қузваи худ бовар надоштан ва душмани худро қавию мағлубнашаванда меҳисобиданд, акс кардааст.

2. Дигар ақидаи Низомӣ ба худшиносӣ даъват кардани оммаҳои мазлумро дорад. Маънои маънавии ба даст овардани озодиро дар мубориза дидааст. Чунончӣ, дар сокиномаи «Лайпӣ ва Маҷнун» оварда:

**То чанд чу ях фарсуда будан?!
Дар об чу муш мурда будан.
Чун гул бигузур нармхӯй,
Бигзор чу бунафша аз дурӯй.
Поинталаби ҳасон чи бошӣ,
Дасти хушн нокасон чи бошӣ?!
Гардан чи ниҳӣ ту бар қафое,
Рози чи шавӣ ба ҳар ҷафое.
Чун кӯҳ баланд пуштие кун,
Бо «нардилон» дуруштие кун.
Хорӣ ҳалали дарунӣ орад,
Бедодкашӣ забунӣ орад.**

**Мебош чу хор харба бар дӯш,
То хирмани гул кашӣ дар огӯш.**

Ақидаи адолатпарварӣ дар тамоми асарҳои Низомӣ акс ёфтааст, вале дар охири умраш ин ақида ўро қонеъ накардааст, бинобар ин ў аз ақидаи подшоҳпарастӣ ба ақидаи романтики социализми ҳаёли гузаштааст ва ин маъниро дар достони «Искандарнома» дар боби «Рафтани Искандар ба мулки шимол» баён кардааст:

**Агар мардум инанд, мо ба киём,
Вагар сират ин аст, мо ба чиём?**

Ҷаҳонбинӣ ва ақидаи фалсафии Низомӣ. Низомӣ дар боби ақидаи фалсафӣ ва ҷаҳонбинӣ дар мавқеи исломи ортодоксалии фалсафаи қалом буда, ба ақидаи ислामीи вочибулвучуду муъминулвучуд пайравӣ дорад. Ба ақидаи Низомӣ Худо офаридагори оламу одам буда, вучуди ў аввалу охир надорад, гӯё пеш ва бад аз модда буд ва хоҳад монд. Вале ў дар фаҳмиши Худо ба ақидаи муҷассама ва мушаббеҳе, ки Худоро дар шакли инсон тасаввур менамояд зид нест, зеро аз рӯи фаҳмиши Низомӣ ў ба қас ва қас ба вай монанд нест:

**Ҳастии ту сурату пайванд не,
Ту ба қасу қас ба ту монанд не.**

Дар боби системаи олам ақидаи ў ин аст, ки замин маркази ҷаҳон буда, сайёраҳо дар гирди он ҷарх мезананд:

**Хабар дорӣ, ки сайёҳони афлок,
Ҷаро гарданд гирди тудай хок?**

Низомӣ асрори ҷаҳонро маърифтанашаванда, яъне донистанашаванда меҳисобад. Низомӣ ақидаи даҳриёро, ки офариниши набототу ҳайвоноту инсонро аз даҳр ва ҳаракатии сайёраҳо медонанд ва бо ин роҳ офаридагории худро рад мекунанд, нодуруст меҳисобад. Ҳамин тавр Низомӣ шахси Худочӯ буда, ҳиссиёти инсонӣ дар ҷамъият ва табиат заиф, ки худро ҳоло нашинохтаасту ба қудрати қариму раҳим бовар

дорад, ифода кардааст. Худо дар ақидаи Низомӣ ҳастии мутлақ аст, боқӣ ҳама ҷаҳони моддӣ, ки гӯё офаридаи ӯст, фаноёбанда мебошанд. Ҳамин тавр руҳияи ноумедӣ, дунёбадбинӣ ва даъват ба тарки дунё, ки бар зарари ҳаётдӯстист, дар асарҳои ӯ зоҳир шудааст:

**Дар ин ҳастӣ, ки ёбӣ нестӣ зуд,
Бибояд шуд ба ҳасту нест хушнуд.
Дило, маншин, ки ёрон барнишастанд,
Бунаҳ барбанд, ёрон рахт бастанд.**

Ақидаи Низомӣ ба таълимоти оини зардуштӣ зид аст, аз ин ҷиҳат ӯ эътиқоди дини исломро ба оташпарастӣ зид гузошта, дар достони «Хусраву Ширин» ақидаи худро дар номаи Муҳаммад Пайғамбар ба Хусрави Парвиз ин тавр баён баён кардааст:

**Зи табъ оташ парастидан раҳо кун,
Биҳишти шаръ бин, дӯзах раҳо кун.
Мачусиро мачас пурдуд бошад,
Касе, к-оташ бувад, Намруд бошад.**

Бо вучуди ин қадар диндори зӯр будан Низомӣ зидди ба мазҳабҳо ҷудо кардани ислом аст:

**Раҳе дорам ба ҳафтоду ду хинчор,
Аз он як раҳ гулу ҳафтоду як хор.**

Низомӣ худро зоҳид номидааст:

**Шукӯҳи зухди ман бар ман ниғаҳ дошт,
На з-он пашме, ки зоҳид дар кулаҳ дошт.**

Зоҳидии Низомӣ кӯлаҳпӯшии ӯ набуда, ахлоқи софи ҳамида, ботини пок, табъи хуш ва панду ҳикмат аст. Асоси пешқадами ақида ва ҷаҳонбинии Низомиро инсондӯстӣ, ҳалқпарварӣ ташкил медиҳад, ки мундариҷаи ғоявии тамоми асарҳои ӯро ташкил мекунад.

Дар «Куллиёт»-и Низоми Ғанҷавӣ, ки ба он адабиётшиноси маъруфи тоҷик **Аълоҳон Афзаҳзод** муқаддима навиштааст, саҳми Низомии Ғанҷавиро дар

ба вучудовардани мактаби «Хамса»-сарой барҳақ кадрдонӣ намуда, зикр мекунад, ки «... ӯ чун шоири соҳибмактаб махсусан дostonсароии ахлоқӣ ва романтикии ишқиро ба ҳадди аълои тақомул расонидааст. Дostonҳои панҷгонаи ӯ — «Махзан-ул асрор», «Хусрав ва Ширин», «Лайлӣ ва Мачнун», «Хафт пайкар» ва «Искандарнома», ки то алҳол ҷаҳонӣ аз онҳо лаззат мебаранд, дер боз номи «Хамса» ё «Панҷ гаич»-ро гирифта бо тасвирҳои ишқи бо ифғат пайваста, бо суҳанони ҳақимонаи олӣ, таркиботи нағз, ташбеҳу истиороти латифи воқеӣ, алфози дилписанд ва маонии бикр сармаиқи силсилаи бузурги шуарои мобаъд гардида, дахҳо суҳанварони форсизабону туркилисон ва ғайра ба пайравии он пардохтанд»¹. Бояд гуфт, ки бо таъсири «Хамса»-и Низомии Ганҷавӣ дар адабиёти классикии форсу тоҷик як қатор шоирон мисли Амир Хусрави Деҳлавӣ, Ҳочуи Кирмонӣ, Абдурахмони Чомӣ, Алишери Навоӣ, Абдуллоҳи Ҳотифӣ, Абдибеги Шерозӣ ва чанд нафари дигар «Хамса» сурудаанд. Як қатор адибони дигар ба мисли Салмони Совачию Котибӣ, Сухайлию Мактабӣ, Ҳилолӣ, Мулҳам, Шохин, Туграл ва дигарон ба яке аз дostonҳои таркиби «Хамса»-и Низомӣ ҷавоб гуфта, дostonҳо сурудаанд.

Таҳлили ғоявию бадеии

«Махзан-ул-асрор»-и Низомии Ганҷавӣ

«Махзан-ул-асрор» (ҳазинаи сирҳо) иборат 2260 байт аст. Маснавӣ дар баҳри сареъ- сареи мусаддаси мақсур навишта шудааст, ки ба номи Фаҳриддин Баҳромшоҳ — подшоҳи Арзинҷон, ки тобеи подшоҳи салҷуқӣ Қизил Арслон буд, бахшида шудааст. Аз рӯи

¹ Низомӣ Ганҷавӣ. Куллийёт. Иборат аз 5 ҷилд. Ҷ.2.(ба ҷоп тайёркунада, муаллифи сарсухан ва мурағаттиби лугату тавзеҳот Аълоҳон Афсаҳзод), Душанбе: Ирфон, 1982, сах.5.

маълумоти Ибни Бибӣ дар асараш «Салҷуқнома» Баҳромшоҳ ба ивази ин асар ба Низомӣ панҷ ҳазор динар ва панҷ сар ҳаҷири саворӣ додааст, вале ин тӯҳфа ба Низомӣ нарасидааст. Маснавӣ соли 1174 таълиф ёфтааст:

Панҷ садӯ ҳафтод, бас айёми хоб,

Рӯз баланд аст, ба мачлис шитоб.

Ин маснавӣ як навъ тазмин ва пайравӣ ба асари Ҳаким Саноиӣ Ғазнавӣ «Ҳадиқат-ул ҳақоик» аст, ки инро аз байти зайл пай мебарем:

Ном ду омад зи ду номусгоҳ,

Ҳар ду мусаччал шуда Баҳромшоҳ.

Маснавӣ аз бист мақолат иборат буда, сюжети ягона надорад. Маснавӣ аз қисми муқаддимавии анъанавӣ, қисми асосӣ ва хотима иборат аст. Дар муқаддима ситоиши Худову муноҷот, се наъти пайғамбар, сифати меъроҷ, дар бораи сухани манзум ва одоб, шинохтани ҳақ ва чор масъалаи дигарӣ сӯфиёна аз қабилӣ расидан ба пири ҳақиқӣ, мақоми лохут (нестӣ) ва ғайраҳо баҳс менамояд. Таркиби қисми асосии маснавӣ чунин аст:

Мақолаи аввал «Дар баёни санъати офариниши одам». Дар ин мақолат ақидаи динии аз хоку гил ато шудани одам ва аз сабаби хӯрдани гандум аз ҷаннат ронда шудани Одаму Ҳаво тасвир ёфтааст:

Он ҳама хорӣ, ки зи бадхоҳ бурд,

Донаи як гандумаш аз роҳ бурд...

Кори туро бе ту чу пардохтанд,

Номзади лутфи туро сохтанд.

Низомӣ инсонро офаридаи Худо шуморида, ўро ба худшиносӣ ва аз бадихои зулм барӣ будан даъват кардааст:

Зулм раҳо кун ба вафо даргӯрез,

Халқ чи бошад, ба Худо даргӯрез.

Мақолати дуюм «Дар муҳофизати адл ва нигоҳ доштани инсоф». Дар ин мақолат нуқтаи назари адлу инсофталабӣ, ки халқияти ҷаҳонбинии Низомист, акс

ёфтааст ва бешубҳа. умуман хитоб ба инсон, хосӣ (мансубият) ба намояндагони синфи ҳоким аст:

Роҳати мардум талаб, озор чист?

Қуз хичили ҳосили ин қор чист?

Дар ин мақолат ҳикояти «Нушервони одил хангоми шикор» низ оварда шудааст.

Мақолати сеюм «Дар ҳаводиси олам ва инкилоби умури он». Дар хусуси аз аввал таъғирёбанда будани қори ҷаҳон ва аз ин рӯ мағрур нашудан, худшиносӣ. ҳоксорӣ тавсия шудааст, ки аҳамияти тарбиявӣ дорад ва дар навбати аввал ба соҳибони мансабу ҷо нигаронида шудааст:

Як нафас, эй хоҷаи доманкашон,

Остине бар ҳама олам фишон!

Давлати дунё, ки таманно кунад,

Бо ки вафо қард, ки бо мо кунад?

Ҳок шуд он қас, ки дар ин ҳок зист?

Ҳок чи донад, ки дар он ҳок чист?

Дар ин қисм аз ҷаҳон қам нашудани сари мӯе, вале нопойдории умри одамӣ ва шакли зоҳирӣ ва маҳсули табиат будани инсон сухан рафтааст:

Соли ҷаҳон гарҷӣ басе даргузашт,

Аз сари мӯяш сари мӯяш нагашт.

Ҳок ҳамон ҳасми қавигардан аст,

Ҷарх ҳамон золими гарданзан аст.

Мо, ки ҷавонӣ ба ҷаҳон додаем,

Пир ҷароем? Қ-аз ӯ зодаем.

Ин ҷо пеш аз ҳама ақидаи мистиқии тарқи дунё таъкид шудааст.

Дар мақолати чорум ҳислатҳои золими ҳамчун ҳислати номардӣ мазаммат қарда шудааст. Золимон ба адолатшиорӣ даъват қарда мешаванд. «**Достони Султон Санҷар ва пиразани мазлум**» дар ҳамин фасл оварда шудааст:

Маскани шодӣ зи ту вайрона шуд,

Хирмани деҳқон зи ту бедона шуд.

Мақолати панҷум «Дар аҷзи одамӣ бар ихтилофи ҳолат» номида шудааст. Ин ҷо аслан дар бораи кадрӣ киммати ҷавонӣ ва афсурдагии давраи пири сухан рафтааст. Шоир аз хусуси айни ҷавонӣ будани танбалӣ, аз рӯи меҳнат зиндагӣ кардан ва муфтхӯрӣ накардан сухан рондааст. Барои тасдиқи ин ақидаи худ Низомӣ достони «**Пири хиштзан**»-ро овардааст. Ҷавоне ба пири хиштзан таклиф мекунад, ки ин корро тарк кунад, зеро ин кори ҷавонон аст:

**Хештан аз ҷумлаи пирон шумор,
Кори ҷавонон ба ҷавонон гузор!**

Пири хиштрёз аз меҳнати ҳалолӣ худ фахр карда, таклифи ҷавонро, ки бори дигаронро кашидан аст, рад мекунад:

**Пир бад-ӯ гуфт: Ҷавонӣ макун,
Даргузар аз қору гаронӣ макун
Хиштзанӣ пешаи пирон бувад,
Боркашӣ қори асирон бувад.
Даст дар ин пеша кашидам, ки маст,
То накашам пешӣ ту як рӯз даст.**

Мақолати шашум «Дар эътибори мавҷудот» аст. Ин ҷо таъкид мешавад, ки ҷаҳон барои инсон офарида шудааст ва он ба фитроки ӯ вобаста мебошад. Аз рӯи ақидаи суфиёнаи Низомӣ шакли инсон (ҷисм), ки барҳам шуд, руҳи он ба асрори илоҳӣ вобаста мешавад, бинобар ин беҳтар аст, ки ӯ бо худ – дили худ ғутта зада, худро шиносад ва ранҷу азобро ба худ гирад, зеро роҳат дар ранҷу азоб аст. Дар ин боб дар бораи равоишиносӣ, худшиносӣ, худқурбонкуни дар роҳи ҳақ, ҳоксорӣ сухан рафтааст. Барои тасдиқи фикр масали «**Достони сайёд ва рӯбоҳ**»-ро овардааст. Нақл шудааст, ки рӯбоҳе аз сағи сайёд ғурехтани шуд, вале сағи сайёд ӯро дастгир кард, пас сайёд ин амалро насиба ва ризқу рӯзии имрӯзаи худ шуморид:

**Сурати моро, ки амал сохтанд,
Қисмати рӯзӣ ба азал сохтанд.**

Мақолати ҳафтум «Дар фазилати одамӣ бар хайвон» ном дорад. Дар ин боб инсон ҳамчун зеботарин офариниши Худо:

**Эй ба замин дар ду фалак нозанин,
Нозкашат ҳам фалаку ҳам замин.**

Ва сарвари ҳамаи хайвону парандаи олам маънидод шудааст:

**Чонвароне, ки ғуломи туанд,
Мурғи алафхораи доми туанд.
Риштаи чон бар чигарат бастаанд,
Гавҳари дин бар камарат бастаанд.
Неку бади мулк ба кори туанд,
Дар баду нек оинадори туанд.
Гар нафасе нафс ба фармони туст,
В-ар ба ҳақиқат, ки бихишт онӣ туст.**

Дар ин мақола барои тасдиқи фикр «Достони Фаридун дар шикоргоҳи оҳу ва шикор кардани ӯ» оварда шудааст.

Мақолати ҳаштум «Дар баёни офариниш» ном дошта, актро офаридаи Худо маънидод кардааст.

Дар мақолаи нухум гоӣ тарки дунё кардан таъкид шудааст. Барои ин ҳикояи «**Зоҳиди тавбашикан**»-ро овардааст. Дар ин ҷо образи манфии зоҳиде офарида шудааст, ки тарки зоҳидӣ карда, ба майхона омада, тавбаи худро шикастааст. Ҷавоне ӯро ба узр гуфта ба даргоҳи Худо даъват мекунад:

**Бар дари узр ою гунахро бишӯй,
В-он ғаҳ аз ин гуна ҳадисе мағӯй.**

Дар мақолаи даҳум дар бораи охируззамон ва аломати ӯ баҳс мекунад. Таъкид мегардад, ки инсон бояд дар ин дунёи фонӣ кӯшиш кунад, ки аз чизи зиштарин ҳам чизи зебо пайдо намояд.

Дар мақолаи ёздаҳум, ки «Дар шарти бедор ва гафлат» ном дорад, таъкид мекунад, ки инсон ба ин зебоӣ фирефта нашавад, зеро ҳамаи ин бебақост.

Дар мақолаи дувоздаҳум «Дар видои манзили хок» шоир таъкид мекунад, ки фақат он шахс ба ин зебоиҳо фирефта намешавад, ки ӯ дониш ва иродаи қавӣ дошта бошад.

Дар мақолаи сиздаҳум «Дар нақӯҳиши ҷаҳон» сухан дар бораи бевафоии дунё рафта, таъкид мекунад, ки зару сим ҳамон вақт манфиатбахш мешавад, ки агар онро аз касе нагирифта, баръакс ба касе дода тавонӣ.

Мақолаи чордаҳум «Дар нақӯҳиши ғафлат» ном дошта, шоир таъкид мекунад, ки инсон дар ин рӯзгор бояд мисли тарозу ҳамеша росту одил бошад.

Мақолаи понздаҳум «Дар нақӯҳиши рашкбарон» ном дошта, дар ин боб шоир аз шоирони нотавоне, ки ба ӯ рашк мекарданд шикоят карда, рашкро ҳисси нотавонӣ медонад.

Мақолаи шонздаҳум «Дар ҷобруӣ» ном дошта, шоир таъкид мекунад, ки инсондар ҳама ҳолат бояд ҷобуку ҷаққон бошад.

Мақолаи ҳабдаҳум «Дар парастии ва тардид» ном дошта, бештар ба масъалаҳои фардияти инсон баҳс мекунад.

Мақолаи ҳаждаҳум «Дар истиқболи охират ва мазаммати аҳли дунё» баҳс намуда, ҳамчунин дар масъалаи дустӣ ҳақиқӣ баҳс мекунад.

Дар мақолаи нӯздаҳум Низомӣ мегӯяд, ки инсоне, ки роҳи каноатро пеша мекунад, аз ғаришта болотар аст. Ҳамчунин таъкид мешавад, ки инсон бояд ғурурро пушти по занад, ҳоксору фурутан бошад:

Одамию рафъи малак мекунӣ,

Даъвӣ аз он сӯи фалак мекунӣ.

Охири гуфтори ту хомӯшӣ аст,

Ҳосили боди ту фаромӯшӣ аст.

То ба ҷаҳон дар нафасе мезанӣ,

Беҳ ки дари ишқи касе мезанӣ.

Дар ин боб «Ҳикояти Халифа бо Ҳачҷом» оварда шудааст. Сартароши халифа дар вақти сартарошӣ ба

вай таклиф кард, ки духтарашро ба ӯ ба занӣ бидиҳад. Халифа аз чуръати вай дар ҳайрат шуд. Вазир аз ин чуръати сартарош тахмин кард, ки устои сартарош ганчи фаровоне дорад, бинобар фармон дод, ки замини манзили ӯро кананд ва он ганчро ёбанд. Ҳамин тавр карданд, ганч ёфт шуд:

Зуд қадамгоҳаш бишкофтанд,

Ганч ба зери қадамаш ёфтанд.

Хулосаи шоир ин аст, ки кас аз забони худ метавонад асрорашро фош намояд:

Ҳар ки қадам бар сари ганче ҷиҳод,

Аз сухани худ дари ганче кушод.

Пас Низомӣ ба тариқи рӯзи лирикӣ дар бораи ганчи сухан будани шеърҳои худ ва синаи софу дили равшанаш сухан рондааст:

Ганчи Низомӣ, ки тилисмафкан аст,

Синаи софеву дили равшан аст

Мақолаи бистум ба масъалаи «Вафо ва Ҳиммати анбиё» бахшида шудааст. Дар ин боб ҳикояти «Гуфтор андар ҳикояти булбул бо боз» оварда шудааст. Булбул ба боз мегуфт, ту ягон сухани хуб нагуфтаиву чоят сари дасти шоҳон аст, ҳуҷракат синаи кабк, ман бо овози хуш нағмасароӣ мекунам, ҳуҷракам кирму чоям сари хор. Боз ҷавоб дод, ки чун ту мафтуни ҳаёт, бисёргӯӣ ҷастӣ, забонат нешдори обдор аст, аз ин рӯ насибат кирму хор аст:

Рав, ки тӯӣ шефтаи рӯзгор,

З-он ки кунӣ кору бигӯӣ ҳазор.

Чун ту ҳама захми забони тамом,

Кирм хӯру хор нишин, вассалом.

Хулоса ин аст, ки ҳомӯш будан лозим, агар овоз баланд барорӣ, аз зиндагӣ маҳрум хоҳӣ буд:

Бармакаш овозаи назми баланд,

То чу Низомӣ нашавӣ шаҳрбанд.

Дар хотимаи маснавӣ, омадааст, ки онро асари бикр номидааст. Маснавӣ дорои мундариҷаи ғоявии

динии сӯфиёна, фалсафӣ, панду ахлоқ буда, тезисҳои ғоявӣ ва назариявии ҳар боб бо ҳикояте ва гуфтору амалиёти образе тасдиқ карда шудааст.

Таҳлили ғоявию бадии достони

«Хусрав ва Ширин»

Чун Низомӣ аз вафоти Офок дар дил хун дошт, бо баҳонаи ба назм даровардани қиссаи «Хисрав ва Ширин» кӯшидааст, ки ҳиссиёти дӯстдории худро дар ин дoston акс намояд. Тадқиқотчиёни Низомӣ чунин мешуморанд, ки Низомӣ дар образи зебои Ширин асосан Офокро тасвир намудааст. Баъзе байтҳо аз дoston оиди «Гуфтор андар панд ва гардиши фалаки бемадор» ба ҳамин маънӣ ишора мекунад:

Бад-он афсона марг аст ашк роидан,

Гулобе талх ба Ширин фишондан.

Ба ҳукми он ки ин камзиндагонӣ,

Чу гул барбод шуд рӯзи чавонӣ.

Сабукрав чун бути Қипчоки ман буд.

Гумон афтод, ки худ Офоки ман буд.

Ҳумоёнпайкаре, нағзу хирадманд,

Фиристода ба ман дорои Дарбанд.

Достони «Хусрав ва Ширин» соли 1184 мелодӣ (580 ҳ.) эҷод шудааст.

Гузашта пансаду панҷоҳу сӣ сол,

Назад бар хатти ҳубон кас чунин ҳол.

Дoston дар баҳри ҳазачи мусаддаси мақсуру маҳзуф буда, ба номи Атобак Шамсиддин Муҳаммадҷаҳон Элдигиз (1172- 1185) ба назм даромадааст. Дар хотимаи дoston номи Туғрал бинни Арслони Элдигизи Салҷуқӣ ва номи Қизил Арслон бинни Элдигиз низ зикр ёфтааст. Аз ин маълум мешавад, ки Низомӣ дostonро чандин борҳо аз нав кор ва таҳрир кардааст. Қисса хеле қадимӣ аст, вай дар китоби «Ал- маҳосин ва ал азод»-и нависандаи араб Ҷоҳиз, «Ал -аҳбор- ул -мулук-ул- фурс»-и Саолибӣ ва

«Шоҳнома»-и Фирдавсӣ нақл ёфтааст. Дар ин достонҳо Ширин канизаки арманӣ буда, баъд аз занони ҳарамсарои Хусрав зикр шудааст. Аммо дар достони Низомӣ шоҳдухтари Арман аст. Дар замони Низомӣ ин қисса хеле машҳур будааст.

Ҳадиси Хусраву Ширин ниҳон нест,
В-аз он ширинтар алҳақ достон нест.
Кӯҳансолони ин кишвар, ки ҳастанд,
Маро бар шуккаи ин шугл бастанд.

Низомӣ ин қиссаро аз бисёр донишмандон низ шунидааст:

Зи таърихи кӯҳансолони ин бум,
Маро ин ганҷнома гашт маълум.
Чунин гуфт он суҳангӯи Куханзод,
Ки будаш достонҳои қухан ёд.

Микдори умумии байтҳои «Хусрав ва Ширин» 6550 байт аст. Достон аз 3 қисм иборат мебошад:

1. Муқаддимаи анъанавӣ. Дар ин қисм бобҳои зерин мавҷуд аст: дар тавҳиди бори субҳона ва таъоло; андар истидлол дар назари мувофиқ; муноҷоти ҳақ субҳона ва таъоло; дар собиқаи назми ин китоб дар матн ва дуои султон Туграл ва сифати илҳони худ; дар дуои Шамсиддин Элдигиз; дар мадҳи подшоҳ Қизил Арслон; дар сабаби китоб ва чанд калима аз ишқ;

2. Қисми саргузашти ишқбозии Хусраву Ширин.

3. Хотима. Ин қисм аз чанд боб иборат аст. Гуфтор андар панд ва гардиши фалаки бемадор, ҳалали мулки Парвиз ва ҳоб дидани ӯ пайғамбар алайҳисаломро, гуфтор андар меъроҷи ҳазрати Сайиди коннот алайҳисаллом, номаи мӯҳтарам ва беодобӣ кардани Хусрав, гуфтор дар рафтани ҳазрати шайхулмашойх Низомиддини Ганҷа пеши подшоҳ, дар хатми китоб.

Таҳлили сюжети достон. Сюжети достон хеле мураккаб ва пур аз печу тоб ва мувофиқи композитсияи ғоявӣ он аст. Достон аз нишастани Хурмуз ба тахти шоҳи Эрон ба ҷои падараш Анӯшервони Кисро,

фарзандталабии ӯ ва тавалуди Хусрави Парвиз оғоз ёфтааст. Эпизодҳои Хусравро барои замини дехқононро помол намудан сиёсат кардани Хурмуз, узр хостани ӯ, бобои худро хоб дидани Хусрав, накли наққош Шопур ба Хусрав дар бораи Маҳинбону ва хоҳарзодаи ӯ Ширин, васфи Шабдизи шабранг, шароити ба вучуд омадани ишқи Хусраву Ширин аст. (эпизодҳои достон).

Рабти (завязка) сюжет аз ғоибона ошиқ шудани Хусрав ба Ширин, ба хостгории Ширин рафтани Шопур, се бор сурати Хусравро ба Ширин нишон додани Шопур, Хусравро тавсиф кардани вай ба Хусрав ошиқ шудани Ширин иборат аст.

Эпизоди гурехтани Ширин аз шикоргоҳ ба тарафи Хусрав оғози инкишофи воқеа буда, то рафт тараққӣ мекунад. Дар байни воқеаҳои асосии инкишоф мисли «**Зорӣ кардани Маҳинбону аз дарди фироқи Ширин**», «**Расидани Ширин бар чашмаи об ва гусл кардан**» воқеаҳои ҳастанд, ки баъзе лаҳзаҳои эпизодии онро ба тарзи рӯҷӯи лирикӣ равшан менамоянд. Ба тарафи Арман ба ҷустуҷӯи Ширин равон шудани Хусрав аз ҷиҳати моҳият ба сӯи Хусрав равон шудани Ширин аст, ки яке дигарею пурра карда, ба инкишофи воқеа ёрӣ мерасонад. Ин ҷазабаи тассуроти ишқи онҳоро нишон медиҳад. Расидани Ширин ба мулки Хусрав дар Мадоин, расидани Хусрав ба мулки Арман, меҳмони Бону шудан, дар Мадоин барои Ширин қаср бино кардан, базм ташкил кардани Хусрав дар Арман, ба хостгорӣ рафтани Шопур, ба тахт нишастани Хусрав, Ширинро аз қаср ба тарафи Арман бурдани Шопур, бо ҳам дар шикоргоҳ вохӯрдани Ширин ва Хусрав, ба якдигар мафтун шудани онҳо риштаи сюжетро устувор мекунад.

Ба Ширин насихат кардани Маҳинбону, ба қавлу ваъдаи мардон бовар накардан, риштаи сюжетро қатъ кардани мешавад:

Ки мардон ҳиллаҳо бисёр доранд,
Ҳама вақте фусун дар қор доранд.
Набойд, қ-аз сари ширинзабонӣ,
Ҳӯрад ҳалвои ширин ройгонӣ.

Аммо насихати Бону ба ғӯши Ширин надаромад,
ба зебони ботинии Ҳусрав мафтун шуд, бо 70 қаниз ба
назди Ҳусрав рафт ва бо ӯ ғӯйбозӣ кард, Ҳусрав шер
қушта, худнамоӣ карда, диққати Ширинро бештар ба
худ ҷалб кард, ин риштаи ишқи Ҳусрав ва Ширинро боз
мустаҳкамтар кард. Вале, яқбора аз Ширин қом
талабидани Ҳусрав, аз Ширин ҷавоби рад гирифтанд, ки
бадноӣ меорад:

Маҷӯ обе, ки обамро бирезад,
Маҳоҳ он қом, қ-аз ман барнаҳезад.

Ва аз Ҳусрав аввал аз дасти исёнқор Баҳроми
Чӯбина озод қардани кишварро талаб қардани ӯ:

Ту мулки подшоҳиро ба даст ор,
Ки ман бошам, агар давлат бувад ёр.

Ҳатти сюжетро аз роҳи ишқу ишқбозӣ ба сӯи
воқеаҳои нави давлатӣ мебарад, зеро Ҳусрав аз ғуфтаҳо
ва маслиҳатҳои Ширин ба хуш омада, дар роҳи қораи
аз исёнқорон гирифтани давлати меросии худ мешавад.
Ҳусрав бо ин мақсад ба Рум меравад. Сюжети дoston аз
ишқбозӣ ба сафари Рум нигаронида мешавад. Қайсар
Рум духтарашро ба ӯ ба занӣ медиҳад ва ба Ҳусрав
қўмак мерасонад. Баҳром шикаст дода шуд, мавқеи
Ҳусрав дар подшоҳӣ мустаҳкам шуд, вале хати сюжети
ишқи яққои Ширин суғ гардид, хати сюжети ду ишқои
Ҳусрав ба вучуд омад, аз онҳо сюжети яқишқа қанда
шудааст. Ин ҳислат дар амалиёти Ширин ниғоҳ дошта
мешавад. Ин маъниро дар эпизоди «Нолидани Ширин
аз фироқи Ҳусрав ва зори қардан» тасдиқ менамояд. Дар
дoston хати сюжет ба тарафи Марям баргашта, хати
сюжети нағ пайдо шуда, муносибат бо Ширин яқ
муддат ба қанор мебарояд. Вафоти Маҳинбону ва ба
тахт нишастани Ширин мавқеи ӯро дар подшоҳӣ

мустаҳкам кунад ҳам, хати аввалаи сюжети ишқи Хусраву Ширинро барқарор намекунад, воқеаро инкишоф не, тафсил медиҳад, вале ёрӣ намерасонад. Овардани Ширинро аз Марям дархост кардани Хусрав риштаи кандашудаи вафо ва аҳди онҳоро бастанӣ мешавад, вале саҳт эътироз кардани Марям ва розигӣ надодани ӯ:

**Ба тоҷи Кайсару тахти шаҳаншоҳ,
Ки гар Ширин бад-ин кишвар кунад раҳ.
Ба гардан бар ниҳам мушкин расанро,
Биёвезам зи чаврат хештанро.**

Бо пайванд шудани хати кандашудаи сюжет монеъ мешавад. Бо вучуди ин пинҳонӣ байни Хусраву Ширин миёнаравӣ карда истодани Шопур ва таҳқир бошад ҳам босаброна ишқи худро нақандани Ширин, ҳамчун дилкашолӣ Хусрав ба ӯ аз имконият доштани барқарории хаттии сюжет — саргузашти ишқи онҳо дарак медиҳад ва сюжетро ба як муддат шахшудамондаи инкишоф раҳнамун месозанд.

Дар майдони ишқ пайдо шудани ошиқи ҳақиқӣ Фарҳоди кӯҳкан, мулоқоти ӯ бо Хусрав, шартӣ Хусрав — кандани кӯҳро қабул кардани вай, мулоқоти ӯ бо Ширин, хати сужетро ба роҳи дигар — ишқи поки хушбахтона бурданӣ мешавад, вале Фарҳодро ба макр куштани Хусрав, хати сужети авваларо ниғаҳ медорад ва вафоти Марям онро қавӣ мегардонад, аммо ҳангоми сафар ба Шаккар ном духтари исфаҳонӣ дил бастанӣ Хусрав ба кандашавии ишқи Хусраву Ширин ишорат мекунад ва онро аз инкишоф боз дошта, хати сужети сеюм, ҳатто чорумро ба вучуд меорад, вале ба тарафи қасри Ширин ба шикор рафтани Хусрав ва аз шикоргоҳ ба қасри Ширин омадани Хусрав, аз болои қаср ба сухани ӯ ҷавоб додани Ширин ва ғ. Сюжети авваларо барқарор нигоҳ медорад.

**Пас, он ғаҳ бар забон овард савганд,
Ба ҳуши зираку чони хирадманд.**

**Ки бекобин агарчӣ подшоҳӣ,
Зи ман бар ноядат коме, ки хоҳӣ.**

Ба хашм аз ӯ дур шудани Хусрав, аз Ширин ба Шопур шикоят кардани Хусрав хати сюжети ишқи онҳоро зи нав кандани мешавад. Вале ноустувории Ширин, пушаймони вай аз кардаи худ, Ширинро хоб дидани Хусрав: омадани вай ба назди Хусрав, маҷлиси ишрат ороштани онҳо аз ду тараф суруд хондани мутриби Хусрав (Борбад) ва Ширин (Накисо), аз хаймаи худ ба назди Хусрав берун омадани Ширин, ба қасри Хусрав рафтани вай, маҳр фиристодани Хусрав хати сюжетро мустақкам менамояд. Авҷи аълоси он ақд бастанӣ Хусрав бо Ширин аст.

Дар бораи адл бо Хусрав гуфтани Ширин, аз Бузургмехр савол кардани Хурмуз, дар бораи мохияти ҷаҳон, панд пурсидани Ширин аз Бузургмуд ва ҷавобҳои ӯ дар бораи чил қисса бо чил нуқа аз рӯи «Калила ва Димна» ба хотимаи некбинонаи сюжети достон ишорат менамояд. Вале Хусравро ба банд гирифтани писараш Ширӯя ва подшоҳ шудани ӯ, кушта шудани Хусрав аз дасти ӯ, дафни Хусрав ва дар сари қабри Хусрав худро куштани Ширин, кушоиши (развязкаи) сюжети ғоҷавӣ гардидааст. Ба ин муносибат Низомӣ ба сифати хотима дар бораи бевафоии «фалаки бемадор» сухан рондааст.

Таҳлили образҳои асосии достон. Образҳои асосии достон Хусрав ва Ширин мебошанд, инчунин дар достон образи персонажҳои дараҷаи дуум ва сеюм мавҷуд аст. Масалан, ошиқи Ширин - Фарҳод, миёнарави қаҳрамонҳои асосӣ Шопур, амаи Ширин Маҳинбону, Қайсари Рум, духтари Қайсар - Марямзани Хусрав, Баҳроми Чӯбина, Ширӯя, вазири Хусрав Бузурумед, зани дууми Хусрав Шаккари исфаҳонӣ, мутрибон Накисо, Борбади Марвазӣ, канизакон, Муҳаммад пайгамбар, падари Хусрав Хурмуз ва ғ. (марде, ки бо супориши Хусрав боиси худкушии Фарҳод шудааст).

Образи Ширин. Ҳарчанд номи Ширин дар достон дар ҷои дуҷум аст, предмети айшу нӯш ва булҳавасонаи Хусрав аст, вале покизагии ахлоқ, фаросат, вафодорӣ ва дигар хислатҳои неки инсонӣ ӯро дар ҷои аввал гузоштааст. Бинобар ин, Ширин ҳам аз рӯи хислати ботинӣ ва ҳам зоҳирӣ зебост, ки дар ҷои аввал меистад. Ин хусусияти образ дар боби «**Сифати хубӣ ва латофати Ширин**» хеле баланд бо маҳорати шоирӣ ифода ёфтааст. Маҳорати шоирии Низомӣ дар ин боб ба ҳадде баланд аст, ки ба нуктаи зебоии қаҳрамони асар таъя намуда, барои тавсифи он чандин воситаҳои тасвир ва санъатҳои шеърӣ овардааст, ки матни он як ҳаҷон лаззати бадеӣ мебахшад:

Маҳ аз кубеш худро ҳол хонда,

Шаб аз ҳолаш китоби фол хонда.

Ҳадиси ӯ ҳазор ошӯби дилбанд,

Лаби ӯ сад ҳазорон бўсаи қанд.

Саргузашти ишқи Ширин аз сурати Хусравро се бор нишон додани Шопур оғоз ёфт. Вай мисли ҳамаи ҷавонон ба як дидан гирифтори ҳусни зоҳирии Хусрав шуд:

Чу худбин шуд, ки дорад сурати моҳ,

Бар он сурат фитодаш ҷашм ногоҳ...

Чу медид аз ҳавас мешуд дилаш суст,

Чу мекарданд пинҳон, боз мечуст.

Ҳангоми мафтуншавӣ ба рӯи зебои Хусрав дар дил дудила ҳам мешуд, ки ин хусусияти инсонии реали аст:

На дил меод аз ӯ бар гирифтани,

Намешоисташ андар бар гирифтани.

Канизакон ин суратро тасхири деуи парӣ гӯён пинҳон намудан, вале ҳангоми айшу нӯш ва бозми канизакон Шопур сурати дигаре кашид ва он сурат ба назари Ширин тофт, зеро нақши он аллакай дар хотираш монда буд:

Дигарбора чу Ширин ҷашм бар кард,

Дар он тимсоли руҳони назар кард.

**Ба парвоз андар омад мурғи чонаш,
Фуру баест аз сухан гуфтан забонаш.**

Бори дуҷум ҳам духтарон суратро пиҷон
намуданд, Шопур бори сеҷум сурати дигар, Хусравро
нишон дода, кори Ширинро кард. Ширин беқарор шуд:

**Дигар раҳ дид чашми меҳрубонаш,
Дар он сурат, ки буд ороми чонаш.
Шигифте монд аз он найрангбозӣ,
Гузашт андешаи қораи зи бозӣ.**

Ҳамин тавр ҳолати психологӣи Ширин тадричан
инкишоф ёфта, ҳудаш ба ҷустуҷӯи тимсол, ё ки сурат
даромада ба канизакон сухани саҳт меғӯяд. Канизакон
бовар ҳосил карданд, ки сурат кори ҷину парӣ не, балки
ҳодисаи реалӣ аст, бинобар дар ёфтани сурат ба
маликаи худ кӯмак расонидаанд.

**Бидонистанд, ки ин кори парӣ нест,
Аҷаб қорест, кори сарсарӣ нест.**

Оқибат Ширин тоқат карда натавониста ба
канизакон мақсадашро арз кард. Ҳамин тавр, чараёни
ошиқшавии Ширин аз рӯи сурат сар шуда тадричан
бебозгашт инкишоф ёфта, дар нақли Шопур аз хубиҳои
Хусрав ба таври қатъӣ ошиқ шудани ӯ хотима ёфта,
минбаъд қавитар гардонидааст:

**Дар ин сурат бад-он сон меҳр бастам,
Ки гӯӣ: рӯзу шаб суратпарастам.**

Дарачаи ҳамин муҳаббати ғоибона он аст, ки вай
бе маслиҳати Маҳинбону ба аспӣ Шопур савор шуда,
ба тарафи Хусрав меравад. Дар роҳ дар чашмае гусл
карда, акси Хусравро дидани Ширин, ба шаҳри
Мадоин ба манзили Хусрав омадани ӯ, дар он ҷо ба вай
қаср тартиб додани падари Хусрав, ду бор ба талаби
Ширин рафтани Шопур, аввалин мулоқоти ошиқон,
муносибатҳои Хусраву Ширин ба маъшӯқагӣ не, балки
ба занӣ розӣ хоҳад шуд:

**Ту худ донӣ, ки вақтӣ сарфарозӣ,
Заношӯӣ беҳ аз ишқбозӣ.**

Ширин ба ин шарти аммаш розӣ шуда қасам ёд мекунад:

**Ки гар хун гирям аз ишқи ҷамолаш,
Нахоҳам шуд, магар ҷуфти ҳалолаш.**

Ин нукта монеаҳоро бардошта, хати ишқи снҳоро мустаҳкам менамояд, ўро ҳамчун духтари баадаб, гушкардаи панди бузургон, дар роҳи ишқ на аз рӯи булҳавасӣ, балки ҳаёти оилавӣ назаркунанда зоҳир шудааст. Дар майдон бо Хусрав гӯйбозӣ кардани Ширин симои ўро ҳамчун духтари асилзода, бо мардон баробар, серхунар тасвир шудааст. Ширин на танҳо дар шикор ва гӯю ҷавгонбозӣ, дар суҳбат, муошпираат ва базм низ зебо ва сарбаланд буд. Баз ин лаёқати худро дар боби «Нишастани Хусраву Ширин дар фасли баҳорон», мукотиба, саволу ҷавоб ва ғ. баръало нишон додааст. Булҳавасии Хусрав, вале покдоман будани Ширин дар ҷавоб ба нияти комситонии Хусрав зиракона ва аз рӯи одоб рад карда шудааст:

**Зан афкандан набошад мардонмӣ,
Худафкан бош, агар марди тамомӣ.**

Лаҳзаи муҳими рафтори оқилонаи Ширин бар хилофи хислати Хусрав дар он аст, ки бо вучуди ҷавонӣ аввал ба кори давлат машғул шудан, кишварро аз дасти душман озод кардан, баъд ба ишқбозӣ саргарм шуданро ба миён гузошта, шарт монд, Хусравро ба амалиёти ҷиддӣ раҳнамун сохт.

**Ту мулки подшоҳиро ба даст ор,
Ки ман бошам, агар давлат бувад ёр.
Ҷавонӣ дориву шериву шохӣ,
Талаб кун бо сари соҳибкулоҳӣ.**

Аз ин нукта азми қавии давлатдорӣ доштан, масъалаҳои сиёсати замонро хуб фаҳмидани Ширин аён аст. Ширин дар кори ишқу давлат рафтори ҷиддӣ дошта бошад ҳам, олами босинии худ- хиссиёти ошиқонаашро фаромӯш накардааст. Аз ин ҷост, ки

баъд аз ба Рум рафтани Хусрав, ки худааш водор карда буд, аз чудой менолад:

Дилашро дар сабури банд карданд,

Ба ёди Хусрави дилбанд карданд.

Дар эпизоди «Нолидани Ширин дар фироки Маҳинбону ва зорӣ кардани ӯ» ҳамчун духтари сугвор дар мотаи аммаи худ нолидааст, пас ба тахт нишастааст. Мувофиқи идеали Низомӣ чун шоҳи одил тасвир шудааст:

Чу бар Ширин муқаррар гашт шоҳӣ,

Фурӯғи мулк шуд аз моҳ ба моҳӣ.

Ба инсофаш вилоят шод гаштанд,

Ҳама зиндониён озод гаштанд,

Зи мазлумони олам ҷабр бардошт,

Ҳама оини ҷабр аз давр бардошт.

Зи ҳар дарвозае бардошт боче,

Нахуст аз ҳеҷ деҳконе хироче...

Акнун Ширин дар подшоҳӣ баробархуқуқ аст, ҳатто талабҳои маъшуқабозӣ Хусравро, ки бо Шопур фиристодааст, қатъӣ рад ва ҳар ду мардро саҳт мазаммат кардааст, онҳоро сабуқандеш номидаст. Шоир дар тасвири психологии олами ботинии Ширин ба масъалаи зиёде қалам рондааст: ӯ гоҳҳо худро сарзаниш мекунад, ки чаро чунин хатое роҳ дод, ки боиси хориӣ ӯ шуд. Ӯ гоҳ аз Хусрав нафрат мекунад:

Чу васлаш нест, аз ҳичрон ҷӣ пурсам,

Тане то зинда, аз зиндон ҷӣ тарсам.

Баъзан аз сӯзиши рашк худро ба Марям муқобил мегузорад:

Гар ўро даъвии соҳибкулоҳист,

Маро низ аз қасаб сарбанди шоҳист.

Ҳатто ба тақдир тан дода, Хусравро ба Худо ҳавола мекунад. Ҳатто аз вай безор будани худро арз кардааст:

Ки гар шаҳ гӯяд: ўро дӯст дорам,

Бигӯ к-ин ишва н-ояд ар шуморам.

Чу бахти хуфга ёриро нашой,

Чу даврон созгорио нашой.

Ширин пас аз пайдо шудани ошиқи ҳақиқӣ Фарҳод худро боӣ намедихад, ба хотири ишқи авзалаи Хусрав устувор мемонад. Ҳарчанд ба Фарҳод дилаш месӯзад, дар мурдаи ӯ зор-зор мегиряд. Ба мотами Фарҳод азо доштани Ширин дараҷаи баланди ҳисси инсонии ӯро, ки ба муқобили Хусрави одамкӯш нишон медиҳад. Аммо аз шунидани марғи Марям ҳамчун зани серрашк хурсанд шудани ӯ ва ба хотири Хусрав ба замонасозӣ мотам гирифтани ӯ қадри инсонии ӯро паст мекунад: Ҳатто дар мактубе Хусравро ба бепарвой ва айшу нӯш даъват мекунад, ки ба шаъни Ширин барин зан шоиста нест. Вале чун образ реалист, бояд чунин бошад. Низомӣ ин ҷо реалистона тасвир кардааст. Ширин шаҳаншах бошад ҳам, ҳамчун зан, зору маъюс, оқиз тасвир меёбад, таҳқирҳеи Хусравро нисбати худ тез фаромӯш мекунад. Бо вучуди ин суҳбату саволи ҷавоби Хусраву Ширин симои одамию тамкини Ширин ва пастию булҳавасии Хусравро мушаххас ифода кардааст. Масалан, вай Хусравро маҳкум мекунад, ки ба ишқбозӣ аз рӯи давлатдорию зӯрӣ рафтор кардан меҳаҳад:

Ҳанӯзам позу давлат менамой,

Ҳанӯз аз роҳи ҷабборӣ дарой.

Ва ба бевафой сарзаниш намуда:

На ҳаргиз дар дилам ҷое накардӣ,

Чу дилдорон мадорое накардӣ.

Аз саҳтгирӣ ба Хусрав пушаймон шудани Ширин сустии сабру таскати занонаи ӯ маълум шудааст:

Чу аз бетоқатӣ шӯридадил гашт,

В-аз он густохгӯиҳо ҳичил гашт.

Бар оини гуломон роҳ бардошт,

Паи Шабдези шоханшоҳ бардошт.

Ҳамешуд то ба лашкаргоҳи Хусрав,

Чанибат ронд то даргоҳи Хусрав.

Ин эпизод қадру қиммати иззати нафси ўро паст кардаст. Вале Хусрав ўро хуш қабул кард ва маҷлиси ишрат ташкил намуда, губорҳоро дур карданд. Пас Хусрав ба Ширин ақди никоҳ баст. Ба инкишофи муносибати онҳо Хусравро кушта ба Ширин изҳори ишқ кардани Шируя, худро дар болои ҷасади Хусрав куштани Ширин ҳалал расонид. Вале соҳиби ишқи пок ва ахлоқи ҳамида будани Ширин тасдиқ шуд:

Зиҳй Ширину ширин мурдани ў,

Зиҳй чон додану чон бурдани ў.

Чунин вочиб бувад дар ишқ мурдан,

Ба ҷонон чон чунин бояд суғурдан.

Бо вучуди лаҳзаҳои сусту манфӣ ба тамои образи Ширин мусбат аст. Ин образи духтаронест, ки аз дили соф ба як дидан аз рӯи ҳаваси ҷавонӣ ба касе ишқ дил мебарданд, ки лоиқӣ онҳо нест, баъд дар амал касеро мебарданд, ки дар аввал надидаанд, ба орзую ҳавас ва ҳаяҷони лирикии аввалии худ зиндагӣ мекунад, бадбахт мешаванд, қурбони орзуҳои худ мегарданд. Вай аз ишқи аввалии худ баргашта наметавонад, бинобар ишқи Фарҳодро қабул надорад, ба дилаш барои ў ҷо нест, ҳарчанд нисбати Фарҳод таваҷҷӯҳи баланд дорад. Ин образ чун моҳи беайб идеалии Низомист.

Образи Хусрав. Хусрав ҳамчун яке аз образҳои марказии асар зоҳиран мусбат намояд ҳам, дар аксарияти мавридҳо манфист. Хусрав ҳамчун шахзода беайбу нуқсон тарбия ёфтааст, ҳатто дар аввал чун шохзодаи адолатпеша шинохта шудааст. Дар аввалин қадами мустақилонаи худ ба киштзори деҳқонон зиён овард ва аз падараш Хурмӯз танбех шунида узр хост. Пас аз ин бобояшро дар хоб дидани Хусрав (Нӯшервон) ва аз ҷор танбех падараш зиён надидани Хусрав ишора бар он аст, ки ў ба ояндаи худ итминони комил дорад. Воқеан дар роҳи сафари Арман дар ҷашмае мисли парӣ духтареро дидан, ғоиб шудани ў, аз дилу ҷон вайро дӯст доштани

Хусрав гувоҳӣ медиҳад, Хусрав Ширинро абадӣ дӯст медорад. Дар мулки падар гаштан, ба меҳмониҳои Маҳинбону расидан, ба айшу ишрат нишастан аз бепарвоии вай дар зиндагӣ дарак медиҳад. Вай пас аз падар ба тахт нишаст, вале Ширинро фаромӯш накард, вале мисли Фарҳод ҳама чизро барои Ширин қурбон намекард. Ӯ ҳам Ширину ҳам давлатро ба даст гирифта, маишат, қомронӣ ва давлатдорӣ қарданист:

Дилаш гарчӣ ба Ширин мубғало буд,

Ба тарки мамлакат гуфти хато буд.

Зи як сӯ мамлакат ба қор медошт,

Зи дигар сӯ назар ба ёр медошт.

Хусрав подшоҳиро аз адлу инсоф сар қарда, пас ҳамаро фаромӯш қарда, ба айшу нӯш ва шикор дода шудааст. Вай дар давлатдорӣ бепарво ва белаёқат, тасвир шудааст. Вай ба Баҳроми Чубина истодагарӣ қарда наметавонад, раият аз ӯ меғурезад:

Шаҳаншаҳ бахтро саргашта медид,

Раиятро зи худ баргашта медид.

Аз рӯи ақидаи дурусти Низомӣ дар мамлакатдорӣ бепарво шудан, ба айшу нӯш овора гардидани шох боиси вайронии мулк, сабабҳои вайронии низоми мамлакат мегардад. Вай тоҷу тахтро ба Баҳром гузошта гурехта ба Озарбойҷон меравад, на дар фикри мамлакат, балки дар фикри ишқи Ширин мешавад. Чунин бепарвоӣ ва аз паи ишрат будани Хусрав ба эпизоди бо Ширин қанзакони ӯ, гӯй бозидани вай, бо Ширин дар фасли баҳорон нишастани вай, дар базмгоҳ шер куштани вай, бо Ширину духтарон ба бодахӯрӣ нишастани ӯ, аз Ширин қоми дил талаб қардан ва ғайра бештар айён аст.

Чу бояд шудан 3-ин даври ночор,

Нишот аз ғам беҳу шодӣ зи темор.

Барои чӣ Хусрави Парвиз ба Қайсари Рум мурочиат қард, ёрии моддии талабид? Ин нуқта маъниҳои зиёд дорад. Аввал ин рафтори Хусрав симои

ӯро манфӣ нишон медиҳад, пас маълум мешавад, ки Хусрав дар байни раияти худ тақягоҳе надорад, дар озод кардани кишвари худ аз исёнгарон очиз аст. Дигар ин ки ба давлати Рум муроҷиат кардан хоинии Хусравро дар назди халқи кишвари ӯ нишон медиҳад. Чунки мамлакати Эронро дар ҳолати тобеият нигоҳ медошт. Агар масъалаи ба духтари Қайсар хонадоршавии Хусравро ҳамчун талқини масъалаи дӯстӣ шуморем, ҳатто ин амал низ ҷандин ҷиҳат дорад. Аввалаш фарзанди нимрумию нимэронии онҳо дар ду ҷониб ҳукуки подшоҳӣ дошт, мумкин Хусравро куштани Шеруя низ аз ҳамин ҷиҳат бошад, вале набояд фаромӯш кард, ки Шируя ин соҳи Хусрав, акси вучуди тираву нопоки Хусрави Парвиз аст. Масъалаи дигаре, ки аз ин нукта сар мезанад, ба ҳатти сюжети асосӣ ҳалал мерасонад, ишқи Хусравро дар назди Ширин паст, ӯро бевафо манфур намуд.

Дар масъалаи бо лашкари румиҳо гирифтани давлат ҷанд ақидаи иҷтимоии Низомӣ низ акс ёфтааст.

1. Давлати меросии худро ба даст овардани Хусрав.
2. Хусрав ба айшу нӯш дода шуд.
3. Марямро ҳам фиреб дод, ба воситаи Шопур ба Ширин робита барқарор кард.
4. Хусрав дар назди ошиқӣ ҳақиқӣ Фарҳод хору залил аст, бечора ва бетадбир аст. Мо инро аз муколамаи Фарҳод бо Хусрав баръало мушоҳида менамоем:

Нахустин бор гуфташ, к-аз кучой?

Бигуфт: Аз дори мулки ошноӣ.

Бигуфт: Он ҷо ба санъат дар ҷӣ кушанд?

Бигуфт: Андӯх харанду ҷон фурушанд.

Бигуфто: ҷонфурушӣ дар адаб нест.

Бигуфт: бар ишқбозон ин аҷаб нест.

Бигуфто: Ошиқӣ аз дил бад-ин сон?

Бигуфт: Аз дил ту меғӯӣ, ман аз ҷон.

5. Бар зидди образи ошики булҳавас Хусрав Низомӣ образи ошики ҳақиқӣ Фарҳод офаридааст.
6. Низомӣ дар масъалаи фарзанди бад нуқтаи назари худро, ки дар мисоли ривояти Шируя баён кардааст. Ақидаи ӯ ин аст, ки ба насли худ тухму хуни бегона омехта нашояд. Сониян ба қавли Низомӣ, насл бадхоҳу бадзот шавад, чунки насли неку бад меросист, чуноне ки Хусраву Шируя.
7. Ҷаҳонбинии Низомӣ – ҳисси суфиёнаи тарки дунёро талқин менамояд. Чӣ тавр шоир синфи ҳокими мағрурро ба марг тарсонидаст.
8. Дар дoston лаҳзаҳои романтикӣ низ мавҷуд аст, мисли ҷӯй кандани Фарҳод ва ғ. Дигар ҳама асоси реалистона дошта, зебоиҳои зиндагиро ифода намудааст.
9. Мавқеи воситаҳои баён ва тасвир хеле баланд аст.
10. Дoston аҳамияти этногرافӣ низ дорад.

Таҳлили ғоявию бадии dostonи

«Лайлӣ ва Мачнун»

Огози dostonи «Лайлӣ ва Мачнун»-ро аз шухрати «Махзан-ул-асрор» ва «Хусрав ва Ширин», ки тамоми Озарбойҷону Хуросонро фаро гирифта буд, иборат бояд донист. Мартабаи Низомӣ дар байни мардум ва махсусан дарбори кибор хеле боло рафт. Соли 1188 фиристодаи Шервоншоҳи Абдулҳафизфари Ахситонӣ бинии Манучехри Шервоншоҳӣ ба назди Низомӣ омад ва аз номи ҳокими худ арз кард, ки қиссаи «Лайлӣ ва Мачнун»-ро ба назм дарорад. Низомӣ ба қор якбора шурӯъ накардааст, тарсидааст, дудила шудааст, вале хоҳиши Муҳаммади Низомӣ, инчунин таъкид намудани ӯ, ки Ахситон шоҳаншоҳи Шервону Эрон аст, Низомиро ба назм тарғиб намудааст:

**Хоса малике чу шоҳи Шервон,
Шервон чӣ, ки шаҳриёри Эрон.**

Неъматдеҳу пойгоҳ соз аст,

Сармоядеҳу суханнавоз аст.

Сабаби таклифро як бора қабул накардани
Низомӣ аз ду ҷиҳат аст:

1. Сустии умру заъфи ҳолат.

2. Оё барои суханпардозӣ предметҳои хуби тасвир аз
қабилӣ базму нишоту боғу бўстону баҳору маю шодӣ аст,
дар қисса ин чиз қариб нест. Вале Муҳаммад исрор
мекунад, ки:

Хусраву Ширин чу ёд кардӣ,

Чандин дили халқ шодӣ кардӣ.

Лайлӣ, Мачнун бибоядат гуфт,

То гавҳари ҳимматат шавад чуфт.

Ин номаи нағз гуфта беҳтар,

Товуси чувона чуфта беҳтар.

Низомӣ табиати Кавказро ба табиати Арабистон
муқобил гузошта хеле андеша кард, оқибат розӣ шуд ва
аз ўҳдаи ин кор бошарафона баромад. Достон дар
баҳри ҳазачи мусаддаси аҳраби мақбузи маҳзуф аст ва
дар ҳаҷми 4 ҳазор байт буда, дар камтар аз чор моҳ
эҷод шудааст:

Ин чаҳор ҳазор байти яксар,

Шуд гуфта ба чор моҳ камтар.

Ғар шугли дигар ҳаром будӣ,

Дар чордах шаб тамом будӣ.

Сюжети қисса хеле қадим буда, маҳсули фолклор
ва адабиёти китобатии араб аст. Олимони араб дар
китобҳои худ, мисли Ибн –ул– Надим «Ал– феҳрист»,
Ибни Қутайба дар «Аш– шеър ва аш– шуаро», ки дар
бораи ин қисса ишораҳо доранд. Олимони араб
қаҳрамони қисса Қайс ибни Муллаффаҳ бинни
Мазоҳамро аз қабилани бани Омир ва Лайлӣ бинти
Саъдро, ки аз ҳамон қabila будааст, одамони таърихӣ
медонанд. Носири Хусрав низ дар «Сафарнома» ишорае
дорад, ки асоси таърихӣ доштани ин қиссаро нишон
медихад. «Аз Тавоиф бирафтем ва кӯху шикастагӣ буд,

ки мерафтем, ҳарчо ҳисорақҳо ва дехаҳо буд ва дар миёни шикастагиҳо ҳисораке ба ман хароб намуданд. Аъроб гуфтанд, Ин хонаи Лайлӣ будааст ва қиссаи эшон аҷиб аст».

Фолклоршиноси араб Ибн-ул Қалбӣ Мачнунро аз шоирони хонадони бани Умийя мешуморад, ки номи худро пинҳон доштааст.

Пас аз ҳилофат ин қисса дар эҷодиёти Рӯдакӣ, Бобо Тоҳири Урён ва дигарон ёд шудааст.

Гӯяндаи достон чунин гуфт,

Он лаҳза, ки дури ин суҳан гуфт.

К-аз мулки араб бузургворе,

Будааст ба хубгар диёре.

Достони «Лайлӣ ва Мачнун» аз муқаддима, сюжети асосӣ ва хотима иборат аст. Қисми муқаддима аз 14 боб иборат буда, қисми дуюм- сюжети асосӣ 52 боб ва ду ҳикояро дарбар мегирад.

Сюжети достон. Достони «Лайлӣ ва Мачнун»-и Низомии Ганҷавӣ бо «Ба номи эзиди бахшоянда» оғоз меёбад ва шоир сифатҳои офаридгорро васф мекунад, сипас ба «Наъти пайгамбари акрам» - Муҳаммад (с.а.с.) ва меъроҷи пайгамбар мепардозад. Дар «Сабаби навиштани китоб» шоир ишора ба зиндагии осуда ҳеш намуда, қайд мекунад, ки бо талаби шоҳ ва хоҳиши писараш Муҳаммад ба навиштани ин достон оғоз кардааст. Шоир ишора мекунад, ки:

Ин чор ҳазор байт аксар,

Шуд гуфта ба чор моҳ камтар...

Таърихи аён, ки дошт бох(в)ад,

Ҳаштоду чаҳор баъди понсад.

Сипас, шоир ба мадҳи Шервоншоҳ Аҳсатон ибни Манучеҳр, Хитоби Заминбӯс, супурдани фарзанди ҳеш ба фарзандии Шервоншоҳ, узри шикоят, дар насихати фарзанди худ Муҳаммади Низомӣ, ёд кардани баъзе аз гузаштагони ҳеш мепардозад.

Дар оғози достон дар бораи марди давлатманд, саховатпеша, дарвешнавозу меҳмондӯст, ки аз неъматӣ дуне бодавлаттарин, вале аз фарзанд бенасиб сухан меравад. Сипас, фарзанддор шудани ӯ, Қайс ном гузоштан, тарбият ва ниғахбонии Қайс, ба мактаб додани ӯ ва дар ин мактаб бо Лайлӣ ном духтаре унс гирифтани Қайс, ошиқ шудани Лайлӣ ва Мачнун ба якдигар сухан меравад. **Инкишофи воқеа** аз шуҳрат ёфтани ишқи Лайлӣ ва Мачнун оғоз меёбад. Мачнун ном гирифтани Қайс, дар сӯзу гудози ишқ сӯхтани Лайлӣ ва Мачнун сухан меравад. «**Дар сифати ишқи Мачнун**» ва «**Рафтани Мачнун ба назораи Лайлӣ**» ҳолати Мачнунро бо ҳолати Лайлӣ муқобил мегузорад:

...**Лайлӣ сумани хазоннадида,**

Мачнун чамани хазонрасида.

Лайлӣ дами субҳ пеш мебурд,

Мачнун чу чарог пеш мемурд

Сипас, шоир рафтани падари Мачнун ба хостгории Лайлӣ ва ҷавоби рад додани падари Лайлӣ, насихат кардани ҳешовандон Мачнунро тасвир мекунад. Дар ҳикоят, ки оғози он бо тамсил зиннат дода шудааст, аз аҳволи Мачнун ва сӯзу гудози ишқи Мачнун сухан мекунад. «**Дар аҳволи Лайлӣ**» бошад, зебоии Лайлӣ васф карда шуда, сипас ҳолати рӯзии ӯ, раҳпоии Лайлӣ ва бо воситаи раҳгузарон ба Мачнун фиристодани байтаке, чашминтизор то бомдод будан, мисли ду булбули ошиқи дар қафас тасвир шудаанд. Дар «**Рафтани Лайлӣ ба тамошои бӯстон**» манзараи зебои табиат ҳангоми баҳор, зиннат ёфтани хок бо гулҳои муаттар, хандидани шукуфа дар дарахтон, рангорангии боғу бӯстон бо гулу райҳону ёсуман тасвир шудааст. Дар миёни ин ҳама табиати зебо тасвир шудани ҳолати ошиқии Мачнун ва Лайлӣ ин бобро боз ҳам ҷаззоб гардонидааст. Лайлӣ пас аз шунидани овози раҳгузаре, ки сӯзу гудози ишқи Мачнун ва дар ҳолати дар миёни хоку хун, чигархун,

дар миёни оташу об, бо сӯзу соз ва оҳу дарду доғ
будани ошиқро шоир бо маҳорати баланди шоирӣ бо
истифода аз санъатҳои бадеӣ хеле моҳирона тасвир
кардааст. Пас аз баргашт Лайлӣ ин ҳолатро ба модараш
нақл мекунад, модар аз ин ҳолати духтар мисли мурғи
дар дом буда, саргардон тасвир шудааст. Дар
«Хостгории Ибни Салом Лайлиро» дидани Ибни Салом
Лайлиро ва бо суннатҳои қадимӣ ба хонаи волидайнӣ
Лайлӣ фиристодани хостгор, қаноатмандии падару
модари Лайлӣ аз домодшаванда ба қалам дода
шудааст. «Дар расидани Навфал ба Мачнун» дар
баробари тасвири ҳолати ошиқон- Лайлӣ ва Мачнун
шоир ба Навфал низ таваҷҷӯҳи хос дорад. Ёро:

Лашкаркәне ба захми шамшер,

Дар меҳр ғизолу дар ғазаб шер.

Ҳам ҳашматгиру ҳам ҳашамдор,

Ҳам давлатманду ҳам дирамдор

ба қалам медиҳад. Сипас, маҳорати шикорчигии
Навфалро ҳангоми шикор ва аз аҳволи Мачнун огоҳ
шудани ӯ ва ба Мачнун ваъда додани Навфал, ки Лайлиро
хатман ба висоли Мачнун мерасонад, тасвир мешавад:

... Гар мурғ шавад, ҳаво бигирад,

Ҳам чанги манаиш қафо бигирад!

Гар бошад чун шарора дар санг,

Аз оҳанаиш оварам фаро чанг!

То ҳамсари ту нагардад он моҳ,

Аз вай накунам каманд кӯтоҳ!.

Мачнун ба ваъдаи Навфал бовар карда, гармоба
карда, либоси тоза пӯшид, оромӣ ёфту бода нӯшид. Чун
оромии Мачнунро Навфал дид, хушнуд шуд. Вале
Мачнун пас аз чанд рӯзи осудагӣ ва ба умеди дидори
Лайлӣ интизор буданаш ба Навфал мурочиат мекунад
ва талаби иҷрои қавли додаи ӯро мекунад:

Гар Лайлиро ба ман расонӣ,

Варна, на ману на зиндагонӣ

Сипас, Навфал бо сад марди корзордида ба даргоҳи қабилаи Лайлӣ меравад ва талаби Лайлӣ мекунад, вале қосид аз ҷониби муқобил ҷавобӣ рад меорад. Чун Навфал бо қабилаи Лайлӣ ҷанги беамон мекунад. Дар ҷанг харобиҳои зиёд, хуни зиёд мерезад. Сипас Навфал Лайлиро талаб мекунад, падари Лайлӣ ба назди Навфал омада ризоияти худро барои бурдани Лайлӣ медиҳад, аммо ризо нест, ки духтарашро ба Мачнун диҳад, зеро дар заминро само ҳама номи Лайлиро мегиранд ва ӯ бо Мачнун бадном аст:

... Аммо надихам ба дев фарзанд,
Девона ба банд бех, ки дар банд.
Бурам сари он арӯси чун моҳ,
Дар пеши сағ афканам дар ин роҳ.
То боз раҳам зи ному нангаш,
Озод шавам зи сулҳу ҷангаш!

Навфал аз ин ҷавоби падари Лайлӣ бо сипоҳаш баргашт ва дар суроғи Мачнун шуд. Мачнун чун дар биёбон гирёну нолон мерафт, доми сайёдеро дид, ки дар он оҳуе асир шуда буд. Мачнун аз сайёд хоҳиш ва илтиҷо кард, ки ин сайдро озод кунад. Сайёд ба Мачнун гуфт, ки чун ман чизи дигаре надорам, наметавонам сайдро озод кунам, агар имкон дорӣ, метавонӣ онро бихарӣ ва баъд озод кунӣ. Мачнун маркаби худро ба ивази сайё доду онҳоро озод кард. Худ дар биёбони тафсон гирёну нолон роҳ рафт. Чун субҳ шуд, роҳашро дар биёбон идома медод, боз сайдеро дид, дар дом. Мехост нахчирро аз сайёд озод кунад. Бо сайёд хеле баҳс кард, вале сайёд ройгон ҷавоб додани нахчирро розӣ нашуд. Чун Мачнун чизе, ки аз созу олот дошт ба сайёд дод ва сайдро аз банд раҳо кард, сару рӯи нахчирро ба каф хорид ва гуфт:

Эй пешрави сипоҳи саҳро!
Хиргоҳнишини кӯҳу хазро!
Бӯи ту зи дӯст ёдгорам,
Чашими ту назари чашими ёрам!

Мачнун сайдро раҳо карду роҳи хешро идома бахшид. Сипас, ҳикояти тамсилий оварда мешавад, Мачнун сияхрӯзгории хешро ба чомаи сиёҳи зог ташбех медиҳад:

**Шабранг чарой, эй шабафрӯз,
Рӯзат зи чӣ шуд сиях бад-ин рӯз?
Бар оташи ғам манам, ту чӯшӣ,
Ман сӯғзада, сиях ту пушӣ?**

Сипас, шоир чанд панду андарзи судманд дар мусоҳибаи зогу Мачнун меорад. Дар «*Бурдани пиразан Мачнунро ба дарзи хиргоҳи Лайлӣ*» ҳикоят мекунад, ки аз дур занеро мебинад, ки ҳамроҳаш як нафар чавони дар гарданаш расандор мерафт. Мачнун аз пиразан ҳолро пурсид, зан гуфт, ки мардест дарвеш ва ҳар чизе, ки мо якҷоя пайдо мекунем, баробар таксим мекунем. Мачнун аз пиразан хоҳиш менамояд, ки ҷои дарвеш ӯро бигирад. Пиразан ҷои дарвеш Мачнунро гирифт ва дар гарданаш расан баст:

**Ҳар ҷо ки расиду мардумон дид,
Бигрист яке, яке бихандид.
Хандид касе, ки буд ғофил,
Бигрист касе, ки буд оқил.**

Дар аснои рафтан ба дари хаймаи Лайлӣ мерасад ва бо дидани Лайлӣ мушарраф мегардад, гиряву нола карда, ҳоли зорашро баён мекунад. Ҳоли зори Мачнунро хешу ақрабо, падару модар дида, аз хушёрии Мачнун умедашонро канданд. Дар «*Додани падар Лайлиро ба ибни Салом*» сухан дар бораи пас аз ҷанги Навфал озод шудани қабилаи Лайлӣ, ризоияти падари Лайлӣ ба Ибни Салом барои арӯсии Лайлӣ меравад. Лайлӣ аз ризоияти падар хабар шуда, дар миёни обу оташ месӯзад. Вале ба рӯи падар нигоҳ карда наметавонад. «*Бурдани Ибни Салом Лайлиро ба хонаи худ*» бобест, ки шоир дар он ҳолати хушнудии домод-Ибни Саломро тасвир мекунад. Домоди нишотманд арӯсро бо ҳазсрон омодагӣ ва бузургворӣ ба хонааш

мебарад. Пас аз анчоми тую хурсандӣ домод ба хонаи арӯс медарояд. Лайлӣ пеши Ибни Салом қасам ба номи офаридгор меҳӯрад, ки агар қадами ба ӯ наздик гузорад, бо теги ӯ худро хоҳад кушт. Ибни Салом эҳсос мекунад, ки дар қалби Лайлӣ меҳри Мачнун ҷӯш мезанад, вале бовар дорад, ки шояд пас аз мӯҳлате охиста- охиста аз дилаш дур хоҳад шуд. Бо ҳамин бо назораи ӯ қонеъ мешавад. Шоир аз номи сиёҳи шутурсаворе хабари арӯсии Лайлиро ба Мачнун меғӯяд. Дар ҳамин боб Низомӣ андешаи худро роҷеъ ба занон аз номи савор баён мекунад. Нигоҳи Низомӣ ба занон мисли дигар классикон мусбӣ нест. Ӯ занро беаҳд, дар ишқ ноустувор, комҷӯ, афсунгар тасвир кардааст:

Зан гар на яке ҳазор бошад,
Дар аҳд кам устувор бошад...
Зан чист? – Нишонагоҳи найранг,
Дар зоҳир сулҳу дар ниҳон ҷанг.
Дар душманӣ офати ҷаҳон аст,
Чун дӯст шавӣ ҳалоки ҷон аст

Ҳолати Мачнун боз ҳам бадтар мешавад. Мачнун сари худро ба сангҳо мезанад, ҳамаи кӯҳ гулранг мешавад, ҷомаҳои хеш пора -пора мекунад, гӯянда аз кори кардааш пӯшаймон мешавад ва ба ошиқ меғӯяд, ки Лайлӣ ба Ибни Салом як сол боз арӯси карда бошад ҳам, бо ӯ ҷуфт нашудааст ва ба Мачнун ва ишқи ӯ вафодор аст. Дар «*Шикоят кардани Мачнун бо ҳаёли Лайлӣ*» Мачнун Лайлиро ба беаҳдӣ, ваъдахилофӣ, вайронкунандаи ойини дӯстӣ гунаҳкор мекунад ва вафодории худро баён мекунад:

Он рӯз, ки ба ту дил супурдам,
Ҳаргиз ба ту ин гумон набурдам...
Кардӣ дили худ ба дигаре гарм,
В-аз дидан ман наёмадат шарм...

Вале пайваста ҳусну ҷамоли Лайлиро таърифу тавсиф мекунад.

Дар «Рафтани падари Мачнун ба дидани фарзанд» шоир аҳволи падари Мачнунро ба Яъқуб- падари Юсуф шабеҳ медонад, ки дар фироки фарзанд месӯхт. Ба пирию нотавонияш нигоҳ накарда, падар асо ба даст бо ду чавон раҳи кӯху саҳроро пеш мегирад ва дар чустуҷӯи писар машаққати зиёд мекашад. Билохира, аз нафаре суроғи Мачнунро меёбад ва бо як рӯза роҳи давидан ба он ҷой мерасад ва ба сари Мачнун даст мебарад. Мачнун ба болои сар нигоҳ карда, ўро намешиносад ва пурсон мешавад, ки ту кистӣ? Падар гирёну нолон меғӯяд, ки падар ва чигарсӯхтаи туам. Мачнуну падар якдигарро ба оғӯш гирифта, ба холи якдигар гиристанд. Сипас, падар сару рӯи ўро бўсида, либосашро, ки пора – пора буд, берун мекунад ва либоси нав мепӯшонад ва илтиҷо мекунад, ки аз ин роҳи бенатича баргард. Падар ба насихати Мачнун мепардозад ва илтиҷо мекунад, ки ба хона баргардад ва вориси хона ва давлати падар бошад:

... 3-он пеш, ки ман дароям аз пой,

Дар хонан хеш гарм кун ҷой.

То чун ачалам расад, бимирам,

Донам, ки касест, ҷойгирам!

Дар «Ҷавоб додани Мачнун падарро» Мачнун ба падар ҷавоб медиҳад, касе, ки худро дар ишқи Лайлӣ фаромӯш карда бошад, чи гуна метавонад оламу одамро ба ёд дошта бошад. Мачнун аз роҳи рафтааш баргашта наметавонад. **«Видоъ кардани падар Мачнунро»** ҳолати видоъ кардани падар бо Мачнун тасвир ёфтааст. Падар пас аз шунидани холи зори Мачнун гирист ва умеди бори дигар дидани Мачнунро аз даст дода, гирёну нолон, ғалтону хезон раҳи хонаи хеш гирифт ва пас аз ду-се рӯз олами фониро бо ҳазор дарду алами Мачнун падруд гуфт. Шоир ин ҷо зиёд ақидаҳои фалсафӣ- ахлоқӣ дар бораи умри каму машаққати зиёди рӯзгор, дасти бераҳми аҷал, олами бевафо, дар тӯз будани аспӣ умр, ҳамеша некхоҳу

накӯкор будан, муносибати хуб бо мардумон доштан, дарвешпарасту хоксор будан, дар гардиши будани чархи качрафтор ва фақат ба ёдгор мондани некӣ иброз медорад:

Некӣ куну аз бадӣ маяндеш,

Нек ояд некро фаро пеш...

Бо кӯҳ касе, ки роз гӯяд,

Кӯҳ он чӣ шунид, бозгӯяд...

Дар «Огоҳии Маҷнун аз марғи падар» шоир ҳолати Маҷнуни ошиқро дар кӯҳ тасвир карда, аз номи раҳгузаре ба Маҷнун марғи падарашро хабар медиҳад. Раҳгузар Маҷнунро бо он, ки ба ҷуз аз Лайлӣ ва ишқи ӯ фаромӯш кардани бақия азизон маломат карда мегӯяд, ки падар дар фироқ ва сӯзи Маҷнун дунёро тарк кард. Маҷнун бо шунидани ин шумхабар мисли бод сари гӯри падар расид. Чун турбати падарро дид, ҳок бар сар кард, гӯрро ба оғӯш кашиду гирист, аз фалаки качрафтор шикоят мекард, ки ӯро ҳамеша аз маҳбубонаш ҷудо месозад. Маҷнун сари гӯри падар гирияи зор карда, пӯшаймонӣ меҳӯрад, ки боре дар хизмати падар набуд, дар ҷавоби муҳаббатҳои беандозаи падар дар ишқи Лайлӣ сӯхт ва ормонҳои падарро нашикаст:

... Лафзе ба муроди ту нагуфтам,

Як шаб ба канори ту нахуфтам.

Ту дар ғами ҷони ман ба сад дард,

Ман гирди ҷаҳон гирифта новард...

Пас аз гирияву нолаи зиёд Маҷнун аз падар бихилӣ металабад ва то бомдод сари гӯри падар бедорхобӣ карда, гоҳ мегиристу гоҳ ёди зиндагии осудааш мекард. Чун субҳ шуд боз роҳи пуштаи Начд гирифт ва ғалтону хезон, гириёну пурдари раҳсипор шуд.

Дар боби «Унси Маҷнун бо вуҳуш ва сибӯъ» шоир ҳолате тасвир мекунад, ки Маҷнун пас аз вафоти падар роҳи даштро пеш гирифт ва бо ҳайвонҳои ваҳшӣ унс гирифтани ӯ нақл мекунад. Шоир аз номи Маҷнун ба

бераҳмии инсон ва баръакс рамдил будани ҳайвоноти ваҳшӣ шикоят мекунад ва Мачнунро миёни ин ҳайвоноти вухуш тасвир мекунад. Сипас, ҳикояте меорад, ки дар Марв подшоҳе будааст, ки сағони хунхорро дар дарбор нигоҳ медоштааст. Ҳар касе, ки ба ҷазои шох гирифта мешуд, пеши сағонаш мепартофтанд. Дар дарбор ҷавони зираке буд, ки як сол ба сагон лукма мепартофт, зеро медонист, ки бо ҷурми гуноҳе пеши сагон андохта мешавад. Боре шох аз ӯ норизо шуда, амр мекунад, ки ҷавонро пеши сагон партоянд. Чун ин амри шохро иҷро мекунанд, субҳ шох аз кори кардааш пушаймон мешавад ва фармон медиҳад, ки аз ҳоли ҷавон хабардор шаванд. Вақте навкарони шох дар миёни сағони хунхор ҷавонро саломат мебинанд, ҳайрон мешавад ва ба шох хабар медиҳанд. Шох сирри инро донистанӣ шуда, ҷавонро пурсон мешавад. Дар ҷавоб ҷавон мегӯяд, ки агар сагон боре лукмае хӯранд, онро пос медоранд ва инсонҳо агар даҳ сол дар хидматашон бошӣ, бо як гуноҳ хуроки дадонат мекунанд. Шоир дар ҳулосаи ҳикоят мегӯяд, ки чун Мачнун як лукма ба ҳайвоноти ваҳшӣ медод, дар хизматаш буданд.

Сипас шоир қисмати «Ниёиш кардани Мачнун ба даргоҳи Худоитаъоло»-ро оғоз мекунад. Шоир дар оғози ин бахш аз қудрати офаридгор дар офариниши олами гардон, дар ҳаракати будани сайёраҳо ва бурҷҳо сухан гуфта, сипас аз Мачнун ёд мекунад. Мачнун то дамидани субҳ ба даргоҳи Худованди тавоно аз ишқи Лайлӣ сухан мекунад, аз сӯзи ишқ наменолад, балки шукрона мекунад, ки ишқ ҳаст, ки зиндагиашро маънӣ мебахшад.

Дар «Расидани номаи Лайлӣ ба Мачнун» шоир аз тасвири субҳ ва боди масеҳонафас ёд мекунад. Шоир аз гӯиши мардумии «ба дасти рост аз хоб бархост»-ро моҳирона истифода карда мегӯяд:

Он бахт, ки кори ӯ шавад рост,

Он рӯз ба дасти рост бархост.

Сипас, Мачнун и ошуфтаҳодро миёни ҳайвоноти ваҳшӣ тасвир мекунад. Аз дур омадани савореро Мачнун дида, ҳайрон мешавад. Савор аз асп поён шуда, бо арзи адаб пеши Мачнун аз сабаби омаданаш суҳан мекунад. Савор нақл мекунад, ки чун аз роҳе мегузашт соҳибчамолеро мебинад, ки дар зебӣ пешаш ҳусну чамолу моҳ ва гармии офтоб ҳеҷ аст. Чашмаш наргиси пурҳоб, зулфи сияҳаш чун ҷим, раёхоннафас, даҳонаш нукта, сарвақд ва дар ҳусн беҳамто, вале бо вучуди салтанати зиёд чашмаш пуроб аст. Савор ин ҳолро аз ин моҳру меурсад. Дар ҷавоб меғӯяд:

Лайлӣ будам, валекин акнун,
Мачнунтарам аз ҳазор Мачнун.

З-он шефтаи сияхситора,
Ман шефтатар ҳазорбора.

Сипас, ҳоли Лайлӣ, ғаму андӯҳи беохирӣ ӯ, бе ёру бе ғамхор зистанаши тасвир шудааст.

... На дил, ки ба шӯй барситезам,
На заҳра, ки аз падар ситезам.

Сипас, шоир занонро заифу нотаъон тасвир карда меғӯяд:

... Зан гарчи бувад муборизафкан,
Охир чу зан аст, ҳам бувад зан.
Зан, гир, ки худ ба хун далер аст,
Зан бошад зан, гарчи шер аст...

Баъдан, Лайлӣ аз ҳоли Мачнун худ ба худ пурсон мешавад, меҳодад хабаре пайдо кунад. Аз даргоҳи Худованд касеро талабгор аст, ки аз ёраш хабаре биёрад ва ё хабари маро ба ӯ расонад. Чун раҳгузар ба ҳоли Лайлӣ дилаш месӯзад, ваъда медиҳад, ки хабарашро ба Мачнун мерасонад. Дар «Муфоти номаи Лайлӣ ба Мачнун» оғози мактуб ба номи Худованди хирадпаноҳ, донотарини кордонон, дони забони безабонон, рӯзидеҳи ҷумла мурғу моҳӣ, равшанкунӣ осмону замин оғоз меёбад. Лайлӣ вафодорӣ хешро ба Мачнун баён карда, аз аҳволи Мачнун хабардор

будан, вале нотагон буданаширо бо гиряву зорӣ баён мекунад. Дар мактуб Лайлӣ ба Мачнун хабар медиҳад, ки агарчӣ ба ҷавҳар баромадааст, вале бакораташиро нигоҳ доштааст:

**Ман суда, вале дуррам насудааст,
Алмоси касаш наёзмудааст.**

**Ганҷи гуҳарам, ки дар ба мӯҳр аст,
Чун ғунҷаи боғ сар ба мӯҳр аст**

Лайлӣ аз дарду мушкilotи Мачнун хабардор аст, марғи падари Мачнунро мисли марғи падари хеш қабул карда, дар баробари Мачнун азодор аст. Лайлӣ Мачнунро бовар мекунонад, ки ӯ ҳаргиз танҳо нест, зеро вай бо хушӯ ҷонаш ба Мачнун пайваستاаст. Лайлӣ чун мактубро ба итмом расонид, бо оби дида онро тар кард ва ба савор дод. Савор онро чун бод ба Мачнун расонид.

Дар «Номаи Мачнун дар посухи Лайлӣ» сарогоз ба номи Худованд осмону сипеҳр, Худованди доххоху додгустар шукргузори намуда, сипас ба тавсифи маҳбубааш - Лайлӣ мепардозад. Мачнун аз ҷудоии ёри меҳрубонаш шикваҳо карда, ба вафодории Лайлӣ аҳсант хонда меғӯяд:

**Ганҷина мадеҳ ба ҳар гадое,
Тарсам, ки кунад ҷаҳон хатое.**

Мачнун бо сад оху шеван ёди ҷеҳраи зебои маҳбубааш карда, ҳаёлан аз лаби лаъли ӯ бӯса меситонад, гоҳ бар занахи ӯ даст меосояд, гоҳ бо баҳонае суҳан мекунад.

Дар «Омадани Салими Омирӣ-ҳоли Мачнун ба дндани ӯ» нақл карда мешавад, ки Салими Омирӣ – ҳоли Мачнун, ки марди соҳибхонару ҳалолзода буд, ки ҳамеша аз ҳоли Мачнун ҷигархун буд, боре ба ҷустуҷӯи ӯ меравад ва Мачнунро миёни аҳли вуҳуш ва дашту даман мисли мурдае бекафан пайдо мекунад. Салими Омирӣ аз Мачнун пурсон мешавад, ки чун ҳоли ту хеле табоҳ аст, ту чӣ меҳури? Мачнун дар ҷавоб меғӯяд, ки

боди сахари басанда аст, ки бӯи ёр меорад ва ман тамоми рӯз аз он серам. Дар хикояте, ки дар охири ин боб меорад, сухан аз дарвеше меравад, ки ба каноат машхур аст. Дар охир Мачнун аз ҳоли модари чигарсӯхтааш пурсон мешавад:

В-он гаҳ гирифт гирия дар пеш,

Пурсид зи ҳоли модари хеш.

К-он мурғи шикастабол чун аст?

Кораш чӣ расиду ҳол чун аст?.

Чун аз модар пурсон мешавад Салими Омирӣ модари Мачнунро зуд ба дидани ӯ меоварад. Ин ҳолат дар «Дидани модар Мачнунро» бо сӯзу гудоз тасвир шудааст. Чун модар ҳоли Мачнунро дид, бо гирия сару рӯяшро шуст, гоҳ мӯи жулидаашро бо даст шона мекард, гоҳ хоре аз обилаи пояш меканд. Модар аз Мачнун хоҳиш мекунад, ки ба хона баргардад, зеро аз ҳасрати ӯ падараш фавтид. Рӯзе модар ҳам аз олам мегузараду олами бераҳм туро дар оғӯш мегирад. Мачнун пас аз шунидани суханҳои модар гирён мешаваду узрҳои мекунад, ки ихтиёр ба дасти ӯ нест. Ин ишк ӯро ба гӯр мебарад ва ягона роҳе, ки меҳодад равад, ба қӯи Лайли асту халос. Инро гуфту чун соя ба пой модар афтод, пой модар бӯсид, пас гирёну нолон рӯ ба дашту ҳомун кард. Модар низ пас аз видоӣи Мачнун гирёну нолон ба хона баргашту дар орзуи ӯ мурд. Шоир ҷаҳонро бефарҷом, дунёи бевафо, рӯзгори аҳдшикан, ки ҳамеша кораш ҷудоиандозист меномад.

«Дар огоҳии Мачнун аз вафоти модар» ҳолати Мачнунро тасвир мекунад, ки дигар на ёру на ғамхор, на падару модар ва на мунису ғамгусор дошт. Мачнун хабари вафоти модарро шунида, зор- зор гирифт, дар гирияи ӯ тамоми ҷонвари дашту ҳомун гиристанд. Сари турбати падару модараш омад ва хун гирифт. Хешовандон аз ҳоли ӯ хабардор шуда, талаб карданд, ки акнун Мачнун бояд ҷои падару модар миёни қабила бошад, вале Мачнун нолакунон тарки онҳо кард ва боз

рӯй ба кӯҳу ҳомун кард. Дар ин қисмат низ шоир пандҳои судманде ба хонанда пешниҳод менамояд:

Ҳон, то саги хони кас набошӣ,

Ё гурбаи хони кас набошӣ.

Чун машъала дастранҷи худ хӯр,

Чун шамъ ҳамеша ганҷи худ хӯр.

Дар банди «*Хондани Лайлӣ Маҷнунро*» зебоии Лайлӣ тавсиф шуда, сипас ҷашм ба роҳ будани Лайлӣ, ҳамеша ғамноку интизор будани Лайлӣ дар раҳи Маҷнун, ношод будан аз зиндагӣ бо шавҳараш, сабру таҳаммули Ибни Салом тасвир мешавад. Лайлӣ бо дарду ҳасрат сари роҳ нишаст, аз дур пирмардеро, ки боре дида буд, дид. Бо дидани пирамард Лайлӣ мисли гули бо об шодобшуда хандон шуда, аз ӯ суроғи ёр пурсид. Пирамард дида ва шунидаашро ба Лайлӣ нақл кард. Лайлӣ аз гӯшаи гавҳаре кушода, ба пирамард дод ва аз ӯ хоҳиш кард, ки аз ҳоли Маҷнун хабардор шавад ва дар ҷои муайяне ӯро интизор шавад. Лайлӣ агарчӣ бо шавҳар зиндагии осуда надорад, вале наметавонад ошкоро бо Маҷнун вохӯрад, аз ин рӯ ҷои барои вохӯрӣ бояд хилват бошад. Лайлӣ мехост аз ҳоли Маҷнун бохабар шавад ва бо хондани байтаке овози ӯро шунавад. Пирамард мисли бод ба кӯи Маҷнун расид ва ӯро миёни ҳайвоноти ваҳшӣ беҳолу бемадор нишаста буд. Чун Маҷнун пирамардро дид, пурсид ки ба кучо раҳсипор аст. Пирамард чун хабари Лайлиро овард ва суроғи ҷои интизории Лайлиро гуфт, Маҷнун камари ғиммат баст ва ба ҷои таъиншуда ҳозир шуд. Лайлӣ низ ба хилватгоҳ ҳозир шуд. Пирамард хост Маҷнунро даъват кунад. Рафт ва дид, ки Маҷнун ба кунҷе афтада, беҳуш аст. Пирамард ҳолро пурсид. Маҷнун гуфт, ки бод бӯи Лайлиро аз кучо меорад, ки ин бӯи ёро дил тоб надорад. Дар боби «Ғазал хондани Маҷнун назди Лайлӣ» Маҷнун ба хондани ғазал оғоз кард. Дар он ҳусну ҷамоли Лайлӣ таърифу тавсиф шуда, ошиқ бо сӯзу гудоз дурӣ ва танҳоияш, мушқилоти интизорӣ, бераҳмии ӯ бо оҳанг суруд. Ҳамзамон Маҷнун

аз ин дард ва сӯзи ишк сарбаланд аст ва ҳаргиз наменолод. Зеро ин ишқ маънии рӯзгораш аст. «**Ошно шудани Салом Бағдодӣ бо Мачнун**» дар боби ҳайвони зебо, хушсалиқа, дар оташи ишқ сӯхта, санги маломати ошиқӣ қапида, шарбати талхи ҷудой ва интизориқашида – Салом Бағдодӣ меравад, ки аз афсонаи ишқи Мачнун воқиф шуда, ба ҷустуҷӯаш мебарояд. Чун бо машаққат Мачнунро пайдо мекунад, дар аввал аз ҳайвоноти ваҳшии атроф Мачнун меҳаросад. Пас аз одоби салому алейк Мачнун ҳайвоноти ваҳширо амр мекунад, то аз ҳалқааш дур шаванд ва аз Салом пурсон мешавад, ки ӯ кист ва чӣ мехоҳад? Салом Бағдодӣ меғӯяд, ки ӯ низ шарбати ишқ чашидааст ва хостааст Мачнунро бубинад. Мачнун ишқи худро бо ишқи Салом муқоиса карда, ишқи ӯро ҳавас медонад ва узрҳои мекунад, ки дар хонаш ҷизе надорад, то меҳмондорӣ кунад. Чанд рӯзе, онҳо бо ҳам қиссаи ишқи ошиқӣ, сабру таҳаммул шунида, бо охир расидани хуроквориаш Салом Бағдодӣ мачбур мешавад баргардад. Дар «**Вафот ёфтани Ибни Салом- шавҳари Лайлӣ**» сухан дар бораи Ибни Салом ва сабру таҳаммул ӯ дар муносибат бо Лайлӣ, қаноҷҳои Лайлӣ аз шӯяш ва бемор шудани Ибни Салом меравад. Ибни Салом таб мекунад ва билохира бемор мешавад ва табибон ба ӯ парҳез мефармоянд. Шоир ба ин васила андешиаи ҷашро низ иброз карда меғӯяд:

... Парҳез на дафъи як газанд аст,

Дар роҳату ранҷ судманд аст.

Вале ӯ парҳез накарда, барон шиддат ёфтани беморӣ шароит фароҳам меорад ва билохира аз дунё мегузарад:

... Афшонд чу бод бар ҷаҳон даст,

Ҷонаш зи шиканҷаи ҷаҳон раст.

Ӯ рафту равему кас намонад,

Воме, ки ҷаҳон диҳад, ситонад...

Лайлӣ аз марги шӯяш чандон нороҳат набуд, зеро мафҳуми «шӯй» Мачнунро меидид ва ҳасрати ҷудои

Мачнунро бо баҳонаи шӯяш мегирист. Чун қавми араб одат доштанд, ки пас аз вафоти шавҳар зан як-ду сол бо касе ҳамсӯхбат набошад ва кунчи узлат ва танҳониро бигирад. Лайлӣ бо ин баҳона аз мардум дар канор мешуд ва руҳан ҳамроҳи Мачнун буд. Дар «**Сифати расидани хазон ва даргузаштани Лайлӣ**» шоир бо маҳорати тамои расидани фасли хазон ва гум кардани хусну чамоли зебои баҳории табиатро мохирона тасвир карда, сипас ба тасвир ҳоли Лайлӣ мепардозад. Чун баҳори зиндагии Лайлӣ ҳама сарфи интизории Мачнун шуд, хазон низ бо ёди Мачнун мерасид. Лайлӣ якбора фитоду бемор шуд. Табларза пайкарашро шикаст ва табҳол гирди лабонашро гирифт. Чун мадораш аз даст рафт аз модараш хоҳише кард.. Аз дури Мачнун ҷолид ва ба модар гуфт:

... **К-он лаҳза, ки чон сунурда бошам,**

В-аз дури дӯст мурда бошам ...

Баъд аз модар хоҳиш мекунад, ки чун мурдам, мурдаамро мисли арӯсон зиннат бидеҳ ва Мачнунро хабар кун, то имрӯз агар моҳ мечуст, акнун хокам бубинад. Аз барои Худо чун ман дӯсташ дор, зеро, ки ӯ аз ман ёдгор аст:

...**Ман доштаам азизвораи,**

Ту низ чун ман азиз дораи!

Гӯ, Лайлӣ аз ин сарои дилгир,

Он лаҳза, ки мебурид занҷир.

Дар меҳри ту тан ба хок медод,

Бо ёди ту чони пок медод!...

В-он лаҳза, ки дар гаи ту мемурд,

Ғамҳои ту роҳтӯша мебурд. ...

Лайлӣ лаҳзаҳои вопасинро бо ёди Мачнун гап мезаду мегирист ва бо ёди ӯ чон дод. Модар аз марги Лайлӣ рӯю мӯй канд, оҳу нолааш ба фалак расид. Замину осмон бо ӯ мегирист. Ҳама қавму қабилҳои араб ба марги Лайлӣ гиристанд ва чунон, ки хоста буд, модар ӯро ороист ва ин гули муаттарро ба хок

супориданд. «Зорӣ кардани Мачнун дар марги Лайлӣ» лаҳзаи аз ҳама ҳузнангези достон аст. Чун Мачнун аз марги Лайлӣ хабар мешавад, либоси сиёҳ пушид сари гӯри Лайлӣ он қадар нолид, ки дашту ҳомун, чонвару инсон ба ҳоли ӯ мегиристанд:

К-эй тоза гули хазонрасида,
Рафта зи ҷаҳон, ҷаҳон надида....
Он ҳоли ҷу мушқдона чун аст?
В-он чашмаки оҳувона чун аст?
Чун аст ақиқи обдорат,
В-он ғолияҳои обдорат?

Мачнун ҳамаи сифати зебони Лайлӣ мекарду мегирист, то чанд рӯз сари гӯри ӯро бо гиря обдор мекард. Дар «Омадани Саломи Бағдодӣ дигар бор ба дидани Мачнун» шоир ҳолати ошӯфтаҳолии Мачнунро тасвир мекунад, ки дигар на завқи зистан ва қуввати мурдан дорад. Саломи Бағдодӣ бори дигар меҳаҳад Мачнунро бубинад, вале чун як моҳ тамоми дашту ҳомунро мекубад, ӯро пайдо намекунад. Дар охир ӯро дар водии танге бо ҳоли зору нотавонӣ пайдо мекунад. Чун Саломи Бағдодӣ Мачнунро дар ин ҳол дарёфт, Мачнун ҳайвоноти ваҳширо аз канораш ронд ва пурсид, ки чӣ меҳаҳад. Саломи Бағдодӣ гуфт, ки бо чанд маслиҳате ба наздаш омадааст. Саломи Бағдодӣ чун Мачнунро хеле шикастаруҳу нотавон, аз зиндагӣ ноумеду дар кӯи ноумедӣ маскун дид, пурсид, ки чаро аҳволат ин тавр аст? Ту он марде, ки соли пешин будӣ нестӣ, аҳволи ёрат чун аст? Чун Мачнун аз ёр пурсидани ӯро шунид гиря сар дод ва гуфт, ки он моҳ зери хок аст. Пас аз гиристанӣ зиёд Мачнун Саломи Бағдодиро сари турбати Лайлӣ бурд ва бо ашкеш гӯри ӯро тар кард. Чанд муддат Саломи Бағдодӣ бо Мачнун монд ва ҳама гуфтаҳояшро чун дури макнун менавишт ва ин навиштаҳояшро ба Бағдод бурд. «**Вафоти Мачнун бар равзан Лайлӣ**» лаҳзаест, ки шоир Мачнунро ҳастадику нотавону зор ва дар сӯзи ишқи Лайлӣ афғор

тасвир мекунад. Мачнун сари турбат Лайлӣ гиристу нолид ва даст ба даргоҳи Худованд бардошту талаб кард, ки ўро бо «дўст» бипайвандад. Ду – се ғазале дар ситоиши Лайлӣ хонду ҷашм пӯшид. Шоир дар ҳамин қисмат олами бевафоро тасвир мекунад, ки ба кас вафодорӣ надорад ва он мисли оби раванда аст ва ҳаргиз ором намегирад. Дар «Огоҳии қабилаи Мачнун аз вафоти вай» сухан дар бораи он меравад, ки чун Мачнун сари турбати Лайлӣ гиристу нолид бо ҳамин олами фониро падруд гуфт. Як солу як моҳ сари турбати Лайлӣ монд. Ҳама ҳайвоноти ваҳши атрофашро мисли қалъа ниғаҳбонӣ мекарданд. Чун ин муддат сипарӣ шуд, ҳайвонҳо қисме аз зарурат ва қисме аз ноумедӣ Мачнунро тарк карданд. Он гоҳ хешовандонаш аз устухонаш шинохтанд, ки Мачнун аст, пас аз оху нолаи зиёд ўро паҳлӯи Лайлӣ гӯр карданд:

**Паҳлугаҳи даҳмаро кушоданд,
Дар паҳлӯи Лайлиаш ниҳоданд.
Хуфганд ба ноз то қиёмат,
Бархост зи роҳашон маломат...**

Сипас шоир аз даргоҳи Худованд барои ин ду дилдода осоишу лутф ва омурзиши гуноҳашонро талаб менамояд. Достон бо «Хатми китоб бо номи Шервоншоҳ» ном дошта, шоир аввал ба таърифу тавсиф ва баъдтар ба чанд насихати судманде ба шоҳ меदिҳад ва миннатдориҳои хешро баён мекунад.

Образҳои асосии достон. Образҳои асосии достон Қайс ибни Мулаввах ва Лайлӣ ибни Саъд буда, образҳои Сайиди Омирӣ, Ибни Саъд, Навфал, Ибни Салом, Зайд, Саломӣ Бағдодӣ ва ғ. асосан хусусияти асосӣ дошта, танҳо барои инкишоф ва рабти сюжет хизмат карданд.

Образи Қайс ибни Мулаввах – Мачнун писари ягонаи Саиди Омирӣ аст. Вай ҷавони покизаахлоқ, якишқа буда, ишкро ниғаҳдоранда ва аз шаҳват

фарккунанда мешуморад. Ишк барои Мачнун аз насаб, боигарӣ болотар меистад. Аз эпизодҳои «Сифати ахлоқ ва таҳорати Мачнун» маълум мешавад, ки сифати девонагӣ ба Қайс аз аввал мансуб набудааст, ин ҳолат пас аз рӯ ба кӯху биёбон овардани Қайс, афсона шудани ишқи ӯ ба Лайлӣ сурат гирифтааст. Вай дар аввал мусалмони комил, боодоб ва донандаи расму оини зиндагонӣ аст. Ҳатто ин ақида аз байти зерин равшан мешавад, ки асли ҳастии ӯ вучуди маънавии ӯ ишқи пок аст.

Ишк аст ҳулосаи вучудам,

Ишк оташ гашту ман чу дудам

Аз рӯи ақидаи Низомӣ Мачнун бо олами ботинии худ буда, маъшуқадорӣ ӯ танҳо баҳонае барои ифодаи ҳиссиёти худ аст ва аз маъшуқаи худ ком нагирифтани барои он буд, ки ишк беолоиш бошад:

З-он ком начуст аз он паризод,

То ҳонаи ишк монад обод.

Ишқи Қайс аз тариқи табиӣ сурат гирифт ва торафт инкишоф меёфт. Онҳое, ки моҳияти ишқи ҳақиқиро дарк нанамудаанд ӯро ба девонагӣ Мачнунро айбдор менамуданд:

Якбора дилаш зи по дарафтод,

Ҳам хик дариду ҳам хар афтод.

Онҳо, ки науфтода буданд,

«Мачнун» лақабаш ниҳода буданд.

Чун Қайс Лайлиро дида наметавонист, ё падару модари Лайлӣ монев мешуданд, қабилаи Начд қасди куштани ӯ намуданд, падараш панд дода, ӯро ба ҳонаи Каъба мебарад, ин ҳама ҳолати табиӣ сюжет ва ишқи Қайс аст, ки то рафт шиддат пайдо мекунад. Дар ин ҳолатҳо ишқи ӯ чунунӣ надорад. Дар дашту саҳро аз ишқи Лайлӣ гаштани Қайс низ ҳоло маънои чунунӣ надошт, ин аҳволи одамеро мемонад, ки аз ҷамъият озурда шуда, аз он дурӣ мечӯяд. Манзараи муносибати Навфал бо Қайс низ ҳоло чунуниро ифода намекунад.

зеро ба зурӣ ба мақсад расидан намехоҳад, ҳатто ба муқобили Навфал мечангад. Ба саволи яке аз лашкариёни Навфал, ки чаро ба муқобили онҳо мечангад:

Мо аз пан ту ба чон супорӣ,

Бо ҳасм туро чарост ёрӣ?!

Ҷавоб медиҳад, ки ёр дӯст аст ва бо дӯст ҷангидан норавост:

Майли дили меҳрубонам он ҷост,

Он ҷо, ки дил аст, ҷонам он ҷост.

Ин рафтори Қайсро лашкариёни Навфал аз девонагии ӯ медонистанд, ки ин на аз ҷунунӣ, балки аз ҳиммат ва маърифати баланди Қайс сар зада буд. Пас аз ҷанги дуҷониби Навфал падари Лайлӣ ӯро куштани шуд. Навфал ҷангро бас карда рафт, ана дар ҳамин ҳангом Қайс ноумед шуд, ҷунуниаш боло гирифт, рӯ ба саҳро овард. Вобаста ба авҷи ҷунунӣ романтикаи ӯ боло мерафт. Масалан дар саҳро аспашро раҳо карда, аз дасти сайёде охуеро озод карда, аз ҷашмони вай бӯсид, дар ҷое гавазро низ озод кардааст, ин ҳама аз ақидаи озодандешии Қайс сарришта мегирад. Пас аз ин ҳама ҷунунии Қайс ҳеле боло гирифта ба дараҷаи романтикӣ расид. Акнун ӯ танҳо ба ҳаёли Лайлӣ мезист, дигар ҳамаро фаромӯш карда буд. Инро мо аз хабари ба шавҳар баромадани Лайлӣ, аз ҷавобҳое, ки ба саволи падар додааст, ки ин олабро олами пуразоб шуморида, ба дунёи ваҳшиён даромадааст, равшан эҳсос менамоем.

Дар худ ғалатам, ки ман чи номам,

Маъшуқаму ошиқам, кадомам?

Дар ваҳшати ҳеш ғаштаам гум,

Ваҳшӣ назияд миёни мардум.

Ин ҳолати Қайс аз муроҷиати ӯ ба Зухра, ки ба ӯ кӯмак кунад, низ маълум мешавад, вале Низомӣ ақидаи саёрапарастиро рад мекард, қаҳрамони худро даъват кардааст, ки ба ситораҳо умед набандад, балки ба Худо умед бандад, зеро ҷорасози асосӣ ӯст.

Нолид бад он, ки чорасоз аст,
Аз чумла вучуд бениёз аст.
Он кӯи зи инояти Худой,
Н-ояд шаби ман ба рӯшноӣ.
Рӯзам ба вафо хучиста гардад,
Бахтам зи баҳона раста гардад.

Аз ин мисраъҳо маълум аст, ки холо Қайс ба тамом аз Лайлӣ дил накандааст ва дар иштиёқи дидор аст. Ин маъниро дар беша мулоқоти забонӣ қардани онҳо, шеър хонадани Маҷнун тасдиқ менамояд:

То ҳаст зи ҳастии ту ёдам,
Осудаву тандурусту шодам.
З-ин пас туву ман, ману ту з-он пас,
Як дил ба миёни мо дигар кас.

Маҷнун дорои сифати баланд аст. Ишқи ӯ поку беогӯш аст, чунончӣ дар мулоқоти охири бо Лайлӣ оварда:

Пайдост, ки ишқи ин ду хокӣ,
Сар бар назадаст магар зи покӣ.

Онҳо якшабурӯз печида бошанд ҳам, Маҷнун ба шахват даст дароз намекард, чун булбул ғазалхонӣ кунад ҳам, дар суҳбат бо Лайлӣ хомӯш аст. Ӯ талаби комситонии Лайлиро рад карда, ба саҳро рафт. Маълум мешавад, ки талабу ишқбозиҳои Маҷнун аз рӯи ишқи пок будааст. Вай дар болои ҳасади Лайлӣ нафот мекунад ва ҳайвонҳои ваҳшӣ ҳасади ӯро посбонӣ мекунанд.

Лайлӣ низ образи асосии дoston аст. Вай духтари зоҳиран зебо ва ботинан покест. Ӯ танҳо як ишқро медонад ва дар сидку вафо устувор аст. Лайлӣ дар ҳиссиёти ошиқона ва муносибатҳои дӯстӣ аз Қайс кам нест. Муносибати ошиқонаи онҳо тарафайн аст. Лайлӣ дар зери ғайолияти падару модар аст, чун Маҷнун ғайолияти зиёде зоҳир намекунад. Азоб хеле зиёд буд, дарун – дарун месӯхт:

То Маҷнунро чи гуна бинад,
Бо ӯ нафасе кучо нишинад.

Месӯхт дар оташи чудой,

Не дуд дар ў, на рӯшноӣ.

Аз кӯшишҳои Лайлӣ маълум аст, ки вай дар ишк
фаъол аст, вале чун Мачнун имкониятҳо надорад,
ишкро пурра зоҳир карда натавонист. Маҳз аз ҳамин
сабаб аз Мачнун пассивтар аст. Вале ҳарчанд ба
иродати падар ба шавҳар баромада бошад ҳам, дар
назди Ибни Салом исмат ва бакорати худро ниғаҳ
доштааст. Ба Мачнун қосид ва нома фиристодани
Лайлӣ далели дигари часорат ва фаъолияти вай аст. Ин
ҷо вай аз Мачнун фаъолтар аст:

Эй ёри қадимаҳд, чунӣ?

В-эй мӯхра зи ҳафтаҳд, чунӣ?

Чун баҳти ту дар фироқам аз ту,

Ќуфти туам, арчи тоқам аз ту.

Ганҷи гуҳарам, ки дар ба мӯҳр аст,

Чун гунҷаи боғ сар ба муҳр аст.

Дар ҳама ҳолатҳо Мачнун талаб дорад, ки
афзунии фаъолияти ҳастии ўст. Лайлӣ Мачнунро
девонавор дӯст медорад ва худро гум накардааст. Вай
одоби муносибатҳои ошиқона, расмияти шавҳардориро
риоя кардааст. Мисли: дар марғи шавҳар мотам
гирифтани, дар ҳаққи Мачнун гиристан, мувофиқи
расми ислом ду сол азодорӣ кардан аз созишқории ў бо
замона аст. Мачнун ба ҳонаи висол даъват намудан боз
як часорати Лайлист:

Дар пой мусофири худ афтод,

Ќуз сабза ба зерӣ пой шамшод.

Аз комғирӣ даст кашидани Мачнун фоҷиаи
ҷиддии маънавии Лайлист, ки оқибат ўро ба марғ
овард, охир баъд аз азобу шабҳои ҳичрони зиёд, даъвои
дардаш аз даст рафт. Ин манзараро Низомӣ хеле ҷаззоб
ба қалам додааст:

Лайлӣ зи сарири сарбаландӣ,

Афтод ба ҷоҳи дардмандӣ

Дарачаи баланди инсонии Лайлӣ дар боби «Васият кардани Лайлӣ модарро» хеле мохирона баён шудааст. Вай натанҳо руҳияи шахси ноком, балки ҳаяҷони баланди руҳиро ифода мекунад. Лайлӣ аз ҳаёт ноумед рафта истода Маҷнунро фаромӯш намекунад, хоҳиш мекунад, ки Маҷнунро наранҷонанд:

Овораи ман чу гардад огоҳ,
К-овора шудам ман аз ватангоҳ.
Донам, ки зи роҳи сугворӣ,
Дар вай нақунӣ назар ба хорӣ
Ман доштаам азизвораш,
Ту низ чу ман азиз дораш!
Гӯ, Лайлӣ аз ин сарои дилгир,
Он лаҳза, ки мебурид занҷир.
Дар меҳри ту тан ба хок медод,
Бо ёди ту чони пок медод!...
В-он лаҳза, ки дар ғами ту мемурд,
Ғамҳои ту роҳтӯша мебурд. ...

Образи падару модарон. Дар достон образи чор падару модар ба назар мерасад, ки Низомӣ, ҳарсерад, фақат якеро тарафдорӣ кардааст.

1. Падару модари Қайс – онҳо дар умри худ як фарзанд доштанд, ўро азизу эрка тарбия намудаанд, ки оқибаташ фоҷиавӣ анҷом гирифтааст. Падари Маҷнун нисбат ба Лайлӣ одамони аҳлу солаҳ ва муросокоранд. Ба Маҷнун асосан падараш сару қор дошт, бинобар ин образи модараш кам аён аст.

2. Падару модари Лайлӣ - одамони яқрав, худбинанд, чизпарасту шуҳратпараст мебошанд, ба фарзандаш суҳбат низ намекунанд. Дар муносибат бо Сайиди Омирӣ ва Навфал дағал аст. Модари Лайлӣ дар яқравӣҳои шавҳараш ҳомӯшона ҳамроҳӣ кардааст. Вай ҳатто худро танҳо дар охири умри Лайлӣ фаҳмид. Низомӣ оқибати чунин тарбияро фоҷианок донистааст.

3. Навфал низ ҳамчун образи падар омадааст, ки ба роҳи зурӣ ба мақсад расиданро нишон медиҳад, ки

Низомӣ рад кардааст. *Навфал* – идеали Низомист, ки аз рӯи ақидаи дехқонии шоҳи одилпарастии Низомӣ сар задааст, ки вай ғамхорӣ бечорагон аст.

Дар боби «Дар насиҳати фарзанд» -Низомӣ гуруҳи чоруми падарро тасвир намудааст, ки онҳо фарзандашонро дӯст медоранд, бо роҳи дурусту хушбахтӣ хидоят мекунад. Ин гуна падар худи Низомист.

4.Образи Салмони Бағдодӣ - танҳо ба мақсади он оварда шудааст, ки агар вай наменшуд, шеърҳои Мачнунро, кӣ чамъ мекард. Ӯ ду бор бо Мачнун вохӯрдааст.

5.Образи Зайд, ки чун ҷавони беадаб вонамуд шудааст, аз Мачнун адаб омӯхтааст. Зайд бо ҳоби худ барои он лозим шудааст, ки бо худ ҷаннатӣ будани ишқи Мачнуну Лайлӣ баён кунад.

Хулосаҳо:

1. «**Лайлӣ ва Мачнун**» ба маънои тоҷаш достони хиссӣ (сентименталӣ) аст.

2. Достон дорои сюжети серпроблема аст.

3.Проблемаи тарбияи фарзанд дар доираи аристократӣ, дар плани аввал - ишқи ҷавони покизааҳ-лоқ гирифта шудааст.

4. Масъалаи дигар муносибати калонсолон ба ишқи ҷавонон аст.

5. Дар нақшаи ишқи ду ҷавон зиддиятҳои қабилавӣ, ақидаи падару модарон оварда шудааст.

6.Барои чӣ баъд аз бартарафшавии монсаҳо Мачнун аз Лайлӣ ком нагирифт? Низомӣ ниятҳои худро шарҳ намодааст.

7. Дар достон тасвири олами ботинӣ бештар аст.

8. Достон дар заминаи реалистӣ ба вучуд омада бошад ҳам, моҳияти романтикӣ дорад.

9. Дар достон Низомӣ аз тамоми воситаҳои тасвир фаровон истифода бурдааст.

Таҳлили гоявию бадии достони

«Ҳафт пайкар»

Достон соли 1197 (593х.) ба номи Алоуддин Курп-Арслон подшоҳи Мароға навишта шудааст. Ҳаҷми достон 5136 байт буда, дар баҳри ҳафифи мусаддаси маҳбун (- V - - /- V - V/ -VV --) навишта шудааст. Достон дар таърихи адабиёт бо унвони «Баҳромнома» ва «Ҳафт пайкар» машҳур аст. Сюжети достон қиссаи давраи сосонӣ аст, ки пеш аз Низомӣ дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ омадааст. Низомӣ ин қиссаро аз нав кор карда, баъзе лаҳзаҳое, ки диққати Фирдавсиро ба худ ҷалб накарда буд пурра кардааст:

Чобукандеше расида нахуст,

Ҳамаро назм карда буд дуруст.

Низомӣ ба ғайр аз «Шоҳнома» инчунин аз маводҳои зиёди дигар истифода кардааст:

З-он суҳанҳо, ки тозиясту дарӣ,

Дар саводи бухориву табарӣ.

В-он дигар иусхаҳо пароканда,

Ҳар дурре дар дафина афканда.

Ҳар варақ к-уфтод ба дастам,

Ҳама дар харитае бастам.

Достон аз муқаддима, қисми асосӣ ва хотима иборат аст.

Сюжети достон. Сюжети достон аз ду достони аввала фарқ дорад. Воқеаҳо асосан дар атрофи саргузашти як кас Баҳроми Гӯр оварда шудааст. Агар дар оилаи шоҳ Яздигурд таввалуд шудани фарзанд оғози достон ҳисобем, ба тарбияи шоҳи Яман Нуъмон ва Мунзир супорида шудани ӯ, илму ҳунар омӯхтани вай, ҳамроҳи Мунзир ба шикор рафтан, ҳунар нишон додани ӯ, гӯр ва шер куштан, дар қасри Хаварнак, ки Нуъмон барои ӯ созонда буд, дар яке аз хонаҳо дидани духтарони подшоҳи 7 кишвар ва ба онҳо ошиқ шудани ӯ, ҳабаб ёфтани аз вафоти падар, аз

мулки Араб ба мулки Аҷам ба талаби тахти меросӣ омадани вай **инкишофи воқеаҳо** ва подшоҳии ӯст. Барои тахти подшоҳиро аз шоҳи ғайриқонунӣ гирифтан, ду шерро гирифтан ва тоҷро гирифтан **авҷи воқеаҳо** мебошад. Воқеаҳои баъд аз подшоҳии Баҳром тасвирёбанда, як навъ кушоиши хати умумии сюжети достон аст. Дар ин эпизод тарзи подшоҳии одилонаи ӯ, хушксолӣ ва аз вазъият бо тадбири хирад баромадани ӯ, аз канизаки худ Фитна ранҷидан ва барои куштан ӯро ба сарҳанг додани вай ва пас аз нав вохӯрдан, ҷанги вай бо Ҳокони Чин, маҷлиси Баҳром бо эронӣён ва расидан ба Хаварнак, духтарони подшоҳони 7 иқлимо ба занӣ гирифтан, афсона шунидан, ҳангоми шикор аз пай охуе рафта ба ғоре даромада гум шудани Баҳром **хотимаи сюжети достон** аст. Чунон, ки мебинем, ин сюжет бисёрҷиҳатаву проблемавӣ нест.

Образи Баҳром. Образи Баҳром аз оғоз то анҷом мусбат аст. Ӯ шахси таърихӣ писари Яздигурди Вахрами Сосонӣ (420 - 438) мешуморанд. Вале дар асари Низомӣ симои Баҳром на ҳамчун шахси таърихӣ, балки **мифологӣ** тасвир шудааст.

1. Дар достон ақидаи деҳқонӣ – адолатхоҳӣ ташкил медиҳад. Илова ба ин, Низомӣ ба шоҳи одил инчунин хислатҳои шучоату далериро дар достон хос доништааст. Низомӣ тарсонҷакҳоро ба подшоҳӣ нолоиқ мешуморад. Дар достон усули демократии интихоби шоҳ, роли халқ дар таърих низ таъкид шудааст, яъне агар мувофиқ надонанд, интихоб намеkunанд. Мисли рондани Яздигурд, аз рафтори давраи бачагиаш даст кашидани Баҳром ва ғ.

2. Низомӣ ба айшу нӯш дода шудан ва аз кори давлатдорӣ дур шудани шоҳро низ маҳкум намудааст:

Накунам беҳудиву худкомӣ,

Чун шудам пухта, кам кунам хомӣ.

Ба ақидаи Низомӣ шох ҳар қадар одил ва мағлубнашаванда бошад ҳам, ба бепарвой роҳ надихад.

Таҳлили ғоявию бадии достони

«Ҳафт пайкар»

Достон соли 1197 (593х.) ба номи Алоуддин Курп-Арслон подшохи Мароға навишта шудааст. Ҳаҷми достон 5136 байт буда, дар баҳри ҳафифи мусаддаси махбун (- V - - /- V - V/ -VV --) навишта шудааст. Достон дар таърихи адабиёт бо унвони «Баҳромнома» ва «Ҳафт пайкар» машҳур аст. Сюжети достон қиссаи давраи сосонӣ аст, ки пеш аз Низомӣ дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ омадааст. Низомӣ ин қиссаро аз нав кор карда, баъзе лаҳзаҳое, ки диққати Фирдавсиро ба худ ҷалб накарда буд пурра кардааст:

Чобукандеше расида нахуст,

Ҳамаро назм карда буд дуруст.

Низомӣ ба ғайр аз «Шоҳнома» инчунин аз маводҳои зиёди дигар истифода кардааст:

З-он суҳанҳо, ки тозиясту дарӣ,

Дар саводи бухориву табарӣ.

В-он дигар нусхаҳо пароканда,

Ҳар дурре дар дафина афканда.

Ҳар варақ к-уфтод ба дастам,

Ҳама дар харитае бастам.

Достон аз муқаддима, қисми асосӣ ва хотима иборат аст.

Сюжети достон. Сюжети достон аз ду достони аввала фарқ дорад. Воқеаҳо асосан дар атрофи саргузашти як кас Баҳроми Гӯр оварда шудааст. Агар дар оилаи шоҳ Яздигурд таввалуд шудани фарзанд оғози достон ҳисобем, ба тарбияи шоҳи Яман Нуъмон ва Мунзир супорида шудани ӯ, илму ҳунар омӯхтани вай, ҳамроҳи Мунзир ба шикор рафтан, ҳунар нишон додани ӯ, гӯр ва шер куштан, дар қасри Хаварнак, ки Нуъмон барои ӯ созонда буд, дар яке аз хонаҳо دیدани духтарони подшоҳи 7 кишвар ва ба онҳо ошиқ шудани ӯ, хабар ёфтан аз вафоти падар, аз

мулки Араб ба мулки Ачам ба талаби тахти меросӣ омадани вай **инкишофи воқеаҳо** ва подшоҳии ўст. Барои тахти подшоҳиро аз шоҳи ғайриқонунӣ гирифтани, ду шерро гирифтани ва тоҷро гирифтани **авҷи воқеаҳо** мебошад. Воқеаҳои баъд аз подшоҳии Баҳром тасвирёбанди, як навъ кушоиши хати умумии сюжети достон аст. Дар ин эпизод тарзи подшоҳии одилонаи ў, хушксолӣ ва аз вазъият бо тадбири хирад баромадани ў, аз канизаки худ Фитна ранҷидани ва барои куштан ўро ба сарҳанг додани вай ва пас аз нав воҳӯрдани, ҷанги вай бо Ҳоқони Чин, маҷлиси Баҳром бо эронӣён ва расидани ба Хаварнак, духтарони подшоҳони 7 иқлимо ба занӣ гирифтани, афсона шунидани, ҳангоми шикори аз пай охуе рафта ба ғоре даромада гум шудани Баҳром **хотимаи сюжети достон** аст. Чунон, ки мебинем, ин сюжет бисёрҷиҳатаву проблемавӣ нест.

Образи Баҳром. Образи Баҳром аз оғоз то анҷом мусбат аст. Ў шахси таърихӣ писари Яздигурди Вахрами Сосонӣ (420 - 438) мешуморанд. Вале дар асари Низомӣ симои Баҳром на ҳамчун шахси таърихӣ, балки **мифологӣ** тасвир шудааст.

1. Дар достон ақидаи деҳқонӣ – адолатхоҳӣ ташкил медиҳад. Илова ба ин, Низомӣ ба шоҳи одил инчунин ҳислатҳои шуҷоату далериро дар достон хос доништааст. Низомӣ тарсонҷақхоро ба подшоҳӣ нолоиқ мешуморад. Дар достон усули демократии интиҳоби шоҳ, роли халқ дар таърих низ таъкид шудааст, яъне агар мувофиқ надонанд, интиҳоб намекунанд. Мисли рондани Яздигурд, аз рафтори давраи бачагаш даст кашидани Баҳром ва ғ.

2. Низомӣ ба айшу нӯш дода шудани ва аз кори давлатдорӣ дур шудани шоҳро низ маҳкум намудааст:

Накунам беҳудиву худкомӣ,

Чун шудам пухта, кам кунам хомӣ.

Ба ақидаи Низомӣ шех ҳар қадар одил ва мағлубнашаванда бошад ҳам, ба бепарвой роҳ надихад.

Ҷои муҳими ин ақидаи ӯ дар ин аст, ки дар кори давлатдорӣ ба ақидаи халқ таъя кунад, панд гирад, омӯзад, чунон ки Баҳром аз ҷӯпон омӯхт ва Ростравшанро (вазир) рафъ сохт, мамлакатро безарар гардонид.

Гуфт бо худ, к-аз ин шӯбони пир,
Шоҳӣ омӯхтам, зихӣ тадбир.

3. Дар зимни системаи ҳафт гумбад, ки ба тариқи зерин аст, масъалаҳои хеле зиёд дарҷ ёфтааст.

Номи ситора	Ранг	Номи духтар	Рӯзи қабул
Кайвон	Мушкин	Нурак	Шанбе
Офтоб	Зард	Хумой	Якшанбе
Маҳтоб	Сабз	Парӣ	Душанбе
Миррих	Сурх	Насриннӯш	Сешанбе
Уторуд	Кабуд	Дуррастӣ	Чоршанбе
Муштарӣ	Сандал	Нӯмонноз	Панҷшанбе
Зӯхра	Сафед	Арзиён	Ҷумъа

Ҳинд (Рои Ҳинд), Рум (Қайсар), Хоразм (Хоразмшоҳ), Саклоб (Сақлобшоҳ), Эрон (Қайковус), Чин (Ҳокони Чин), Мағриб (Мағрибшоҳ).

1. Аз иқлими ҳайат, тақвим, география бохабар будани Низомӣ хабар диҳад, рангҳо, ки аз сиёҳ сар шуда ба сафед тамои мешавад аз рӯи зарбулмасали «Аз ноумедиҳо бисе умед аст, поёни шаби сиёҳ сафед аст» -ро ба хотир меоварад, ки моҳияти прогрессивӣ дорад. Дигар подшоҳии ягонаро, ки ҳама дӯстона зиндагӣ мекунад, орзу кардааст.

2. Дар ҳафт гунбад дӯстона зиндагӣ кардани духтарони ҳафт иқлим, ки тамоми ҷаҳон гуфтаи аст, дар оилаи ягона имконпазир будани зиндагиро таъкид кардааст, ки низ гоӣ тараққипарварона дорад.

3. Қиссаи ҳафт гунбад ҳар чанд ба сюжети достон алоқа надошта бошад ҳам, бештар ҳаёлиро фантастикӣ бошад ҳам, аз назари гоӣ тарбиявиаш ба сюжет алоқаманд

шудааст. Мисли хикояҳои духтарони ҳафт иқлим, аз ҷумла хикояи Нӯмониоз дар бораи «Хайр ва Шар» ва хулосаи Баҳром дар бораи аз тарафи Нӯмон кушта шудани меъмор Симнор, қавл додани Баҳром, ки меъмори худро – Шедаро пазирой кунад ва тӯҳфаҳо диҳад ва ғ.

4. Дар боби охири достон «Интиқоли Баҳром аз диёри фони» ақидаи тарки дунёро пеш рондааст:

Гар касе бар фалак расонад тоҷ,
Ҳафт кишвар кашад ба зери хироч.
Бинияш ногаҳон шабе мурда,
Сар фуру бурда, дарди сар бурда.

5. Достон на ишқи қаҳрамонӣ ва мочаронок, на ишқи фочианоки ба ҳалокатҳо тамомшаванда, балки хурсандибахш ва оромона нишон додааст.

6. Дар ин достон низ тасвири шоир ҳайратбахш аст ва он тафсилоти зиёде дорад. Тасвири киёфои берунӣ, ботинии инсон, тасвири ҷоҳ, манзараи табиат, ба қор бурдани боигарии маънавӣ ва лафзи зебои модарӣ, санъатҳои бадеӣ дар эҷоди образҳои бадеӣ хеле қалон аст.

«Искандарнома» ва мазмуну мундариҷаи ғоявии он

Ин маснавии охирин ва муҳимтарини Низомӣ ба ҳукмрони Ғанҷа Абӯбакр Бишқин, ки дар маснавии «Хусраву Ширин» зимнан мадҳ шуда буд, бахшида шудааст. Аз мазмуни маснавӣ бармеояд, ки шоир онро бо хоҳиши худ навиштааст. Мавзӯи ин достони Низомӣ аз замони зиндагии ӯ 1500 сол муқаддам таърихро дар бар мегирад. Образи Искандари румии македонии истилогар, ки қариб тамоми мамлакатҳои мутамаддини Шарқу Ғарбро забт карда буд, аз замонҳои қадим диққати халқҳои гуногунро ба худ ҷалб мекард. Пас аз вафоти Искандар дере нагузашта дар ҳаққи ӯ афсонаҳои зиёде ба вуҷуд омад, тарҷумаи ҳоли воқеии ӯ

мураттаб шуда буд. Рухониён дар андешаи он буданд, ки гӯё ҳукмронии фиръавнҳо ва шоханшоҳҳо амри Худои ва фақат валинёнматон хоси Худо мамлакатро идора карда метавонанд, вале Искандар чунин ҳукмронхоро сарнагун карда, худ ба ҷои онҳо нишаст ва бо ҳамин назарияи рухониёнро барбод дод. Рухониён барои нигоҳ доштани обрӯи худ ривоятҳо эҷод мекарданд, ки аз рӯи онҳо Искандар писари Филиппи Юнонӣ не, балки фарзанди ғайриқонунии рухонӣ Нектанеб (варианти румӣ) ва ё фарзанди Дорон 2 (варианти эронӣ) будааст ва аз ин рӯ ҳукмронии ӯ қонунист.

Ҳанӯз дар асри аввали мелодӣ дар бораи Искандар қиссаи муқаммале ба вуҷуд омад, ки ба ривояти мисрӣ асос ёфта буд. Ин асарро ба **табиби Искандар – Каллисфен** нисбат медиҳанд. Ин қисса ба забонҳои бисёре тарҷума ва таҳрир шуда, дар Европа ва Шарқ интишор ёфт.

Достон муқаддимаи муфассале дорад. Дар муқаддима боби махсусе ҳаст, ки барои фаҳмидани мазмуни амиқи тамоми ҳафти сужети достон як нав мифтоҳест. Қисми дигари диққатангези муқаддима суҳбати Низомӣ бо Хизр мебошад, ки гӯё ӯ Низомиро барои навиштани «**Искандарнома**» ташвиқ карда бошад. Дар ҳуди ҳамин муқаддима Низомӣ хабар медиҳад, ки ӯ меҳост дар бораи Искандар 3 китоб – **Искандари кишварқушо**, **Искандари донишманд** ва **Искандари пайгамбар** нависад, вале ба ӯ ду қисм даст додааст. Қисми якуми онро одатан «**Шарафнома**» ва қисми дуюмашро «**Иқболнома**» ё «**Хираднома**» меноманд. Дар навиштани достон Низомӣ ба омӯхтани сарчашмаҳои яҳудӣ ва насронӣ ҷиддан машғул шудааст. Вай ривоятҳои гуногуни юнониро ба тариқи худ ба қалам додааст.

Қисми асосии достон аз ҳикояти таваллуди Искандар сар мешавад. Баъд Низомӣ ба нақли таълиму

тарбияи ӯ гузашта ба ин қисмат бисёртар аҳамият медиҳад. Мураббии асосии Искандар падари Арасту – **Никомохос Никумочис** буд, ки аз хурдӣ муҳаббати ӯро ба фалсафа зиёд мекунад. Арасту тамоми умр ҳамсафи вафодори Искандар мешавад.

Ибтидои фаъолияти Искандар аз мубориза бар зидди зинҷиён аст. Ӯ дар ин ҷо ҳамчун сиёсатмадор ва лашкаркаши одил тасвир шудааст, на бо мақсади забту гонат, балки бо мақсади ғимояи камбағалон ҷанг мекунад. Ӯ дар ҷанг шуҷоат нишон дода, барои аз талафоти беҳуда наҷот додани лашкараш тадбирҳои оқилона меандешад. Искандар занҷихоро шикаст дода, ба муқобили Доро ба ҷанг меояд. **Ин эпизоди дуҷуми дoston аст.** Дар охири тасвири ин воқеаҳо фаъолияти Искандар дар роҳи барқарор намудани хоҷагии Эрон, ки дар вақти ҷанг ва ҳукмронии мустабидонаи Доро хароб гардида буд, муфассал тавсиф шудааст.

Эпизоди сеюм - сафари Искандар ба назди малика Нӯшоба аст. Воқеаҳои ин эпизод дар ҳудуди Озарбойҷон дар Бардаъ ба амал меояд. Пас аз ин **эпизоди чаҳорум** - барқарор намудани тартибот дар Дарбанд ва ташрифи овардани Искандар ба қасри Сарир меояд, ки нақли ин воқеаҳо эҳтимол ба ривоятҳои даҳонӣ асос ёфта бошад.

Эпизоди панҷум - тасвири юриши Искандар ба тарафи Шарқ, ҷанги ӯ бо подшоҳи Ҳинд ва Ҳокони Чин аст. Ба ин эпизод **ҳикояти аҷибӣ мусобиқаи рассомони Руму Хитой** дохил карда шудааст.

Эпизоди шашум – ҷанги Искандар бо русҳо ва аз тарафи ӯ озод шудани малика Нӯшоба аз асорати русҳо меояд.

Эпизоди ҳафтум - хотимавии қисми якуми дoston – ҷустуҷӯи оби ҳаёт дар олами зулмот аст. Искандар дар ин роҳ бори аввал ба мақсади худ ноил намешавад. Искандар дар ҳамаи эпизодҳои қисми якуми дoston ҳамчун ҳомӣ ва озодкунандаи мазлумон тасвир

шудааст. Низомӣ кӯшиш намудааст, ки аз ҳамаи хислатҳои анъанавии Искандар фақат хислатҳои мусбаташро нишон диҳад. Дар ин қисм ба фактҳо аз рӯи хронологияи таърихӣ муносибат намудааст.

Қисми дуюм аз ҷиҳати устухонбандӣ ба ду фасли калон тақсим мешавад.

Фасли аввал тасвири «Искандари хирадманд», ки ҳамаи материалҳои фалсафӣ дар он ҷо гирд оварда шудааст.

Фасли дуюм «Искандари пайғамбар» аст, қисми дуюми дoston бо ҳикояти аз ҷанги Рум баргаштани Искандар ва ғамхории ӯ оид ба гулгулшукуфоии мамлакат ва равнақи илм шуруъ мешавад. Ин қисмат даҳ ҳикояти аҷибӣ тамсилӣ, ки як қисми онҳо аз ривоятҳои юнонӣ гирифта шудааст, ба охир мерасад. Низомӣ як силсила ҳикоятҳои фалсафиро оварда, ба тавсифи умқи тафаккуроти Искандар мегузарад. Барои исботи ин фикр мусоҳибаи Искандар бо олимони Ҳинд ва ҳафт файласуфи дунё оварда шудааст. Мавзӯи ин баҳсҳо – масъалаи офариниши олам аст.

Искандар ҳамаи илмҳоро омӯхта, сазовори илми илоҳӣ мешавад. Аз ғайб ба ӯ пайғом мерасад, ки ӯ барои башорат додани ҳақиқат дар тамоми дунё интиҳоб шудааст, ӯ бояд сар то сари дунё гашта, ин башоратро ба хулқҳои гафлатзада расонад. Қобилияти мӯъҷизаосои Искандар, ки хоси пайғамбар аст, аз дараҷаи олии хирадмандӣ ва илм ҳосил шудааст. Ӯ ба сафар баромада китобҳои Арасту, Афлотун ва Сукротро бо худ мегирад.

Баъд тасвири чор саёҳати Искандар оварда шудааст: саёҳати якум- саёҳати ғарб то «муҳити аъзам», дуюм –саёҳати ҷануб, сеюм – саёҳати шарқ, чорум – саёҳати шимол. Дар зимни тасвири он саёҳатҳо бисёр ҳодисаҳои аҷоибӣ ғароиб нақл шудаанд. Искандар дар вақти сафари охирини худ ба шимол, ба мамлакате меояд, ки дар он ҷо на ҳукумат ҳасту на золимон, на

бой ҳасту на камбагал, дар он чо дуруғгӯй, беадолатӣ, беморӣ ва чавонмаргиро намедонад, мамлакат сохти ҷамъияти идеалӣ дорад. Дар мамлакат тартиботи олий ҳукмфармост. Ин орзуи Низомӣ аст.

Искандар ҷизҳои бехтарини рӯи заминро дар мамлакат дид. Садои ғайб ба ӯ амр мекунад, ки аз сафар баргардад. Дар роҳ, дар Шаҳризӯр саҳт бемор мешавад ва сари тирамоҳ вафот мекунад. Дар хотимаи маснавӣ рӯзҳои охирини ҳафт донишманди бузург нақл карда мешавад. Искандари Низомӣ ба мартабаи пайғамбарӣ расид, чунки ӯ медонист, ки ҳукмрони ҳақиқӣ на барои худ, балки барои дигарон зиндагӣ мекунад, вай аз илму дониш баҳрааманд шуда тамоми қувваташро ба манфиати халқ мебахшад. Вале Низомӣ ба ин қаноат накарда, барои замони худ чунин фикри баланди ҷасуронаро баён мекунад. Вай дар андешаи он аст, ки дар ҷамъияти идеалӣ, шоҳи идеалӣ зарурат надорад.

Зиндагӣ ва осори Ҳоконии Шервонӣ

Афзалиддин Бадил бини Алии Ҳоконӣ яке аз шоирони маъруфи адабиёти форсу тоҷики асри XII мебошад. Бештари тазкиранависон номи ӯро Иброҳим зикр кардаанд. Вале ҳуди Ҳоконӣ дар байте номашро чунин овардааст:

Бадал ман омадам андар ҷаҳон Саноиро,

Бад ин далел падар номи ман Бадил бинҳод.

Падараш дуредгари маъруф бо номи Алии Начҷор устои комили касби худ будааст. Ӯ аслан аз Хуросон буда, баъдан дар Озарбойҷон шаҳри Шервонро макони зист баргузидааст. Модараш аз масеҳиёни настурӣ будааст, ки исломро пазируфтааст. Ин нуктаро Ҳоконӣ чунин шарҳ медиҳад:

Ҳастам зи пай ғизои ҷонвар,

Таббохнолаб зи сӯи модар.

**Настурии мӯбадӣ нажодам,
Исломиву эзидӣ ниходам.
Кадбону буда чун Зулайхо,
Барда шуда боз Юсуфосо.**

Хоконӣ ба қавли Фурузонфар соли 520 ҳичрӣ таваллуд шудааст. Вале ҳуди Хоконӣ дар як қасидааш соли таваллудашро зикр намудааст:

**Чу ман новард пансад сол ҳичрат,
Дурӯге нестҳо бурҳони манҳо.**

Ё ки:

**Понсади ҳичрат чу ман назод ягона,
Боз дугона кунам дуои Сифаҳон.**

Пас, Хоконӣ соли 500 ҳичрӣ-қамарӣ (1107м) дар шаҳри Шервон таваллуд шудааст. Дар «Тӯҳфат-ул-Ироқайн» меоварад:

**Гуфто: чӣ касиву чист номат,
Аслаш зи кучо? Кучо мақомат?**

**Гуфтам: мутааллиме сухандон,
Мелоди ман аз билоди Шервон.**

Аз ин рӯ, ба нисбаи Шервонӣ машҳур аст. Алии Наччор меҳост, писараш хунарманд бошад, аммо ӯ думболи илм рафт ва бо кӯмаки амакаш Кофиддин Умар ибни Усмон, ки донандаи хуби илми тиб ва фалсафа буд, ба Хоконӣ мадад расонид ва дар як муддати кӯтоҳ илмҳои замонашро аз худ кард ва дар ҳадису Қуръон ва достону қиссаҳои динӣ маҳорати хоса пайдо кард. Амакаш аз ин қобилияти ӯ ба шавқ омада, ба ӯ лақаби «Ҳассонулаҷам»-ро медиҳад:

**Чун дид, ки дар сухан тамомам,
Ҳассони Аҷам ниҳод номам.**

Хоконӣ бисту панҷ сол дошт, ки амакаш олабро падруд гуфт. Хоконӣ аз омӯхтан даст накашид ва машҳури замонаш гардид. Шервони асри XI шаҳри хурде буд ва мувофиқи ривоятҳо ин шаҳро Анӯшервони одил бунёд кардааст ва шоҳони Шервони насаб худро аз Баҳроми Чӯбина медонистанд. Хоконӣ

пас аз вафоти амакаш бо Абӯлаълои Ганҷавӣ шинос мешавад ва тавассути ӯ ба дарбор роҳ меёбад, ки ин боиси номдор шудани **Хоқонӣ** мегардад. **Хоқонӣ** дар шеър аввал **Ҳақонӣ** тахаллус мекард. Ин тахаллус аз номи асари Саной гирифта шуда буд. **Шохони Шервон** ба худ унвони **Хоқони Шервонро** мегирифтанд. **Ҳангоме** ки **Хоқонӣ** ба дарбори шоҳи **Шервон Акбар Фаҳруддин Манучеҳр бинни Фариддунӣ Шервоншоҳ** роҳ ёфт, тахаллуси худро ба **Хоқонӣ** табдил дод ва дар дарбори **Шервоншоҳ** соҳиби обрӯ ва мартабаи бузурге шуд.

Аз зиёдшавии шуҳрати **Хоқонӣ** рашқи ҳасудонаш меомад ва бар ӯ ҳар гуна тухмат зада, назди шоҳ бадгӯӣ намуданд. Шоир саҳт ранҷида дар ашъораш онҳоро мазаммат намуд. Ҳатто устод ва дӯсти худ **Абӯлаълои Ганҷавиро** низ ҳаҷв кардааст:

**Бинӣ сағи Ганҷаро дар ин кӯй,
Ҳам сурхҷафою ҳам сияҳрӯй.
Он мулҳид Абулҷалои софил,
Чун ваҳшу баҳимаақлу ғофил.
Хоҳи(я)ш чухуду мулҳидон хон,
Вар хоҳи мулҳиди чухудон дон.**

Шогирди Хоқонӣ Муҷири Байлақонӣ, ки дар оғоз шоирро ситоиш мекард, аз ӯ ҳафа шуда **Ҳокониро** мавриди нақӯиш қарор дод ва аз гардиши рӯзгор ҳамоноро дид, ки худ нисбат ба устодаш карда буд.

Хоқонӣ аз зиндагии дарбор ҳаста гардид ва орзуи дидори **Хуросонро** кард. Бо дастури шоҳ соли 550 ҳ.қ. (1155м) ба сафари **Хуросон** баромад. Вале дар шаҳри **Рай** бемор шуда, ноилоч ба **Шервон** баргашт. Дар қасидае менависад:

**Ҳоки сияҳ бар сари обу ҳавои Рай,
Дод аз муҷовирони макоримнамои Рай.
Дар хун нишастаам, ки чаро хуш нишастаанд,
Ин хондағони хул ба дӯзахсарои Рай...**

Сафари дуҷоми Хоқонӣ соли 551х.к. (1156) ба вуқӯ омад. Ӯ бо иҷозати Шервоншоҳ ба зиёрати Макка рафта, баъди бозгашт қасидаи «Қурратуласфор ва мазкуратуласхор» -ро навишт, ки хеле маъруф гардид. Соли 552х.к ба Шервон, баргашт Ӯ дар ин сафари хеш бисёр шахрҳои Шарқи наздик ва Эронро дид. Маснавии «Тӯхфат-ул-ирокайн»-ро ба риштаи назм кашид. Соли 569 х.к ӯ бори дуюм ба сафари ҳаҷ рафт ва ҳангоми бозгашт шаҳри Мадоин (Тайсафун)-ро дида аз гузаштаи рӯзгору таърихи Эрон саҳт андухгин шуда, қасидаи «Айвони Мадоин»-ро навишт, ки нағичаи дида ва шунидаҳояш аз ин сафар аст.

**Ҳон, эй дили ибратбин, аз дида назар кун, хон,
Айвони Мадоинро оинаи ибрат дон.**

**Як раҳ зи лаби Дачла манзил ба Мадоин кун,
В-аз дида дуввум дачла бар хоки Мадоин рон.
Худ Дачла чунон гирияд, сад дачлаи хун гӯй,
В-аз гармии хунобаш оташ чакад аз миҷгон.**

Пас аз Мадоин ба Ҳамадон меравад ва муддате онҷо истиқомат мекунад. Халифа Ал Муқтазо ал Амруллоҳ аз Хоқонӣ хоҳиш мекунад, ки дабири ӯ шавад, аммо Хоқонӣ наменпазирад:

**Халифа гӯяд: Хоқонӣ, дабири кун,
Ки пойгоҳи туро ба фалак гузорам сар.
Дабирам оре, сеҳрофарии гаҳи иншо,
Валекин заҳмати ин шуғлро надорам сар.
Ба пойгоҳи дабири чӣ фаҳр орам аз он-к,
Ба дастгоҳи вазири фурӯ наёрам сар.
Чу Офтоб шудам бо Уториде чӣ кунам,
Кӯлоҳи ориятиро чаро супорам сар.**

Хоқонӣ бори сеюм азми сафари Макка мекунад, аммо чун аз шоҳ иҷозат нагирифта буд, бо фармони шоҳ ҳабс мегардад. Закариёи Қазвинӣ сабаби ҳабси Хоқониро дар қабул нақардани қори девони дарбори Шервоншоҳ медонад: «Вакте подшоҳи Шервон хост ўро ба раҳнамоии вазири худ ба шуғле бигуморад, аммо чун қабули онро ба

Ҳоконӣ таклиф кард, зери бор нарафт ва гуфт: «Ман марди ин кор нестам». Вазир шоҳро бар он дошт, ки иҷборан ин шугро бар Ҳоконӣ таҳмил кунад. Лекин ӯ боз напазируфт. Билохира, барои он ки вай қабули ин шугро тан намедиҳад, ба ҳабсаш афканд»². Баъзеҳо дар андешаи онанд, ки сабаби ҳабси Ҳоконӣ бахилии дарбориён буд. Аз тарафи дигар Ҳоконӣ пас аз сафараш хост тақво ва зӯҳдро пеш гирад ва аз дарбор канораҷӯӣ кунад. Шервоншоҳ ба ин гумон ӯро зиндонӣ кард.

Ҳангоми ҳабс буданаш Ҳоконӣ мефаҳмад, ки шоҳзодаи Рум(Византия) Андроник Комнен ба Шервон омадааст аз ин фурсат истифода бурда қасидае ба Андроник Комнен мебахшад ва аз ӯ талаби ёрӣ менамояд:

**Фалак қачравтар аст аз хатти тарсо,
Маро дорад мусалсал роҳибосо.
На руҳуллоҳ бар ин дайр аст, чун шуд,
Чунин Даччолфеъл ин дайри мино.
Танам чун риштаи Марям дуто аст,
Дилам чун сӯзани Исост якто.
Ман ин ҷо пойбасти ришта мондам,
Чу Исо пойбасти сӯзан он ҷо.
Маро аз ахтари дониш чӣ ҳосил,
Ки ман तरीкаму ӯ рахшанда аҷзо.**

Ғайр аз ин Ҳоконӣ ба хохари Шервоншоҳ Исматуддин низ қасида навишта аз ӯ хоҳиши ёрӣ менамояд. Бо талаб ва исрои Исомуддин Ҳоконӣ озод шуда ба сафари ҳаҷ меравад:

**Пешат орам зоти Яздонро шафеъ,
К-иш атобахшу тавоно дидаам.
Пешат орам назми Қуръонро шафеъ,
К-аз ҳама айбаш мубарро дидаам.
Пешат орам Каъбаи ҳақро шафеъ,
К-осмонаш ҳоки бутҳо дидаам.**

² Каррозӣ. Рухсори субҳ. - Техрон Чони саввум. Ингишорсти Мод, сах.45

Пешат орам Мустафоеро шафеъ,
К-исми у ба «Сину Тоҳо» дидаам.
К-аз пайи ҳаҷ рухсатам хоҳӣ зи шох,
К-ин сафар дилро тамано дидаам.

Қасидаҳое, ки Ҳоконӣ ҳангоми маҳбус буданаш навиштааст бо номи «Ҳабсиёт» машҳуранд ва баёнгари табъи баланду сухани волои шоир ҳисоб мешаванд.

Соли 572(1176) аз ҳаҷ бармегардад. Ҳамин сол фарзанди 22-солаи ӯ Рашиддудин вафот мекунад. Ҳоконӣ дар қасидае аз ин ҳодисаи нохӯши рӯзгор сугворӣ намудааст:

Субҳгоҳе сари хуноби чигар бикшоед,
Жолаи субҳдам аз наргиси тар бикмояд.
Дона- дона гуҳари ашк биборед чунон-к,
Гиреҳи риштаи тасбеҳ зи сар бикшоед...
Булбули нағмагар аз боғи тараб шуд ба сафар,
Гӯш бар нағмаи зоғон ба ҳазар бинмояд.
Ин тавонед, ки модар ба фироқи писар аст,
Пешӣ модар сари тобути писар бикшоед.
Падари сӯхтадил ҳасрати рӯи писар аст,
Кафан аз рӯи писар пешӣ падар бикшоед.

Ҳоконӣ аз Шервон дилмонда шуда ба Табрез мекуҷад. Ҳамсараш дар Табрез вафот менамояд ва Ҳокониро ба ғаму ғусса мегузорад:

Ќуз ашкӣ видои ману ту,
Тӯфони ҷаҳонситон мабинам.
Чун ҳуққаи сина баркушоям,
Ќуз роҳи ту дар миён набинам.
Гуфтӣ «Дигаре кунӣ» мафармой,
К-ин дар варақи гумон мабинам.
Ғамхор туро ба хоки Табрез,
Ќуз хоки ту ғамнишон мабинам.

Ҳоконӣ ду маротибаи дигар низ издивоҷ мекунад. Ӯ дар охири умр гӯшанишиниро ихтиёр мекунад. Соли 595ҳ.к (1198) дар шаҳри Табрез аз олам гузашт. Мақбарааш дар Кӯи Сурхоб «Мақбаратушшуаро»

воқеъ будааст. Аммо Забехулло Сафо маълумот медиҳад, ки ҳоло аз қабри Ҳоконӣ нишон нест³.

Мероси адабии Ҳоконӣ аз девони ашъор ва маснавии «Тухфат-ул-ироқайн» иборат аст. Девони ашъори шоир аз 17000 байт иборат буда, 330 ғазал, 220 қасида, 300 рубой, 230 қитъаи форсӣ ва 450 байти арабиро дорост.

Маснавии «Тухфат-ул-ироқайн» («Тухфаи Ироқи Аҷам ва Ироқи Араб» аз 3200 байт иборат буда, аз шаш мақола иборат аст. Ҳар мақола бо тасвири офтоб ва хитоб ба он оғоз мешавад. Дар маснавӣ Ҳоконӣ оид ба шахсиятҳои бузурги замонаш маълумот медиҳад.

Ҳоконӣ дар ашъораш, махсусан қасидаҳояш худро аз шоирони пешин баланд шуморида онҳоро писанд намедод. Ашъори худро аз ашъори шоирони пешин ба монанди Рӯдакӣ, Шаҳид, Унсурӣ баланд медонад:

Гарчӣ будаст, пеш аз ин дар Арабу Аҷам равон,
Шеърӣ Шаҳиду Рӯдакӣ, назми Лабиду Бухтурӣ.

Дар сифати ягонагӣ он сафи чоргонро,
Банда се зарба мезанад дар ду забони шоирӣ.

Ё ки:

Шоири муфлиқ манам хони маъонӣ марост,
Резахӯри хони ман Унсурию Рӯдакӣ.

Забони ашъори Ҳоконӣ бою мураккаб аст: Истиора ва тавсиф, талмех, ихом, киноя, ташбеҳ дар ашъори ӯ ба таври фаровон истифода шудаанд. Ашъори Ҳоконӣ на ба ҳиссиёти хонанда, балки ба тафаккури ӯ равона мешавад. Ҳоконӣ дар ғазалсароӣ пайрави сабки хуросонӣ ва дар қасида пайрави сабки ироқист. Аз шоирони баъди Аттор, Амир Хусрав, Ҳофиз, Ҷомӣ, Қоонӣ Шервонӣ ба Ҳоконӣ пайравӣ кардаанд.

³ Забехулло Сафо Таърих адабиёт дар Эрон. Ҷ 2. -Техрон, сах. 780.

Фахриддин Гургонӣ ва мероси адабии ӯ

Фахриддин Асъади Гургонӣ шоири дostonсарои асри XI-и тоҷику форс буда, чараёни зиндагии ӯ ба аҳди хукмронии асосгузори сулолаи салҷуқиён Тугралбек (1040 - 1063) рост меояд. Дар бораи ҳаёти ӯ маълумоти дигаре боқӣ намондааст. Мувофиқи маълумоти Муҳаммад Авфии Бухорӣ дар «Лубоб-ул-албоб» маълум мешавад, ки Фахриддини Гургонӣ «...илмҳои замони худро ба ҳубӣ аз бар карда, дар намудҳои гуногуни шеър қувваозмоӣ карда будааст». Аммо аз мероси адабии ӯ танҳо «Вис ва Ромин» пурра то замони мо омада расидааст.

Қиссаи «Вис ва Ромин» яке аз ёдгориҳои қадими халқҳои эронинаҷод буда, то давраи шоир ба забони паҳлавӣ вуҷуд доштааст. Дар баъзе маъхазҳо аз шахси таърихӣ будани образҳои асосии асар ва ҳатто давраи чараён доштани воқеаи дар дoston инъикосёфта ишора мешавад. Чунончӣ, дар «Мачмаъ-ут-таворих» оварда мешавад, ки «...андар аҳди Шопури Ардашер қиссаи «Вис ва Ромин» будааст ва Муъбад, бародари Ромин, соҳибтарафе буд, аз дасти Шопур ва Марв нишастӣ ва Хуросону Моҳон ба фармони ӯ буд».

Бисёр шеър гуфтаму хондам ба рӯзгор,
Як- як ба ҷаҳд- бар сиқатулмулки шаҳриёр.
Шоҳе тар аз умед бигаштам ба хидматаш,
Он шох хушк гашту наёвард ҳеҷ бор.
Даъвии шеър карду надонист шоирӣ,
В-он ғоҳ кард низ ба нодонӣ ифтиҳор.
З-ӯ ғовтар надидаму нашнидам одамӣ,
Дар давлаташ аҷаб галате кард рӯзгор.
Умеда ман дарег бад-он хомқалтабон,
Ашъори ман дарег бад-он русабинтабор.

Адабиётшиноси муосири Эрон Забехулло Сафо муътақид аст, ки қисса дар охири аҳди ашқониён ба вуҷуд омадааст, зеро ба фикри ӯ «осори тамаддуни

давраи ашконӣ ва мулуктавоифи он аср дар он ошкор аст».

Ин тахминҳо асоси устуворе надошта бошанд ҳам, вале қадимӣ будани қиссаи «**Вис ва Ромин**»-ро гӯшзад мекунанд. Агар дostonро амиқтар назар кунем, мебинем, ки сюжети дostonи «**Вис ва Ромин**» барои шоир танҳо воситаест, ки маҳорати бадеӣ ва калами тези худро барои ба таври қатъӣ фошу расво кардани кирдорҳои ноҷоистаи синфи ҳукмрон нигаронад, гӯё ба аҳли меҳнат мурочиаткунон гӯяд: «**Бинед, киҳо ҳокимони шумоянд?! Як гуруҳ бадахлоқону бадмастон, айёшону хасисон, ки яке аз дигаре гузаротаранд**».

Соли таълифи дostonи «**Вис ва Ромин**» маълум нест, вале дар бораи муайян намудани ин масъала баъзе фикру ақидаҳо баён карда шудаанд. Тамоми фикрҳои баёншуда дар асоси санаи таърихӣ аз тарафи султон Тугралбек забт карда шудани Исфahон (1042) ба вуҷуд омадаанд. Бинобар ин, аксари тадқиқоткунандагон дар ҳудуди солҳои (1042- 1063) навишта шудани «**Вис ва Ромин**»-ро қайд мекунанд. Чунончӣ, Эдуард Браун, А.Крымский фикри дар ин бора баёнкардаи Штакелбергро тавзеҳ дода, соли 1048ро санаи аниқӣ таълифи китоб нишон медиҳад. Е.Э.Бертельс дар байни солҳои 1042- 1065 таълиф ёфтани онро қайд мекунад⁴.

Бадеъузмамон Фурузонфар⁵, Ризозода Шафак⁶ ва Забехулло Сафо⁷ дар соли 1054 ба риштаи назм кашида шудани «**Вис ва Ромин**»-ро қайд мекунанд.

Баъдтар Фахриддин Гургонӣ батафсил дар бораи фатҳ карда шудани Исфahон ва пас аз ду моҳ баромада, ба ҷониби Кӯхистону Ҳамадон рафтани Тугралбек таваққуф карда, илова бар ин, бо коре маҳз дар

⁴ Е.Э.Бертельс. История персидско- таджикской литературы - М.1960, стр.271.

⁵ Ризозода Шафак. Сухан ва суханварон. -Техрон,1312, сах, 1- 72.

⁶ Забехулло Сафо Таърихи адабиети Эрон.- Техрон, 1321, сах.373.

зимистони он сол (1042) дар Исфаҳон монданд худро нақл карда, сабаби назми китобро пурра баён менамояд ва инчунин дар хотимаи маснавӣ аз лутфу меҳрубониҳои Абулфатҳ ёдоварӣ мекунад. Аз ин рӯ соли таълифи достони «Вис ва Ромин»-ро охири соли 1042 ва аввали соли 1043 доништан қабул аст.

Дастхатҳои маснавии «Вис ва Ромин» ноёб аст. Ҳанӯз Абдурахмони Ҷомӣ дар ин хусус ишора карда буд: «Фаҳрии Ҷурҷонӣ... аз амосил ва афозили рӯзгор буда, мизони камоли фазлу... шеърӣ вай китоби «Вис ва Ромин» аст ва он дар ин рӯзгор ноёб. Бинобар камёфт ва номашхур будани дoston тазкирависи асри ХУ —и Давлатшоҳи Самарқандӣ «Вис ва Ромин»-ро дар як ҷо ба Низомии Арӯзии Самарқандӣ (асри XI) нисбат дода...»⁸ дар ҷои дигар менависад, ки «... Шайх (Низомии Ганҷавӣ) қабл аз «Ҳамса» достони «Вис ва Ромин»-ро ба номи Султон Маҳмуд бини Муҳаммад Маликшоҳ ба назм оварда ва баъзе гӯянд онро Низомии Арӯзии Самарқандӣ назм карда дар аҳди Султон Маликшоҳ ва шакл нест, ки ба номи Султон Маҳмуд назм кардаанд ва ин ба аҳди Шайх Низомӣ ақраб аст...»⁹.

Аз гуфтаи Давлатшоҳи Самарқандӣ бармеояд, ки ӯ на танҳо достони «Вис ва Ромин»-ро надидааст, балки аз ҳақиқатҳои таърихӣ низ чандон хабаре надорад. Зеро Низомии Арӯзии Самарқандӣ наметавонист, чунки дар давраи ҳукуматдории ин шоҳи салҷуқӣ ӯ ҳанӯз тифл буд. Ба ҳамин тариқ, достони «Вис ва Ромин»-ро ба Султон Маҳмуд (511-525 х.) бахшида навишта шудааст, гуфтани ӯ беасос аст.

⁸. Нуриддин Абдурахмони Ҷомӣ. Баҳористон. Ҳиндустон, 1315, сах. 100-101

⁹ Давлатшоҳи Самарқандӣ. Тазкират-уш-шуаро. Бо саъй ва эҳтимоми Мирзо Муҳаммад. - Бомбай, 1884, сах. 31.

Дар давраи мо мавҷуд будани се нусхаи он маълум аст, ки яке дар музей Британия таҳти рақами 12560, дигаре дар китобхонаи Берлин таҳти рақами 681 ва саввумин дар китобхонаи Париж нигоҳ дошта мешавад.

Сабаби асосии дар мамлакатҳои Шарқи мусулмонӣ чандон муваффақият пайдо накардан ва ба ҳуҷуми аҳли иртиқоӣ давраҳои гузашта, дучор гардидани маснавӣ, аз як тараф дар руҳияи танқиди беамони синфи ҳукмрон ва ба тариқи мазҳака намоиш дода шудани қабохати ҳаёти дохилии аёнӯ ашрофи замон бошад, аз тарафи дигар, дар он акс ёфтани фасле аз одатҳои деринаи мардуми эронинажод мебошад.

Аммо достони «Вис ва Ромин» тамоман шухрат наёфт гуфтан мумкин нест. Зеро муаллифони «Лубоб-ул-албоб»-и Муҳаммад Авфии Бухорӣ, «Кашф-уз -Зунун», -Хоча Халифа ва «Маҷмаъ-ул-фусаҳ» -и Ризоқулихони Ҳидоят далолат мекунанд, ки достони «Вис ва Ромин»-и Гургонӣ ҳамеша ба аҳли адаб маълум будааст. Муқаддимаи «Меҳр ва Муштарӣ» ном достони шоири асри XV Ассории Табрэзӣ аз шухрати он дар асри шоир гувоҳӣ медиҳад.

Агар Ҳаким Сӯзани Самарқандӣ (асри XII) ба хусусияти хоси қаҳрамони асосии маснавӣ Ромин ишора намояд:

Барсоз маҷлисе, ки набошад дар ӯ касе,
Қўз лўъбате, ки чанг занад, қуз маеву най.

Аҳмад ҳарифвор зи Ромин сухан кунад,

Ё он ки боз гӯяд аз эшон ҳадиси Ҳай.

Мирзо Муҳаммад Алӣ Баҳор мутахаллис ба Суруши Исфаҳонӣ (ваф.1285х.) дар аснои тасвири фасли баҳор мегӯяд:

Булбул хонад ҳадиси Висаву Ромин,

Сулсул хонад ҳадиси Вомиқу Узро.

Низомии Ганҷавӣ барин шоири забардаст аз таъсири ин маснавӣ таъсир бардоштааст. Забехулло Сафо маҳз ба чунин таъсири бевоситаи «Вис ва Ромин» ба

«Хусрав ва Ширин»-и Низомии Ганҷавӣ ишора намуда, менависад: **«Низомӣ ҳам мунозироти Хусрав ва Ширинро дар мунозироти Вис ва Ромин бардошта ва дар он мубтакир набудааст»**¹⁰.

Достони «Вис ва Ромин»-и Фаҳриддини Гургонӣ тақрибан аз 10 ҳазор байт иборат буда, дар баҳри *ҳазаҷи мусаддас*, ки арконаш ба мафоилуи, аст, суруда шудааст. Муаллиф дар ибтидо ва хотимаи он, ки ба васфи Туғралбек ва яке аз дастнишондаҳои вай Аминуддин Абулфатҳ ҳокими Исфаҳон баҳшида шудааст, баъзе воқеаҳои ҳаёти худро низ қайд менамояд. Аз ин порчаҳо равшан мегардад, ки Фаҳриддин Гургонӣ яке аз шоирони намоёни дарбори султон Туғралбек будааст. Султон дар забткориҳои шикорҳои худ ӯро ҳамроҳаш мебардааст. Аз ин ҷост, ки шоир воқеаҳои аз ҷониби Туғралбек ба худ тобеъ кунонда шудани вилояти Исфаҳонро бо ҷашми худ мушоҳида намуда, дар як муддати кӯтоҳ барои ободии ин вилоят ҷорабиниҳои зиёде намудани ӯро бо муболиғаву игроқ баён мекунад:

Ба ду моҳ он вилоятро ҷунон кард,

Ки кас бовар накардӣ, к-ин тавон кард.

Султон Туғралбек баъд аз мустаҳкам кардани пояи ҳукмронияш дар он ҷо ва дар ин сарзамин ҳоким таъин намудани Абудфатҳ Музаффар роҳи Кӯхистонро пеш мегирад. Аммо Фаҳриддини Гургонӣ ба қоре банд шуда, муддате дар он вилоят мемонад ва бо донишмандӣ ва суҳандонии худ шӯҳрати босазое пайдо мекунад. Баъди як моҳи меҳмондорӣ Абулфатҳ аз вай хоҳиш мекунад, ки қиссаи маъруфу дӯстдоштаи аҳли ин сарзамин **«Вис ва Ромин»**-ро бо забони барояшон мафҳум тарҷума намояд:

Маро як рӯз гуфт он қиблаи дин,

¹⁰ Забехулло Сафо. Ҳамосасарой дар Эрон. -Техрон, 1324 х. саҳ.320 -321.

«Чӣ гӯӣ дар ҳадиси Вису Ромин
Ки мегӯянд чизе сахт некӯст,
Дар ин кишвар ҳама кас дорадаш дӯст?»
Бигуфтам, к- «Он ҳадиси сахт зебост,
Зи гирдовардан шаш марди доност.
Надидам з-он накӯтар достоне,
Намонад чуз ба хуррам бӯстоне.
Валекин паҳлавӣ бошад забонаш,
Надонад, ҳар ки бархонад баёнаш».

Шоир чунин вазифаи бисе душвор, вале
бошарафро ба зима гирифта мегӯяд:

Дар ин иқлим он дафтар бихонанд,
Бидон, то паҳлавӣ аз вай бидонанд.
Кучо мардум дар ин иқлими ҳамвор,
Бувад он лафзи ширинро харидор.
Суханро чун бувад вазну қавофӣ,
Накӯтар з-он, к паймудан газофӣ
Фасона гарчӣ бошад нағзу ширин,
Ба вазну қофия гардад навоин.
Сухан бод, ки чун аз номи шоир,
Биёяд, дар ҷаҳон гардад мусофир.

Фаҳриддини Гургонӣ ёдоварӣ мекунад, ки ин қисса
аз тарафи ҷанд нафар борҳо тарҷума шуда, вале он
кӯшишҳо аз сабаби бемуваффақият баромадани тарҷума
барабас рафтааст:

Кунун ин достони «Вису Ромин»,
Бигуфтанд он суҳандонони пешин.
Ҳунар дар форсӣ гуфтан намуданд,
Кучо дар форсӣ устод буданд?!
Бипайвастанд аз ин сон достоне,
Дар ӯ лафзе ғариб аз ҳар забоне.

Аз чунин баёноти шоир тахмин кардан мумкин
аст, ки ӯ баробари матни паҳлавии «Вис ва Ромин»
матни насрии форсӣ – тоҷикии онро низ дар ихтиёр
доштааст.

Образҳои асосии достон аз хонаводаи **шоҳаншоҳи Марви Шохҷон** – **Мӯъбад**, **Зард**, **Ромин** ва инчунин аз хонаводаи бонуи **Моҳобод** – **Шаҳрӯ**, **Қоран**, **Вис**, **Виру** иборат аст. Ҷайр аз ин духтари **Рафидо**, **Беҳгӯй** – носеҳи **Ромин**, **Озин** – хаткашони **Вис**, **Беҳрӯз** – дӯсти **Ромин** дар дар хатти сужети достон каму беш иштирок намуда, барои барҷаста кунонидани образҳои асосӣ хидмат кардаанд.

Дар достони «**Вис ва Ромин**» ягон фарди ба кулӣ мусбат вучуд надорад.

Мӯъбад – дар достон ҳамчун шаҳаншоҳ пеш аз ҳама золиму бераҳм, поймолкунандаи адлу ҳақиқат намоён шавад, ҳамчун инсон вай нодону кундфаҳм тасвир мешавад. Чунончӣ, тасвири ҳодисаҳои базми дар **Марви Шохҷон** орошташуда, дилбохта гардидани ӯ ба **Шаҳрӯ**, ҷавоби муҳаббат хоستان ва муҳаббати вайро рад кардани **Шаҳрӯ** ва инчунин аҳду паймони он ҳар ду оид ба масъалае, ки агар **Шаҳрӯ** духтаре таввалуд кунад, вай ҳатман арӯси **Мӯъбад** хоҳад шуд, махсусан баста шудани мардии **Мӯъбад** ба воситаи тилисм, аз ҳамоғуш будани **Вису Ромин** бохабар шуда, вале илочи пешгирӣ намудани ӯро наёфтани вай ва алалхусус он чорабинии **Вис**, ки ба ҷои худ дар оғӯши **Мӯъбад** маст дояро хобонда, худ бо **Ромин** айшу ишрат мекунад, ниҳояти сустиродагиву нотавонӣ ва кундфаҳмии **шоҳаншоҳ Мӯъбадро** таҷассум менамояд.

Ромин дар аввал баъзе хусуниятҳои неку мақбул дорад. Ин шояд аз сабаби он бошад, ки ӯ на дар муҳити ҳаёти дарбории **Марв**, балки дар **Хӯзан** тарбия ёфта, ба камол мерасад.

Ҳамин **Ромин** буд, ки хангоми маслиҳати **Мӯъбад** барои аз **Моҳобод** овардани **Вис** хотиррасон мекунад, ки **шоҳаншоҳ** пир асту **Вис** ҷавон ва аз ин рӯ, **Мӯъбад** бояд аз паи фикри ба даст даровардани **Вис** нашавад. Вале муҳити ҳаёти дарборӣ оҳиста- оҳиста хулқу атвори ӯро тағйир медиҳад ва **Роминро** ба дараҷае

бурда мерасонад, ки ӯ нихоят дурӯғгӯву фиребгар ва ноустувору тарсончак, худбину лофзан мегардад, барои манфиати худ ба қурбон намудани ҳамагуна ҳиссиёти шахсӣ ва хусусиятҳои неки инсонӣ ҳозир аст. Дар пинҳонӣ феълӣ хӯи гурғи меҷумбонад ва аз майдони қорзор мегурезад.

Ромин барои манфиати шахсии худ аз ягон қабоят рӯ намегардонад. Бинобар ин, аз як тараф, дар роҳи мақсадҳои нопоки худ- Мӯъбад бародарашро қуштани мешавад:

Ба қони ман, ки хуни он бародар

Зи хуни паишае бар ман сабуқтар.

Аз тарафи дигар, ба тарзи пинҳонӣ бародари дигараш Зардро нобуд сохта, зарру гавҳар ба даст оварда, аз Марв мегурезад.

Ромин дурӯя аст, оид ба покию вафодорӣ савганди зиёд меҳӯрад, вале кирдори ӯ бо гуфтораш ҳеҷ гоҳ мутобиқат намекунад. Ӯ гоҳ ба доя ҳамоғӯш мешавад ва гоҳ ба Вис ишқварзӣ менамояд. Илова бар ин, пеши Вис аз дарди ишқ нолишҳо мекунад, ба ӯ зорию тавалло дораду дар пеши пой ӯ сар мемонад, вале ҳамин навъ зорию таваллоро бо Гул ҳам мекунад, то ки ӯро ба дом оварад.

Дар хотимаи дoston Ромин баъди марғи Мӯъбад ба тахти шоҳӣ соҳиб гардида, адлу амният ва ободонии шаҳрҳову беҳбудии аҳволи мардумро пеш мегузорад, ки ин ба ҷашмдошти хонанда мувофиқ нест. Зеро Ромин бо тамоми ҳислатҳои ношоистааш, ки дар дoston инъикос ёфтааст, ба содир кардани чунин қорҳои неқ қобил нест. Ин ҳодиса аз идеали «**Шоҳи одил**» сар задаасту ҳалос.

Вис - духтарест, ки қурбони ҳаёти беадолати замон ва бозичаи як гуруҳ ҳайвонтинагон гардидааст. Тамоми қонуниятҳои ҳаёти давр бар зидди ӯст. Вис дар қисматҳои аввали дoston зебову дилрабо ва зираку оқида, ҳушахлоку покдоман тасвир меёбад, вале охишта-

оҳиста доираи зиндагиаш ба гирдоби худ кашида, ўро ба як чизе, ки бо ў ҳар коре метавон кард, табдил медиҳад. Аз ин қост, ки модараш Шаҳрӯ агар дар аввал бо Вирӯ муносиб доништа, майли дили ҷавони ўро бо он афзоёнад, баъди чанде ба шахсе мефурушад, ки ў дар ҷанг падари духтарро кушта, бо Вирӯ дар задухӯрд аст. Анна ҳамин кирдори модар аввалин зарбаест, ки нуқтаи назари Висро доир ба ипқу муҳаббат ва ҳаёт таъғир медиҳад. Вис аз чунин қарордоди модар ба дод омада, аз беадолатиҳои зиндагӣ ғигон мебардорад, вале касе мададгори ў намегардад. Вис мефаҳмад, ки бо он шоханшоҳи пири умр ба сар бурданаи имконпазир аст. Вале он пири золиму модари савдогараш ин дарду алами Висро фаҳмидан намехоҳанд. Агар Мӯъбади пири ғартут заррае ақли солим медошт, аз чунин гуфтори ҳаққонии Вис хулосаи дурусте мебаровард:

**Басе огоҳ, хеле рӯзгор аст,
Ки нодонит бар мо ошкор аст.
Зи пири мағзат оҳуманд гаштаст,
Зи гетӣ рӯзгорат даргузаштаст.
Туро гар ҳеч дониш ёр будӣ,
Забонатро на ин гуфтор будӣ.
Начустӣ з-ин ҷаҳон ҷуфти ҷавонро,
Валекин тӯша ҷустӣ он ҷаҳонро.**

Валекин кундзехӣ, якравӣ, золимию ҷоҳили барин хусусиятҳои шоханшоҳ гӯшапро кар мекунад. Вай чунин овози огоҳкунандаи Висро намешунавад.

Вис баъдтар сарфаҳм меравад, ки эътирозу шикоятҳои ў бар ин гуна одамон таъсире надорад. Аз ин рӯ, тобеи баҳти худ шуда, қарор медиҳад, ки тамоми умр лӯхтаки хонаи Мӯъбади пири ғартут шавад. Аммо мардуми гирду атрофи ў тарзи зиндагии дигаре доштааст. Ба қавли доя он гуруҳ, ба тарзи зерин ҳаёт ба сар мебарданд:

**Занони меҳтарону номдорон,
Бузургони ҷаҳону комгорон.**

**Ҳама бо шавҳаранду бо дили шод,
Чавононе чу сарву мурду шамшод.
Агарчӣ шӯи нозбардор доранд,
Нихонӣ дигареро ёр доранд.
Гаҳе доранд шӯи нағз дар бар,
Ба коми ҳешу гоҳе ёри дилбар.**

Вис ба муқобили чунин разолат мебарояд ва аз ин тарзи зиндагӣ дилтанг мегардад. Вале муҳити зиндагии пурфочиа ва амалдорони бадахлоқи он Виси покдоманро ба дом меандозад ва ӯ чунин ҳаёти зиштӣ ифлосро зиндагии маъмулии инсонӣ пиндошта меғӯяд:

**Суманбар Вис гуфт: «Эй доя донӣ,
Ки гум кардам ба сабр андар чавонӣ.
Занонро шавҳар асту ёр бар сар,
Маро акнун на ёр асту на шавҳар.
Агар шӯӣ аст, бар ман бадгумон аст,
В-агар ёр аст, бар ман бадниҳон аст».**

Вис ба як қатор хислатҳои ношоистае, ки маҳсули ҳаёти ашрофӣ давр аст, нигоҳ накарда, дар раҳи ишқ нисбат ба Ромин катъитар иқдом мегузорад. Гарчанде муҳити Вис нисбат ба муҳити Ромин вазнинтар бошад ҳам, вале ҳар гоҳ, ки Ромин майли дидори ӯ мекард, вай ҳаёташро дар қатар гузошта, хоҳиши дӯстдоштаашро ба ҷо меовард. Ҳатто Вис ҳангоме, ки Мӯъбад аз ишқварзии онҳе бохабар шуда, таҳдид мекунад, ки агар вай аз ин роҳ барнагардад, нобудаш хоҳад сохт, ҷасурина эътироз баён мекунад.

Вис ниҳони ишқи инсониро дар дил месабзонад ва гузашта аз ин бо ҳамон ҷуссаи латифу нозукаш ба муқобили он бадбахтии ҳукмронгардида мебарояд. Аз ин ҷост, ки ба азобу укубатҳо тобу тоқат оварда, изҳор мекунад, ки ӯ ҳаргиз аз шахсе, ки барояш ҷону дил бахшидааст, рӯ нагардонида, дар ҳолатҳои бисе душвор ҳам умедвори дидори ӯ хоҳад буд:

**Маро гӯянд «Аз ӯ умед бардор,
Ки навмедӣ умедат н-оварад бор»**

**Ҳамегӯям ба посух: « То ба ҷовид,
Бауммедам, ба уммедам, бауммед»**

Дар назари аввал муҳаббати Вис ва Ромин то андозае соф менамояд, вале баъдтар як ҳақиқати дигар равшан мегардад. Муҳаббат ба Вис имконият медиҳад, ки бо ҳамин восита интиқоми хуни падар гираду сабабгори бадбахтии худро мувофиқи қудрату имкониятҳои мавҷуда ҳар чӣ бештар азоб диҳад. Вис дар вақташ дар ин бора ба Мӯбад арз карда буд, ки вай ҳеҷ гоҳ воқеаи резонда шудани хуни падарро фаромӯш намекунад:

**Ту Қоранро бад-он зорӣ бикӯштӣ,
Набахшудӣ бар он пирӣ биҳиштӣ
Маро кушта бувад боби диловар,
Ки дорам худ аз ӯ бунёду гавҳар.
Маро то марги Қоран ёд бошад,
Зи пероя дилам кай шод бошад?!**

**В-агар ман з-ин ҳама пероя шодам,
На аз пушти падар бошад наҷодам!**

Аз ин ҷост, ки дар лаҳзаҳои мувофиқ ба Мӯбади пир саҳт расида, ба вай бо нафрат менигарад ва ўро аз азобҳои руҳӣ ба ҳоли мори дар худ печида дида лаззат мебарад. Қадру қиммати шоханшоҳро дар мавридҳои зарурӣ ба ҳоки по яқсон мекунад. Оқибат бо яққоягии доя нақшаи нобуд сохтани шоханшоҳро мекашад.

Фахридини Гургонӣ дар образи Вис ҷавондухтареро тасвир мекунад, ки гирифтори зиндагии ашрофӣ гардида, хусусиятҳои неки дар аснои тарбия гирифтаашро сарфи назар намуда, зуд мувофиқи талаботи ҳаёти ифлоси онҳо амал карда, ба як зани аз ҳар гуна номӯс ва шарму ҳаё дурбуда табдил меёбад. Аз ҳастии ҳаёт бо роҳҳои гуногун лаззат бурданро раҳнамои амалиёти худ қарор дода, мақсаду мароми зиндагиро танҳо дар маишат мебинад.

Зард- бародар ва вазири Мӯбад аст. Ў шахсест, ки меҳодад ба шох аз сидқи дил хидмат кунад. Аз ин рӯ,

иродаи Мӯбад барои ӯ муқаддас аст. Супоришҳои шоханшоҳро содиқона иҷро мекунад, ҳамчун ганҷури ботадбир барои пур кардани хазинаи шох мекушад. Вале вай кундзехи буда, қобилияти воқеаҳои ҳаётро дарккунӣ надорад.

Дар дoston образи *доя* ҷои махсусро ишғол менамояд. Дуруст аст, ки доя даллолаву корчалон буда, шиори - ҳар чӣ тавонӣ бештар аз зиндагӣ баҳравар шавдастурамали асосии ӯст. Ин гуна хусусияти доя, ки асосан ифодакунандаи мақсаду мароми ҳаёти ашрофи давр аст, як тарафи масъала мебошад, тарафи дигари масъала он аст, ки шоир ба воситаи комилан нурра тасвир намудани амалиёти доя ба як ҳолати хеле муҳими ҳаёти даврааш ишора мекунад. Чунон, ки мебинем, дар дoston фақат доя шахсест, ки каму беш бо меҳнат сару кор дорад. Дигарон як гуруҳ одамонанд, ки ғайри базм, хӯрдухоб, мастиву бадахлоқӣ ва инчунин гардишу шикор намудан, дигар машғулият надоранд. Вале доя ба ҳар ҳол Вису Роминро ба воя мерасонад ва минбаъд хизматгори Вис гардида, то охир аз андешидани ин ё он ҷорабинӣ ё худ анҷом додани коре даст намекашад. Вис дар ҳолати яъсу ноумедӣ меафтад:

**Миёни хоку хокистар нишаста,
Шахуда лолаву сунбул гусаста.
Ба ҳоли зор гирён бар ҷавонӣ,
Бурида дил зи ҷону зиндагонӣ.
Шуда нолону гирён бар тани реш,
Фиканда сар ҷу бутимор, дар пеш.
Ғаҳе хоки замин бар сар ҷамебехт,
Ғаҳе хуни мижа бар бар ҷамерехт.
Рухонаш ҷамчу теғи занг(в)арда,
Ба нохун сар ба сар афғор карда.**

Аз ҷавонӣ ба зиндагӣ умед барканда, ҷони ширинро ба гирдобӣ азобу шиканча гузашта ба ҳаёт барнамегашт. Дар ҷунин ҳолат доя аз Хӯзистон омада,

додраси Вис мегардад. Ба Вис дар бораи имкониятҳои мавҷуда ва нақшаи ояндаи ҳаёт ахбор медиҳаду даъват мекунад, ки феълӣ хӯи мардуми гургтинатро аз худ кунаду бо шахсони соҳибҳаёти ин гуруҳ дастбагиребон шавад. Маҳз бо панду насиҳатҳо вай имконият пайдо мекунад, ки Виси дар хоку хокистар нишастаро ба ҳаёт бармегардонад. Миёнҷии ишқи байни Вису Ромин ҳам асосан доя аст. Ё борҳо Висро аз марг начот медиҳад. Агар дар як ҳолат бо маслиҳати ӯ Вис ба гулхани Муъбад барпо карда нарафта, аз қаср гурехтан муяссараш шуда бошад, дар ҳолати дигар, Вису Ромин мувофиқи речаи нобуд сохтани Мубадро пешниҳодкардаи доя ҷон ба каф ниҳода, ба мақсадашон ноил мешаванд. Ҳамин доя аст, ки ба Вис дигар ба душвориҳои ҳиҷрон тобу тоқат оварда натавониста, ба падруд гуфтани ҳаёт раҳнамоӣ мекунад.

Аз тасвири Фаҳриддини Гургонӣ маълум мешавад, ки аёну ашроф на танҳо бо маҳсули дастранҷи мардуми меҳнатӣ умр ба сар мебаранд, балки барои ба амал баровардани ҳар гуна фикру андешаҳо низ қобилияти андеша надонӣ ва аз шароити ба вукӯъомада ҳулосае бароварда натавониста, мӯҳтоҷи доягонанд. Як доя тамоми муҳити дарбори шоханшоҳи Марвро ба ҷӯш медаровард ва ҳомии худро бо роҳҳои гуногун ба мақсад мерасонад. Доя шахсест, ки дар байни тоифаи ҷоҳили ҳуқрафтору морсифат дохил шуда, бо тадбири андешаҳои худ аз осеби замона ҳалосӣ меёбад.

Образҳои марказии дoston асосан намоёндагони давлат ва олирутбагони феодалӣ буда, ҳар кадоме аз онҳо таҷассуми як қабохати давра мебошад. Аз ин рӯ, ба ифодаи И.С.Брагинский достони «**Вис ва Ромин**» қувваи зӯри фoшкунанда дошта, дар хусуси аҳли дарбори феодалӣ айбномаи маҳкумкунанда аст.

Фаҳриддини Гургонӣ ғайри тасвири тантанаи ишқ ва танкиду мазҳакаӣ сахте нисбат ба ҳаёти ҳокимону

сармоядорони замон, боз фикрҳои босе дилчаспу хикматноки аз қабри зиндагӣ гирифташударо бо санъату услуби хоси худ баён мекунад. Шоир дар ин бобат ҳамчун муаллими ҳаёгомӯз, нуктасанчу донишвар баромад кардааст, ки аксарияти таълимоти ӯ ҳоло ҳам аҳамияти ҳудро гум накардааст. Махсусан, тарғиб намудани масъалаҳои дӯстӣ ва рафоқат, ростиву ростқавлӣ, некӣ ва нақӯкорӣ, инчунин мазаммати бевафой, дурӯғтӯй бадиву зишткорӣ дар мадди аввал меистад.

**Агарчӣ нозу шодӣ сахт некӯст,
Гиромитар зи сад шодӣ яке дӯст.**

Ё ҷои дигар таъкид мекунад:

**Ба гетӣ кимнӣ ҷуз ростӣ нест,
Ки иззи ростиро костӣ нест.**

Шоир хонандаро ба некӣ қардан талқин менамояд:

**Бикун некиву дар дарёш андоз,
Ки рӯзе ғашта лӯлӯ ёбияш боз.**

**Макун бад ба қасеву бад маяндеш,
Кучо ҷун бад кунӣ, ояд бадат пеш.**

«Вис ва Ромин»- дostonест, ки ба ғайр аз фаро гирифтани воқеаҳои ҳақиқии даври худ, дар бобати минбаъд дар таърихи адабиёти форсу тоҷик инкишоф ёфтани dostonҳои ишқӣ таъсир расонд ва дар ин бора Е.Э.Бертельс тавваққуф кардааст.

Ин қисса ба воситаи тарҷумаҳои гурҷӣ, ки ба тариқи наср дар асри XII аз ҷониби Саргис Тмогвеллӣ ва баъдтар дар асрҳои XVII – XVIII аз тарафи шоҳ Арчилл ба назм анҷом дода шудааст, шӯҳрат пайдо мекунад. Соли 1914 О.Уордроп dostonро аз гурҷӣ ба англисӣ тарҷума кардааст.

Дикқати олимони ва шарқшиносони Европаро аввалин бор мақолаи А.Шпреңгер, ки соли 1850 дар маҷаллаи ҷамъияти шарқшиносии немис нашр гардида, дар он бораи бозёфт шудани дастхати doston дар Ҳиндустон сухан меравад, ба худ ҷалб менамояд. Пас аз 15 сол шарқшиноси англис Нассау –Лис dostonи «Вис

ва **Ромин**»-ро ба чоп расонд. Гарчанде, ки дар чоп сахви зиёд роҳ дода шуда бошад ҳам, вале дар омӯзиши «**Вис ва Ромин**» роли муҳим бозид, зеро баъди ин нашр шарқшиносон **К.Граф, Р. Ценкёр, Р.Штакельберг, Г.Этте, Т.Нёльдеке, Р.Зенкёр, А. Кристенсен, В. Минорский** бо мақолаву ишораҳои характери гуногуни илмӣ дошта баромад карданд.

Хонандагони рус бо тарҷумаи Б.Т.Руденко (1938) аз забони гурҷӣ, ки дар порчаи тарҷумаи аз нусхаи асли дoston анҷомдодаи М.М.Дьяконов ҳамроҳ карда шудааст ва бо порчаҳои дар «Антология таджикской поэзии» (1951) ҷо додашуда шиносо бошанд ҳам, вале дар соли 1962 таҳти таҳрири умумӣ ва сарсухани ботафсили **И.С.Брагинский** дostonи «**Вис ва Ромин**» бо забони русӣ чоп карда шуд. Ин нашр аз як тараф, аз сабаби то андозае пурра тарҷума шудани дoston дорои кадру қиммати баланд бошад, аз тарфи дигар барои он макбули хонандагон шуд. **И.С.Брагинский** дар асарҳое, ки онҳо оид ба таҳқиқи таърихи эҷодиёти халқии халқи тоҷик бахшида шудаанд ва мақолаҳои алоҳида ба қачфаҳмиҳои оид ба нақш ва мавқеи «**Вис ва Ромин**» дар таърихи адабиёт мавҷуда хотима дода, як қатор масъалаҳои муҳимми дар асар инъикосёфтаро қайд менамояд.

Абулмаолии Насруллоҳ ва «Калила ва Димна»-и ӯ

«**Калила ва Димна**» новобаста аз асари тарҷумавӣ буданаш асари хонданбоб аст. Ин андешаҳо дар бораи «**Калила ва Димна**» дар тадқиқотҳои олимони маъруф ва пешгуфтори мураттибони нашрҳои гуногуни он гаштаву баргашта зикр мегардад. Аз ҷумла, дуктур Фатхуллоҳи Мучтабой менависад: «**Калила ва Димна**» - и форсӣ тарҷума ва таҳрире аст аз ҳамин китоби тозӣ, ки дар авосити садаи дуввуми хирҷӣ ба забону дасти

Абдуллоҳ бинни Муқаффаъ аз забони паҳлавӣ ба ин забон даромад, аммо асли паҳлавии ин китоб худ дар яке аз ривоятҳои китоби машҳури «Панҷатантра» ва бархе ҳикоеҳои дигар ба яке аз забонҳои маҳаллии шимолу ғарби Ҳинд мубтаъӣ будааст, ки бинобар ривоят дар замони Хусрави Анушервон ба исми «Қалилак ва Димнак» ба забони паҳлавӣ даромад».

Фатхуллоҳи Муҷтабӯӣ далели дигаре барои тақвияти чунин андешаи худ, нусхаи сурёнии онро меорад: «Ин боб дар тарҷумаи суриёнии қадими ин китоб, ки андаке пас аз тарҷумаи паҳлавӣ ва аз рӯи он бо ҳамон номи «Қалилак ва Димнак» ба забони суриёӣ даромад, дида намешавад ва чуз гуфтаи ибни Муқаффаъ ва ғасле, ки дар оғози тарҷумаи ӯ омадааст, ҳеҷ қаринаи дигаре, ки бар вучуди ин боб дар тарҷумаи паҳлавӣ далолат кунад, дар даст нест».

Масъалаи дигаре, ки муаллифи пешгуфтор доктор Фатхуллоҳи Муҷтабӯӣ ба муҳокима мегирад, иборат аз сохти асар, фарқияти тарҷумаҳои гуногун дар нашрҳои арабӣ, форсӣ ва назмиву насрӣ мебошад. «Қалила ва Димна» - менависад – ӯ – қомилан аз ҷаҳор бахш ташкил ёфтааст. Бахши аввал дар «Муқаддима» - и ибни Муқаффаъ шомили боби Бурзуя табиб аст, ки дар ағлаби нусхаҳо нигориши он бар Бузарҷмеҳри ҳаким нисбат дода шуда. Абурайҳони Берунӣ низ ин бобро сохтани ибни Муқаффаъ дониставу гуфтааст, ки вай барои эҷоди тазалзул дар мабодии эътиқоди мардум ва омода кардани онон барои қабули ақоиди Монавӣ ин бобро навишта ва бар Бурзуя мансуб кардааст».

Боби Бурзуя пеш аз он ки бинои он бар сушт кардани ақоиди динии мардум бошад, мазмунӣ шикоят аз рӯзгори бад, ғалабаи ҷавру зулму ривочи макру дурӯғ ва тазвир дар замони нависандаи он аст ва ӯ ин ҳамаро дар ҳақиқати баёни аҳволи рӯзгори худӣ ӯст. аз забони Бурзуя бозгуфта шудааст. Бахши дуюм шомили шаш боб аст. Аз боби «Шеру Гов» то боби «Зоҳид ва

Росу)..., ки бахши асосии китобро ташкил медиҳад ва таомии он чуз боби дуввум «**Бозчасти кори Димна**»... ҳамон панҷ боби «**Панҷатантра**» аст, ки дар тарҷумаи сурёнии қадим низ дида мешавад. Боби дувумро, ки дар тарҷумаи суриёний нест ва дар тарҷумаи паҳлавӣ низ гуё набудааст, зоҳиран ибни Муқаффаъ худ аз рӯйи достони «**Шер ва Шағол**» сохта ва баъд аз боби «**Шеру Гов**» овардааст, то гуноҳи Димна дар рехтани хуни Шанзаба ва хиёнати ӯ ба Шоҳи дадон бекайфар намонда бошад. Фарқи дигаре, ки миёни асли ҳиндии китоб ва тарҷумаҳои суриёний ва тозӣ дида мешавад, тағйири муқаддимаи он аст. Дар «**Панҷатантра**» марде ҳаким бо номи **Вигнугармаи** ба дарбори подшоҳи ҳинд **Амара Шактӣ** оварда мешавад, то се писари ӯро, ки аз истеъдоди илмомӯзӣ бебаҳраанд, таълим диҳад ва ӯ дар замоне кӯтоҳ бо нақли дostonҳои гуногун ва дарҷи мазомини ахлоқӣ ва натиҷаи таҷриба дар қолаби афсона ва омехтани ҳикмат бо ҳикоят, ононро чунон ки бояд бо илми сиёсат ва тадбири мамлакатдорӣ ошно месозад ва бад-ин сон аз маҷмӯи афсонаҳои ӯ китобе дар панҷ боб «**Тантра**» ташкил меёбад. Аммо дар «**Калила ва Димна**» аз ин муқаддима асар нест дар оғози ҳар боб «**Рой**» ё подшоҳи Ҳинд аз **Ҳаким Бараҳман** дархост мекунад, ки дар бораи яке аз нукоти марбут ба ахлоку рафтори иҷтимоӣ ва ё одобу сиёсати мамлакатдорӣ сухане бигӯяд ва Бараҳман дар ҷавоб афсонаеро оғоз мекунад, ки натиҷаи он нуқтае аст, ки шоҳ хоста буд. Номи ин подшоҳ дар «**Муқаддима**» - и ибни Муқаффаъ ва нусхаҳои арабии китоб **Добешлим** ва номи Бараҳман «**Бедпо**» - и ҳаким аст. Қисми аввал сурате аз номи «**Девашарма**» - и санскрит аст ба маънии «**Яздонпаноҳ**», ки аз номҳои роиҷ барои ашхос аст ва дар «**Панҷатантра**» боби аввали дoston «**Зоҳиде, ки подшоҳе ӯро хилъате дод**» ва дар боби панҷуми дoston «**Зоҳид ва Росу**» дар ҳарду зоҳид ба ин ном аст.

Дуввумӣ низ шакли сурати таъғирёфтаи **Ведависса** аст, ки номи донишманде аст, ки танзими **Ведоҳо** ва таълифи **Маҳабхарата** ба ӯ мансуб аст. Ин ду ном дар тарҷумаи суриёнии қадим низ ба сурати «**Добшилим**» ва «**Бидуг**» дида мешавад ва ҳар ду лафз дар нақл аз санскрит ба забони маҳаллии (Прокрит) ва аз он ба паҳлавӣ ва аз паҳлавӣ ба суриёӣ ва тозӣ ба ин шакл даромадаанд. Фарқияти дигар миёни асли ҳиндӣ китоб ва тарҷумаҳои суриёӣ ва тозӣ тағйири номи он аз «**Панчатангра**» (**Панҷ ришта**) ба «**Калила ва Димна**» ва «**Калила ва Димна**» аст, ки номи ду шағол «**Картака**» ва «**Даманака**» аст, ки дар боби аввали китоб вазир ва мушовири Шеранд.

Унвонҳои панҷ боби **Панчатангра** чунин аст: 1. Дар бораи ҷудои дӯстон; 2. Дар бораи дӯстбӣ; 3. Дар бораи ҷанги **Зоғон ва Бумон**; 4. Дар бораи аз даст додани он чи ба даст омада буд; 5. Дар бораи кори шитобзада.

Дар «**Калила ва Димна**»-и арабӣ унвонҳои бобҳо бад-ин сурат тағйир ёфтааст: 1. Боб ал-Асад ва-с Савр; 2. Боб ал-Фаҳас ан-амр – Димна (ки дар асли ҳиндӣ нест); 3. Боб ал-Ҳимотата ал-Мутавакка; 4. Боб ал-Бум ва-л қурбон; 5. Боб ал-Қадрул илми; 6. Боб ал-Носик ва ибни ҷарас.

«Аммо асли **Панчатантра**, чунон ки аз номи он бармеояд китобе будааст ба забони Санскрит дар панҷ боб ё панҷ достони асли ва шумораи достонҳои фаръӣ мундариҷ дар ҳар боб. Сурати аслии ин маҷмӯа, ки бинобар тадқиқоти ҷадид дар ҳудуди садаҳои дуввум то панҷуми милодӣ, бештар аз манобеи будой гирдоварӣ ва таълиф шуда, имрӯз дар даст нест, вале тахрирҳо ва ривоятҳои муҳталифе аз он то кунун шинохта шуда ва ба таъъ расидааст. Миёни ин ривоятҳо на танҳо аз лиҳози шеваи иншо ва тафсилу иҷмол, балки аз лиҳози шумораи достонҳои ҳар боб фарқиятҳо вучуд дорад. Зоҳиран кӯхнатарин ривояти мавҷуди он маҷмӯаи

Тантрокхияка аст, ки ба соли 1909 бо кӯшиши Ҳертел тасхеҳу таъб шуд. Ин ривоят бо ривоятҳои Чойнӣ аз як хонавода аст ва китоби **Панчокхийона** таълиф ва гирдовардаи Пурнабхарда дар поёни садаи дувоздаҳуми милодӣ (1199), ки дар авоили қарни ёздаҳуми ҳиҷрӣ, дар даврони салтанати Акбаршоҳи Бобурӣ ба дасти **Холиқдони Аббосӣ ба форсӣ** тарҷума шуд, ба ин хонавода тааллуқ дорад. Хонаводаи дигар аз ривояти ҷанубӣ ва шимолӣ – шарқӣ (Бангола) сарчашма мегирад ва китоби **Ҳитородешо гирдовардаи Норояна** дар фосилаи садаҳои нухум ва чаҳордаҳуми мелодӣ, ки аз он низ дар даврони Акбаршоҳ ба дасти **Точиддини Муфти бо номи «Муфраҳ ул – кулуб»** ба форсӣ даромад аз ин гуруҳ аст. Яке дигар аз ривоятҳои куҳани ин китоб дар қарни чаҳорум ё панҷуми милодӣ дар китоби Брихаткатҳо (Достони бузург), ки маҷмӯаи бузург аз достонҳои гуногун будааст, нақл шуда буд. Ин маҷмӯа ба забони «Пишочӣ» аз забонҳои Ориёӣ ва аз гуруҳи забонҳои «Кофрӣ» ва «Дардӣ» ки дар навоҳии шомили Кашмир ва минтақаи Кофаристон роиҷ буда, навишта шуда буд ва муаллифу гирдоварандаи он шоире бо номи **Гунодхия** будааст. асли пешини ин китоб аз миён рафта, вале имрӯз тарҷумаҳое аз он ба забони санскрит ҳаст. Яке маҷмӯаи бузург ба номи **Катҳо сарит соғара** ба маънии «**Дарёи ҷӯйборҳои достон**» сохтаи шоире ба исми Сума Дева дар қарни ёздаҳуми милодӣ ва дигаре маҷмӯае бо номи **Брихат – Катҳо Манҷари**, яъне «**Ҳушаҳои шукуфаҳои Барихаткатҳо**» аз шоире ба номи Кшемендра аз мардуми Кашмир дар ҳамон садаи ёздаҳум. Ривояти талхис шуда аз тамоми панҷ боби **Панчатантра** дар ин ду китоб дарҷ ёфтааст ва нишон медиҳад, ки сурати комилтари онҳо дар маҷмӯаи асли (Барихаткатҳо) ба забони пешочӣ мавҷуд будааст. Қайд кардан лозим аст, ки ривоятҳои дар ин китоб дарҷёфтаи «Калила ва Димна»-и тозӣ ва «Калилаг ва

Димнаг-и сурёӣ ва муқаддимаи аслии «**Панҷатантра**» мебошад ва дар онҳо низ ишорае ба номи подшоҳи Ҳинд Амарашкатӣ ва ҳакими Бараҳман Вишнушарман нест ва унвонҳои бобҳо низ чун «Калила ва Димна» гайр аз унвонҳои аст. ки дар Панҷатантра дида мешавад, бахши саввуми Калила ва Димна ҳашт боб дошта, се боби аввали он (бобҳои «Гурба ва Муш»), «Подшоҳ ва Фанза», «Шер ва Шағол» аз китоби дувоздаҳуми «**Маҳабҳарата**» гирифта шудааст. Боби «Заргар ва сайёҳ» дар ривоятҳои дигари «**Панҷатантра**» аз дostonҳои фаръии боби аввал аст, вале дар ривояти пешочӣ низ чун «Калила ва Димна» зоҳиран баъд аз дostonҳои боби панҷуми «Панҷатантра» ва берун аз онҳо омада будааст, зеро дар тарҷумаҳои Барихаткатҳо чунин аст. Боби «**Подшоҳ ва бараҳманон**» аз дostonҳои буддой буда ва суратҳои аз нимаи аввали ин дар Канҷуртаптӣ ва дар маҷмӯаи дostonҳои будой ва дар Ҷотқаҳо ки дostonҳои дар бораи зиндагонии пешин будааст, дида мешавад. Нимаи дуюми ин боб бештар гуфтугӯе аст, ки миёни малики Ҳинд ва вазири ӯ Билод мегузарад ва бисёри аз суханони вазир дар маънову мазмун ҳамон гуфтаҳои ҳаст, ки дар китоби «**Ҷовидон хирад**»-и **ибни Масковейх** аз қавли ҳукамони Ҳинд накл шудааст. Дар бахши сеюм дар тарҷумаҳои арабӣ ва тарҷумаи Насруллоҳи Муншӣ бобҳои «**Гирандоз ва Модашер**», «**Зоҳид ва меҳмони ӯ**», «**Подшоҳзода ва ёрони ӯ**» ва баъзе аз нусхаҳои тарҷумаи арабӣ боби «**Ал-ҳумомату вассайлабу ва молик -ул-ҳазини**» оварда шуда, ки ҳеҷ як дар тарҷумаи суриёнии қадим нест ва дар ривояти мухталифи «**Панҷатантра**» ва дар «**Маҳабҳарата**» манобеъи дигари ҳиндии дигар дида нашудааст. Пас аз тарҷумаи суриёӣ ба «Калилаг ва Димнаг»-и паҳлавӣ афзуда буданд ва ё Ибни Муқаффаъ ё каси дигаре дар ҳамон садаҳои аввалияти исломӣ онҳоро ба охири ин китоб замима карда аст. Аз сӯи дигар дар поёни тарҷумаи суриёнии ин китоб бобе

ҳаст бо унвони «**Меҳроёр**», ки достони тадбирирандешии подшоҳи мушон ва се вазири ўст барои рафъи хатаре, ки аз ҷониби гурбаҳо ба онҳо нигаронида шудааст. Бо он ки дар ин боб низ монанди бобҳои тарҷумашуда аз «**Панҷатантра**» достони аслиро **Бедуг** (Бедпо) барои **Добшилим** нақл мекунад, ба рӯшанӣ сшкоро аст, ки боб асли Ҳиндӣ надорад ва бо он ки ба гуфтаи **Бедуг** достони ӯ дар сарзамини бараҳманон рӯй додааст, номҳои ашхос ва ҷоҳо ҳама форсӣ аст. Агар боби «**Меҳроёр**» дар тарҷумаи паҳлавӣ вучуд медошт, бояд монанди бобҳои дигар дар ҳама ё дар аксар нусхаҳои арабӣ оварда мешуд, дар сурате ки дар чанд нусхаи бисёр маъдуд, аз ҷумла нусхаи таъби Абдулваҳҳоби Иззоим, дида нашудааст. Чунин ба назар мерасад, ки ин боб аз ҷои дигар дар тарҷумаи суриёнии қадим ва дар давраҳои баъд ба баъзе аз нусхаҳои арабӣ ворид шудааст ва аз ҳамин рӯст, ки дар тарҷумаи Насруллоҳи Муншӣ ва на дар тарҷумаи Бухорӣ, ки ҳар ду бар нусхаҳои арабии қадимтар аз садаи шашуми ҳиҷрӣ будаанд, аз он нишона нест.

Масалаи дигаре, ки муаллифи «**Пешгуфтор**» баррасӣ менамояд, шўҳрати «**Калила ва Димна**» миёни хонандагони ақвоми гуногуни халқҳои Шарқ мебошад. Ў менависад: «**Калила ва Димна**» аз ҳамон оғоз, ки ба забони паҳлавӣ тарҷума шуд, ҳамвора дар миёни мардум шўҳрату ривож дошта ва ҳар кас бо фароҳўри завқ ва фаҳму бар вуқуфи маром ва мақсуди худ аз он баҳра мегирифтааст.

Абулмаъонӣ Насруллоҳи Муншӣ - мутарҷими ин китоб ба форсӣ дар «**Дебача**» - и худ чунин ишорат кардааст, ки «**Пас аз кутуби шаръӣ дар муддати умри олам аз он пурфоидаатар китобе накардаанд: бинои бавоби он бар ҳикмат ва мавъизат ва он гаҳ онро дар сурати ҳазл фаро намуда, то чунон ки хоси мардумон барои шинохтани тичорат бад-он моил бошанд, авом ва сабаби ҳазл ҳам бихонанду ва тадриҷ он ҳикматҳо дар**

мизочи ишон мутамаккин гардад. Ва ба ҳақиқат кони хираду ҳасофат ва ганчи таҷрибат ва муморасаг аст. Ҳам сиёсату мулуқро дар забти мулк бишнудани он мадад тавонад буд ва ҳам авсоти мардумонро дар ҳифзи мулк». Баъдтар ин китоби арзишманд аз ҷониби донишманди эронӣ бо ҳамон номи «Калилаг ва Димнаг» аз паҳлавӣ ба забони суриёний тарҷума шуд.

Гуфтаанд, ки дар рӯзгоре ки Баҳроми Чӯбин бар давлатии Сосонӣ шӯрида буд ва ҳаёли салтанат дар сар мепухт, ҳамвора рӯзҳои фарогатро ба хондани ин китоб мегузaronд:

Чуз аз расми шоҳон надорад ҳаме,

Ҳама «Дафтари Димна» хонад ҳаме.

Ин китоб чандин маротиба ба насру назм тарҷума шудааст. Дар аввалҳои асри дуҷуми ҳиҷрӣ Абдуллоҳ бинни Муқаффаъ «Калилаг ва Димнаг»-и паҳлавиро ба забони тозӣ тарҷума карду бо ин кор яке аз олитарин ва комилтарин намунаҳои ғасоҳат ва балогатро дар ин забон падида овард. Чанде баъд донишманди иронии дигаре бо номи Абдуллоҳ бинни Ҳилоли Аҳвозӣ бори дигар ин китобро барои Яҳё бинни Ҳолиди Бармакии вазири Маҳдӣ ва Ҳоруннарашид ба забони арабӣ даровард. Шухрат ва маҳбубияти ин китоб дар ҳамон рӯзгор ба ҷое расид, ки дар ҳамон садаи дуввум як бор Абони Лоҳакӣ ва пас аз ӯ Саҳл бинни Навбаҳти Ҳаким ва бори дигар Алӣ бинни Довуди котиби Зубайда ва Абусаҳли Баширбин ал-Муътамар онро ба назми тозӣ даровард ва Саҳл бинни Ҳоруми Даштии Мешонӣ – мулаққаб ба Бузарҷбаҳри Ислому ду китоб ба номҳои «Саъла ва афро» ва «Аннаму ас-саълаб» дар тақлиди ин китоб навиштааст. Дар садаи ҳафтуми ҳиҷрӣ (640) «Калила ва Димна» ба дасти Абдулмуъмин бин-ал-Ҳусайн ас-Сагонӣ бо унвони «Дурр-ул-хикам фи амсол ал-Ҳинд ва-л Аҷам» боз ба забони арабӣ ба риштаи назм кашид. тарҷумаи «Калила ва Димна» дар рӯзгори салтанати

Амир Наср бинни Аҳмади Сомонӣ (330) ба дасти вазири донишманди ӯ Хоча Абулфазли Балъамӣ анҷом гирифт ва Рӯдакӣ нахустин шоири бузург онро ба назм даровард, абёте аз назми Рӯдакӣ дар баъзе аз сарчашмаҳо то ба мо омада расидааст:

Ҳар кӣ н-омӯхт аз гузашти рӯзгор,

Низ н-омӯзад зи ҳеҷ омӯзгор.

То ҷаҳон буд аз сари одам фароз,

Кас набуд аз роҳи дониш бениёз.

Мардумони бихрад андар ҳар замон,

Роҳи донишро ба ҳар гуна забон.

Гирд карданду гиromӣ доштанд,

То ба санг андар ҳаме бингоштанд.

Дониш андар дил ҷароғи равшан аст,

В-аз ҳама бад бар тани ту ҷавшан аст.

Рӯдакӣ барои ба назм даровардани Калила ва Димна 40 ҳазор дирам инъом гирифтааст. Ва Унсурӣ низ дар қасидае ба ин маънӣ ишора кардаву гуфтааст:

Чиҳил ҳазор дирам Рӯдакӣ зи меҳтари хеш,

Ато биёфт, ба назми Калила дар кишвар.

Ҳаким Саной ва мероси адабии ӯ

Зиндагиномаи Саной. Ҳаким Абумачд Маҷдуд ибни Одам Саной яке аз шуарои бузурги адабиёти асрҳои XI-XII-и форсу тоҷик мебошад. Ҳаким Саной бо осори худ дар адабиёти форсу тоҷик нақши бориз дорад, ӯро саромади тасаввуфи ирфонӣ медонанд.

Тасаввуф ҳамчун назаре ба олами ақли инсонӣ муносибати рӯҳ ба ҳастӣ, ки дар ашъори шоирони пешин ба монанди Ҳанзалаи Бодғисӣ, Боязиди Бастомӣ, Абӯсаиди Абулхайр, Бобо Тоҳири Урён падидаи омада буд, Ҳаким Саной онро ба тасаввуфи ирфонӣ мубаддал сохта. аз он шеваи навестидан овард, ки бо зухури **Аттори Нишопурӣ, Мавлавии Балх, Ҳофизии Шерозӣ** комил ёфт ва таҷалии рӯҳиро соҳиб шуд.

Тасаввуф аз таърихи пайдоиши худ ба замони зуҳури ислом мерасад. Дар Исломи ибтидоӣ одат буд, ки ҳама саҳобагон ва салафи солеҳин барои ибодат гушагирӣ интиҳоб мекарданд. Ин гуна гушагирандаро **суфӣ** лақаб медоданд.

Ин одати суфӣён пас аз интишори Ислом дар Эрон ва Мовароуннаҳр ба илми мустақиле табдил ёфт, ки дар аввал омиёна, пасон ошиқона ва дар ниҳоят оқилона (ирфон) зухур кард ва бештари муҳаққиқон Саноиро чун бунёдгузори тасаввуфи ирфонӣ пазируфтаанд. Ҳаким Саной зодаи шаҳри Ғазна аст, номаш Ҳасан, лақабаш Маҷдуд, кунияташ Абулмаҷд буда, дар таърихи адабиёт бо номи Ҳаким Саной машҳур аст. Уро бо номҳои Фахрулорифин, шайхулориф ва Ҳоҷа Ҳаким Саной низ дар тазкираҳо зикр намудаанд. Дар бораи ҷои таваллудаш ҳудаш маълумот додааст:

Гарчи мавлуд маро ба Ғазнин аст,

Нақши шеърар чу нақши Мочин аст.

Дар бораи соли таваллуди Саной андешаҳои гуногун мавҷуд аст, то ҳанӯз муҳаққиқон ба як ҳулосаи амиқ наомадаанд. Бештари адабиётшиносон дар андешаи онанд, ки Саной солҳои 1079-1080 таваллуд ёфтааст. Падараш марди донишманд буда, касби муаллимиро пеша доштааст. Таҳсили ибтидоиро назди падар гирифта, баъдтар дар назди устодон – **Ҳоҷа Умеди Исмоил, Ҳоҷа Ҳасани Қаламдонгар, Қозӣ Фазл ибни Яҳён Ҳиравӣ** таҳсили илм кардааст.

Ҳаёти Саной пур аз душворииҳои модӣ буд, аммо ӯ тавонистааст, як қатор илмҳои замонааш – мисли забони форсӣ, арабӣ, тасаввуф, фалсафа, фикҳ, нучум, ҳисобро ба ҳубӣ аз худ кунад. Новобаста ба ин Саной зиндагии фақиронае доштааст. Зиндагии фақирона шоирро маҷбур месозад, ки бештар қасидаҳои мадҳӣ сарояд ва ба ҳамин васила зиндагияшро пеш барад.

Оғози фаъолияти Саной чун шоири касбӣ дар дарбори Ғазнавиён буда, дар овони ҷавонии шох Султон Масъуд ибни Иброҳими Ғазнавӣ (1099 - 1115), ва Баҳромшох бинни Маъсудшоҳи Ғазнавӣ ва аҳли дарбори онҳо шурӯъ гардидааст, ки ӯ дар қасидаҳои нахустин ин шохони ғазнавиро васф мекард. Зиндагии фақиронаи шоир ба дараҷае будааст, ки шоир ба хотири як сару тан либос ва хостани микдоре орд ба Мухсини Ҷангӣ қасидае гуфтааст.

Зиндагӣ ӯро ба сафарҳои зиёд маҷбур карда буд. Ӯ як муддат ба Балх сафар кард ва аз он ҷо ба сафари ҳаҷ равон шуд. Қаъбаро зиёрат намуда бо шахсони донишманд мулоқотҳо намуда ба Балх баргашт. Баъдан аз Балх ба Сарахс меравад. Зиндагии ӯ дар Сарахс тулонӣ буд. Ҷамзамон шоир ба шаҳрҳои Ҳирот, Нишопур, Марв, Нисо ва Хоразм сафар карда, боз ба Сарахс бармегардад. Дар сафарҳо бо олимону шоирон, сиёсатмадорону косибон, ҳулоса бо тоифаҳои мухталифи мардум ошно мешавад ва таҷрибаи ғанӣ ҳосил карда дар осори худ онро инъикос менамояд. Сафарҳои ӯ аз 18 солагииаш оғоз ёфта, 20 сол давом мекунад.

Бадеъузамони Фурузонфар дар муқаддима ба девони Саной қайд мекунад, ки «Саной дар оғоз ба мадҳгӯӣ ва хушгузаронӣ машғул буд, вале дере нагузашт, ки вай пеш аз сафари ҳаҷи Байтллоҳи шариф чунон аз дунё узлат ва дурӣ гузид, ки Султон Баҳромшохи Ғазнавӣ хост хохараширо ба никоҳи ӯ дарорад, аммо ӯ қабул накард ва муриди Шайх Абуясуфи Ҳамадонӣ шуд». Саной ба Султон Баҳромшох чунин ҷавоб менависад:

Ман на марди зану зару чоҳам,

Ба Худо ар кунам вағар хоҳам.

Вар ту тоҷе диҳӣ ба эҳсонам,

Ба сари ту, ки тоҷ настам

Аллома Бобочон Ғафуров дар «Тоҷикон» даврони зиндагии Санойро солҳои 1056 – 1131 қарор дода, дар

бораи ашъораш мегӯяд: «Саной баъд аз ин ки аз дарбор дурӣ гузид, то охири умр шоири мутасаввиф боқӣ монд. Агарчӣ ашъораш рангу бўи ирфонӣ дорад, вале гоҳ-гоҳе ҳолати чома ва дарду ранчи мардуми чомааро дар ашъораш инъикос додааст».

Аз мутолиаи осори Саной ду андешаи мухталиф намоён мегардад, ки марбут ба ду давраи зиндагии ӯст. Марҳилаи аввал зиндагии вай дар мадҳиҳои ба хотири пулу мол гузашт, гарчи ашъораш устодона суруда шудааст, вале аз шоирони пешин мисли Рӯдакӣ, Фаррухӣ, Унсурӣ ва Масъуди Саъди Салмон дар мадҳ пайравӣ намудааст. Дар осори таърихӣ адабӣ ривояте омадааст, ки гӯё боиси аз дарбор дурӣ чустани Саной гардидааст. Мувофиқи ин ривоят Саной қабл аз сафари кишваркушоёнаи Шох Иброҳими Ғазнавӣ қасидае дар васфи ӯ ва корномаи ҷангиаш суруда роҳи дарборро пеш мегирад. Аз назди ҳамоме мегузашт, ки суҳбати гӯлаҳӣ ва лойхорро (дурднӯш) шунид, ки қадаҳ мегуфтанд. Яке гуфт: пур кун ин қадаҳро, ки ба кӯрии чашми султон бинӯшем, ки дар фасли зимистон лашкар кашиданист ва меҳодад мардуми ҷиндро куштаву асир намояд. Боз як қадаҳе лойхор баро кӯрии чашми Санояк боло кард. Гӯлаҳӣ гуфт, ки ӯ шоири машҳур аст. Лойхор тавзеҳ дод, ки ба ин шоирӣ ӯ қасидае суруда ва шоҳи гораггарро мадҳ мекунад.

Гӯё баъд аз шунидани ин суҳбат Саной қасидаро пора карда, зиндагии сӯфиёнаро пеша месозад.

Марҳилаи дуюми зиндагии ӯ аз огози сафарҳост. Хангоми дар Сарахс зистанаш бо яке аз орифон ва уламои аср бо номи Муҳаммад бини Мансури Сарахсӣ, ки хонақоҳи машҳуре дар шаҳри Сарахс дошт, ошно шуд ва муддате муқими он хонақоҳ буд. Ҳаким Саной пас аз сафарҳои тулонӣ сулуки тариқати тасаввуфи ирфонӣ дар адабиёти форсу тоҷик ба ҳисоб меравад.

Пояи Саной дар тасаввуф то дараҷаест, ки Мавлоно Чалолиддини Балхӣ оид ба манзалати ӯ ва Шайх Аттор гуфтааст:

**Аттор рӯҳ буду Саной ду чашии ӯ,
Мо аз паи Саноиву Аттор омадем.**

Саной пас аз бозгашт ба Ғазнин, ки соли 1127 сурат гирифт, гушагирӣ интиҳоб кард ва андешаҳои худро оид ба ирфон дар осораи дарҷ кард, дар Ғазнин вафот кард ва мазораи то ҳол зиёратгоҳи аҳли адаб аст. Дар бораи вафоти ӯ муҳаққиқон андешаҳои гуногун доранд, ағлаби муҳаққиқон бар он ақидаанд, ки Саной соли 1141 аз дунё гузаштааст.

Мероси адабии Саной. Саной аз шоирони тавоноест, ки на танҳо аз пешазгузаштани худ баҳра гирифтааст, балки ба шоирони минбаъда таъсир низ гузоштааст. Афкори баланду орифонаи Ҳаким Саной ҳамвора мавриди таваҷҷӯи шоирони номдор ва баландпояе чун Аттор, Мавлоно, Ҳоконӣ, Абдураззоқи Исфаконӣ, Фаҳриддини Ироқӣ, Начмиддини Розӣ, Фазлибни Яхё, Усмон Мухтории Ғазнавӣ, Авҳадии Мароғӣ, Абулаълои Ғанҷавӣ қарор дошт ва барои таҳаввули маънавии афкори ирфонии онҳо таъсир гузоштааст.

Ҳаким Саной аз худ мероси гаронбаҳои адабӣ боқӣ гузоштааст. Осори ӯро муҳаққиқон ба таври зерин тасниф намудаанд:

1. Девони ашъор, ки бо номи «Девони Саной» маъруф аст. Девон аз қасида, ғазал, рубоӣ ва қитъаот иборат буда, шомили бист ҳазор байт аст. Ҳаким Саной шоири бузурги қасида ва ғазалсаро аст. Девони ашъори ӯ аз ғазалҳои соддаву раван иборат буда, баёни эҳсосоти табиӣ инсонӣ, тасвири манзараҳои дилфиреби табиат, тавсифи инсонҳои нексират ва соҳибхиради ҳамзамононаш, ки аксаран шоиру олим, ҳунарманду фазлдӯст мебошанд, танқиди сирату сурати золимон, фасодии ахлоқ, дурӯягии фақеҳон ва соҳибмансабони

газнавию салчуқӣ ва ғайра мавқеи муҳим доранд. Шеърӣ Санӯӣ фалсафӣ ва ирфонист. Дар ғазалиёти ӯ, ки то ҳақде масалаҳои ваҳдати вучуди ирфонӣ камтар ба назар мерасад, тараннуми ишқи воқеӣ, баёни эҳсоси поки ошиқона, ҳасби ҳоли инсонӣ зиндагидӯст ба назар мерасад. Аксари ғазалҳои сода, раво ва дилпазир суруда шудаанд.

2. **Корномаи Балх.** Ин аввалин маснави Санӯӣ аст, ки пас аз сафари нахустинаш ба Балх суруда шудааст. «Корномаи Балх» соли 1105 навишта шуда, аз 495 байт иборат аст. «Корномаи Балх» дар вазни ҳафифи мусаддаси махбуни аслам (фоилотун, мафоилун, фаълан) нигошта шудааст. Ин маснавӣ мутоибаомез буда, хати ягонаи сюжет надорад, аз ин рӯ онро «Мутоибаном» низ меноманд. Маснавӣ бо ҳазлҳои намакин ва ҳаҷви малеҳ ороиш дода шудааст, ҳамчунин як манбаи таърихӣ аст, ки дар бораи як зумра ҳамзамонони шоир маълумот медиҳад, ки дар сарчашмаҳои дигар нест. Ҳаким Санӯӣ худ ҳазро наменвисандид, вале дар замонӣ зиндагии ӯ, рағбати мардум ба ҳазл бештар буд. Худи Санӯӣ чунин мефармояд:

Эй дарего, ки дар замонаи мо,

Ҳазл ояд ба корхонаи мо.

Ҳазро хостгор бисёр аст,

Занҷу ришханд дар қор аст.

Майли эшон ба ҳазл бештар аст,

Ҳазл алҳақ зи чид(д) азизтар аст.

Мардро ҳазл зи гуноҳ барад,

Чид сӯи олами Аллоҳ барад.

Чун ту чид ёфти, бибур аз ҳазл,

То аз он мамлакат набоши азл.

Ман чун з-ин шева рух натофтаам,

Ҳар чӣ қардам талаб, биёфтаам.

Аз раҳи ҳазл то бурун бурдам,

Тахтаи дул зи ҳазл бистурдам.

Бадеъуззамони Фурузонфар дар рисолаи «Сухан ва суханварон» мӯътақид аст, ки боби охир ҳачвҳои зишт ва нолисанде дорад, ки аз қисмати ахлоқӣ ва ирфонии ӯ мекоҳад ва нишон медиҳад, дар таҳаввули фикрӣ тамои ва комил набудааст. Дар «Корномаи Балх» Саной ашхоси баландмақоми табақҳои ҷамъиятро зери ҳазл ва мутоиба гирифта, онҳоро ҳачв менамояд. Ҳачви Саной дар назар мадҳ аст, вале дақиқтар назар андозем, аз мақсади шоир равшан мешавад.

Масалан Саной қозиюлқузоти Ғазнинро чунин киноямезона «ситоиш» менамояд:

То бубинӣ роҳи саодатро,
Нафӣ бинӣ русуми одатро.
Асл бинӣ қарини фаръ шуда,
Табъ чинӣ ғуломи шаръ шуда,
Қозиёне чу субҳи содиқ рост,
Майл ба инсофашон ҳамеша бақост.
Соиле бинию ҳазор ҷавоб,
Омиле бинию ҳазор савоб.
Ҳомашон аз ҳаво гаҳи фатво,
Ҳамчу номи қиёмати Яҳё.

Саной сабаби ба Балх омадани худро дар тарзи зиндагӣ ва хислати одамон дидааст ва аз ин рӯ онҳоро мазаммат намудааст:

То ба Балх омадам зи Ғарраву Салх,
Айши ман буд чун мусаххаф талх.
Гарчи дидам буруни фазлу адаб,
Гулфурӯше зи сад ҳазор лақаб.
Ғукашонро барои ними пашиз,
Булбулони биҳишт хондам низ.
Лек бо он даҳову ақлу масан,
Андар ин турбату ҳавои афан.
Банда будам чу Юсуфи Яъқуб,
Лек шалгам зи Юсуфӣ шуд хуб.

Ҳақим Саной дар «Корномаи Балх» пеша ҳаҷвро сӯи аҳли зӯҳду тақво низ равона сохта, онҳоро рӯйрош ҳаҷв менамояд. Панд медиҳад, ки дар олам беҳ аз номи пок чизи баланде нест, чунки замона ҳама чизро меситонад ба ҷуз кори неку номи нек:

Гар ту хоҳӣ, ки беш аз ин бинӣ,
Ришу дастору остин бинӣ.
Ин ҳама зираканду пурхунаранд,
Ришговону русто дигаранд.
Ҳама хар гаштаю тапосуханд,
Нанги Бузайдию машоиханд.
Чун ду сатр аз водиа бархонанд,
Он ки чамъ кард, хар хонанд.
Хештан ба ҳавои нафс мабанд,
Табаи ақлу рӯҳ шав якчанд.
Бидех, эй хоҷа, к-аз ту ин монад,
В-ар ту надҳӣ, замона бистонад.

Саной бо ҳаҷвҳои нешдору ҳазлҳои обдор ҷонибдори мардуми меҳнат ва аҳли ҳунар аст. Азбаски ӯ дар ҳолати тангдастӣ ва нодорӣ мезист, ин гуна саҳтиҳо аз сар гузаронида буд ва табиист, ки қазияи ин масъала чи гуна андеша дорад. Азбаски Саной пайрави чараёни тасаввуф буд, аз ин рӯ, инсонро нишонае аз олами улвӣ медонист, ки поянда нест ва он бояд роҳи неқмонӣ ва нақӯкориро пеша кунад:

Чунон зиндагонӣ кун, эй некрой
Аз он пас, ки тавфиқ дорад Худой.
Ки хоянд 3-андухат ангушту даст
Чу андар замин ояд ангушту пой.
Макун дар ҷаҳон зиндагонӣ чуқон-к
Ҷаҳоне ба марги ту доранд рой.

3. Маснавии «Сайр-ул –ибод» аз шоҳкориҳои Саной буда, ҷанбаи фалсафии хеле қавӣ дорад ва рамзи ирфонӣ барои баёни андешаҳои бориқ ва нафиси ҷаҳонфаҳмии шоири ҳақим хидмат кардааст.

Саной дар ин маснавӣ сайри нафси оқила ва роҳи касби камоли инсонро аз тариқи қатъ кардани хислатҳои гуногуни нафсонӣ ба раҳнамоии пири хирадманд, яъне ақл, тасвир мекунад. Роҳрави роҳи ҳақиқат ба маслиҳат ва ҳидоятӣ пир манзараҳои мудҳишро паси сар карда, хислат ва атвори гуруҳҳои гуногуни одамонро меомӯзад ва ниҳоят ба олами рӯшноӣ ва зебӣ баромада ҳақиқати ҳақиқӣ дармеебад. Ин маснавӣ дар Сарахс навишта шудааст. Соли 518 ҳиҷрӣ (1124) ба анҷом расидааст, он дар вазни **хафифи мусаддаси маҳбуни аслам (фоилотун, мафоилун, фаълун)** навишта шуда, ба қозӣ Муҳаммад ибни Мансур, ки устои ӯ буд бахшида шудааст:

Гуфтам Он нур кист? Гуфт: Он нур,

Булмафохир Муҳаммади Мансур.

Воизи ақлу ҳафифи танзил,

Муҷоими ишқу маҳрами таъвил.

Ӯ ҳаме илми ишқ бех донад,

Хабар аз роҳи нек бех донад.

Шарҳиносии рус Е.Э.Бертельс ва донишманди англис Никольсон шабоҳати ин маснавиро ба «Мазҳакаи илоҳӣ» -и Алигери Данте қайд кардаанд. Воқеан ҳам аз ҷиҳати мавзӯ ва тарҳи масъала шабоҳат ва қаробат байни достони орифи тоҷик ва шоири итолиёӣ ба назар мерасад. «**Сайр-ул-ибод**»-и Саной, ки ба он Фаҳриддини Розӣ шарҳ навиштааст, ба шоирону адибони файласуфманишӣ асрҳои баъд таъсири махсус кардааст. «**Сайр-ул-ибод**» дар баробари як асари назарии тасаввуф будан мазмуни амиқи иҷтимоӣ низ дорад. Дар он хислатҳои маънӣ аҳли замон, ақду риё, мунофиқӣ, разолат, тамаъ ва ғайра ифшо ва танқид шудааст. Донишманди афғон Моили Ҳирравӣ, ки матни интиқодии «**Сайр-ул-ибод илал маъол**»-ро ба нашр расондааст, дар муқаддимаи муфассали ба он навиштааш низ дар бораи руҳияи фалсафии тасаввуф

эҷод шуда, ишқи орифона ва эҳсоси шоиронаро бо ҳам омезиш додани шоирро зикр кардааст.

4. **«Ишқнома»** -маснавии ирфонӣ буда, аз 579 байт иборат аст. Он дар вазни хафифи маҳбуни мақтуъ иншо шудааст. (фоилотун, мафоилун, фаълан) Хати ягонаи сюжет надорад. Дар он масъалаи ҷовидонаи ишқ, маъшук, васл, бақо ва фано баён шудааст. Ишқ сифати зотии маъшук, яъне офаридгор аст, ки хангоми пайдоиши инсон ба дили ӯ дохил мегардад. Маснавӣ бо байти:

Ишқ мурғи нишемани кадам аст,

Қути ӯ ғаҳ вуҷуду ғаҳ адам аст.

огоз мегардад.

5. **«Тарик-ут-таҳқиқ»** - соли 528 ҳичрӣ (1133 м.) навишта шуда, Мусавии Разаӣ теъдоди абёти ин маснавиро аз ҳазор байт иборат доништааст. Эҳсосоти Саной дар ин асар латифтар ва ошиқонатар аст. Муҳаққиқи швед Бо Утас, ки матни интиқодии ин маснавиро бо тарҷумаи англисиаш ба таъб расонда дар як ҷилди алоҳида тадқиқ ва луғоти ҷамъомади онро нашр кардааст, чунин пиндоштааст, ки шояд ин маснавӣ аз они Наҳҷувонӣ бошад. Ва дар охири дoston ном бурдан аз Наҳҷувон шояд ба эҳтироми яке аз ҳаводорони Саной, ки ба ҳидояти ӯ аз Наҳҷувон ба Ҳирот омада зиндагӣ карда будааст, таълиф додани асарро нишон диҳад.

6. Муҳимтарин ва бузургтарин маснавии Ҳаким Саной **«Ҳадиқат-ул-ҳақиқа ва шарият-ут-тариқат»** буда, ба номҳои **«Илоҳинома»**, **«Фаҳрнома»** низ ёд шудааст. Ба гуфтаи барҳақи Мударрисӣ Разаӣ, ки ҷопи интиқодинашро омода кардааст **«Ин китоб аз шоҳкорҳои муҳими адабии забони форсӣ аст, ки дар наъви худ беназир мебошад ва зоҳиран аввалин китобе аст, ки бар ин услуб ва равиш гуфта шудааст»**. Миклори

абёти «Ҳадиқа...» даҳ ҳазор (дар баъзе чоп 12 ҳазор) байт мебошад ва Саной дар ин бора ишора кардааст:

Он чӣ з-ин назм дар шумор ояд,

Адади байт даҳ ҳазор ояд.

Ҳанӯз ин маснавиро Саной пурра ба итмом нарасонда буд, ки мутаассибони дин мочарое ба вучуд оварданд. Онҳо ба аркони давлат хабар доданд, ки Саной асаре офаридааст, ки андешаҳо дар он илҳодӣ ва куфромез аст. Шоир дар вазъияти ниҳоят ноҳинҷор қарор мегирад. Бинобар ин, барои истифода аз шиносои бо қозии Бағдод, ки эътибори динӣ дар мамлакатҳои мусулмонӣ дошт, қасидае навишта маснавии «Ҳадиқат-ул-ҳақиқа»-ро ба ӯ ирсол медорад, то халофи шариати исломӣ набудани асарро таъйид кунад. Инак чанд байте аз он мактуб:

Эй ту бар дини Мустафо солор,

Бар тариқи бародарӣ кун кор.

Аҳди деринаро ба ёд овар,

В-аз тариқи бародарӣ магузар.

Баъд аз чанде аз Бағдод ҷавоб меояд, ки «Ҳадиқа...» ихтилоф бо шариат надорад. Ва ин паём барои наҷоти Саной аз иттиҳом ба куфр кӯмак мекунад. Маснавии «Ҳадиқат-ул-ҳақиқа»-ро метавон ҷомеи андешаҳои Саной номид. Дар он афкори илмӣ, тасаввуфӣ, динӣ, ахлоқӣ, иҷтимоии шоири мутафаккир баён шудаанд.

«Ҳадиқа...» дар охири зиндагии Саной таълиф шудааст ва маълум мешавад, ки баъд аз сафарҳои зиёд ва бозгаштан ба Ғазнин шоир рӯзгори фақиронае дошта, хона ҳам надоштааст. Яке аз дӯстонаш Аҳмади Теша хонаашро ба ихтиёри Саной дода, хоҳиш карда будааст, ки анъораашро мураттаб созад. Ва дар ҳамин ҷой ӯ «Ҳадиқа...»-ро ба поён мерасонад. Аз абёти дар поёни «Ҳадиқа...» гуфтаи Саной маълум мешавад, ки

ин маснавӣ дар муддати тақрибан 9-10 сол ба итмом расидааст.

Буд нима гузашта аз мурдод,
Ки аз ин гуфтаҳо бидодам ёд.
Шуд тамои ин китоб дар маҳи дай,
Ки дар озар фикандам онро пай.
Понсаду бисту панҷ рафта зи ом,
Понсаду сию чор гашта тамои.

Оғози иншои «Ҳадиқа...» 525 (1130/1131) ва итмони он 534 (1139/1140 милодӣ) будааст, яъне Саной як сол пеш аз вафоташ онро ба поён расонидааст.

З-ин сипас то ҳама сухан ронанд,
Ҳукамони замона ин хонанд.
То бино кардаам чунин шаҳре,
Мисли ин кас надида дар шаҳре.
З-ин нақӯтар сухан нагуяд кас,
То ба ҳашр ин сухан ҷаҳонро бас...
Он ки бошад суханшиносу ҳаким,
Ҳамчу Куръон варо кунад таъзим.

1. «Ақлнома»- соли 1132 навишта шуда, аз 195 (баъзе нусхаҳо 240) байт иборат аст. Ба вазни ҳафифи маҳбуни аслам навишта шудааст. Ба маснавии «Сайр-ул-ибод-ил-ал-маод» монандӣ дорад. Дар он тавсифи бод, ки яке аз 4 унсур аст, мақоми вай дар олами моддӣ, инкишофи ақлӣ, вазъи маърифати ирфонӣ, зухд, панду ҳикмат сухан меравад. Нақши ҳама сурати ҷисмҳо бод буда, дигаргуниҳо аз он ба вучуд меоянд. Саной дар «Ақлнома» ақли инсонро ҷузъи ақли кулӣ медонад. Ақиро бо бод муҳолиф дошта, онро аз бод баланд мешуморад ва муҳарриқи фалак медонад. Дар маснавӣ масъалаи олами маънавии солики тариқат хеле нозук баён ёфтааст:

Гуш шав ҷумлаю сухан бишнавар,
Бари ҳар як ба ҷои худ бидрав.
Маърифат аз сухан зи дониш дон,
На зи таҳрири мову хониш дон.

**Сухан аз баҳри оқил омаду бас,
Беш аз ин худ намонд ҷои нафас.**

Саной шоири лирики ғазалсаро, қасидасаро ва дostonсарост. Хусусияти муҳими осори ӯ ин аст, ки тамоми тору пуди он аз масоили фалсафаи ирфон ва иҷтимоию ахлоқӣ ришта шудаанд.

Абдулмачди Саной бо истифода аз тасаввуф зиндагии феодалий, шохону зимомодорони замонашро гоҳо насиҳат ва гоҳо танқиди саҳт мекунад. Ва аз миру шох тарсе надорад.

Андешаҳои ирфонӣ зоҳиран аз зиндагии иҷтимоӣ инсонро дур мекард, вале дар аксари мавридҳо бузургӣ ва баробарии инсонҳоро дар назди Худо ва аз ҳамин роҳ зарурати истиқлолро барои мардуми гуногункасбу гуногунаҷод ба миён мегузошт. Аз ҳамин заминаи идеявӣ шоирону ҳақимони ба тасаввуф иртиботдошта васфу тамчиди шоху амирони асрро ба уҳда намегиранд.

Саной низ ба хоҳири тамаъ сар фуруд оварданро гуноҳи бузург медонад:

**Куфр бошад аз тамаъ пеши дари ҳар мунъиме,
Қомати озодагӣ чун ҳалқаи дар доштан.**

Дар ашъори худ Саной тоифаҳои гуногуни ҷамъияти феодалий ва мақсаду омоли амъоли онҳоро ошкоро танқид мекунад. Аз ҳомаи ифшоғари ӯ на шох берун монда на ҳоқимон ва на фуқаҳо.

**Подшоҳро зи пай шахвату оз,
Рух бар симинбару симинсанам аст .**

**Умароро зи пай зулму фасод,
Дил ба зӯру зару ҳайлу ҳашам аст.**

**Фуқароро ғараз аз хондани фнкҳ,
Ҳилаи байъи рибову салам аст.**

Ба фикри Саной таассуби динӣ кори зишт буда, мурод аз пайравии ин ё он дину мазҳаб будан қасби қамоли инсонист. Бинобар ин оташпараст ё мусулмон

будан мақсади асли нест, ҷавонмардӣ ва инсондӯстӣ
асли матлаб аст:

**Мурод аз мардумӣ озодмардист,
Чи марди масҷидиё чи куншти.**

Ҳамчунин дар бобати забон низ мутаассиб будан
нишонаи адаб нест. Саной ба шахсоне, ки забони
арабиро танҳо забони адаб медонистаанд, бо ҷиддият
мегӯяд, араб ё аҷамӣ будан сирати инсонро муайян
намекунад, балки қадри инсон аз ҳунари ӯ баланд
мегардад.

**Мулку адл аст дину дилпарвард,
Тоziю порсӣ чи хоҳӣ кард.
Мардро чун ҳунар набошад кам,
Чи зи аҳли Араб, чи з-аҳли Аҷам.
Инчунин чулфу беадаб з-онӣ,
Ки ту този адаб ҳамехонӣ.**

Таълимоти ахлоқии Саной дар таърихи фалсафаи
амалӣ ва адабии мо мақоми арзишманд дорад.
Андешаҳои ӯ чи дар назм ва чи дар шакли наср баён
шудаанд, барои тарбияи инсон ба тавассути каломи
бадеъ равона шудаанд. Дар маснавиҳои «Ҳадоиқ-ул-
ҳақиқа», «Қорномаи Балх», «Сайр-ул-ибод илал маод»,
девони ашъор ва мактубҳо ҷаҳолат, зарароварӣ,
беадолатӣ, фиребгарӣ, дурӯӣ ва сифатҳои замирани
одамони замонаро Саной интиқоди шадид карда адлу
инсоф, илм, меҳнати ҳаҷул, ростӣ ва нафърасониро
вазф карда, ҳикоя ва қиссаҳои дилчаспро барои мисол
барои таъкиди андешаҳои овардааст.

Дар аксари маврид Саной сабаби ҳамаи бадқори-
ҳо ва бадбахтиҳо дар ҷаҳолат ва бесаводӣ мебинад:

**Ҳеҷ бадномӣ одамиро беш нест,
Аз ҷаҳлу аз золимии ҳеш.**

Вале омӯхтани илм ва дониш доштан худ ба худ
мушқиро ҳал намекунад. Илм бояд ба касбу кор ва
осон кардани зиндагӣ хидмат кунад, дар сурати ғайр ба
фикри Саной ин гуна илм чизе нолузим хоҳад буд:

Илм хондӣ, нагаштӣ аҳли ҳунар,

Ҷаҳл аз ин илми ту басте беҳтар.

Илм бо кор судманд бувад,

Илми бекор пойбанд бувад.

Ва мақсади ниҳонӣ аз касби илму дониш на фақат
фоидаи шахсро чустан, балки ба халқ нафъ расондан аст.:

Дониш он ҷо, ки рух ба ақл орад,

Мағзи дониш ба халқ бигзорад.

Саной аз тиб низ хуб огоҳ буда ва дар боби ба ин
мавзӯ баҳшидааш дар «Ҳадиқа...» дар бораи чандин
касалиҳо ва сабаби онҳо фикрашро изҳор кардааст. Ва
он боб гувоҳи медиҳад, ки Саной ба табобат низ шугл
доштааст, ҳарчанд ки пешаи асосии худро шоирӣ
донистааст.

Саной ба ҳади эътидол нигоҳ доштани мизочро
зарур медонад. Ва ҳатто хангоми дар бораи шахват ва
ҳашм сухан рондан, вучуди ногузири онҳоро дар инсон
тасдиқ менамояд ва риояи ҳадди онҳоро талаб мекунад:

Шаҳват асп асту ҳашм сағ дар тан,

Мӯътадил дор ҳар дуру дар фан.

Мабиафзой ҳардуру мабиқох,

Дор ба ҳадди эътидол нигоҳ.

Идора кардани шахват ва ҳашм зарур барои онанд,
ки онҳо ба ақидаи Саной ҳислатҳои ҳайвонӣ мебошанд ва
зебоию фазилати инсон дар илм ва ҳикмат аст.

Ҳашму шахват ҳисоли ҳайвонист,

Илму ҳикмат ҷамоли инсонист.

Саной ба асоси фалсафаи амалии гузашта
ҳислатҳо ва атвори инсониро тағйирпазир медонад. Бад
ё беҳ шудани ин ё он шахс аз ҳамсухбатон ва наздикон
низ вобаста аст:

Машиин бо бадон, ки суҳбати бад

Ғарчи покӣ туро палид кунад.

Офтоб арчи равшан аст, варо

Пораи абр нопадид кунад.

Осори Саной саршор аз фикрҳои бикри ирфонию ахлоқӣ дар бораи дӯстӣ дастгирии афтодагон, аз байн бурдани душманӣ, худписандӣ, кибр, сарватписандӣ мебошад.

2. «Макримат-ул-қалам» соли таълифи ин асар маълум нест, он аз 103 байт иборат буда, дар бораи қалам, ки ҳамвора дар зикри Худо бошад, ҳикоя мекунад.

Ба ғайр аз ин асарҳои зеринро ба қалами Ҳаким Саной писбат медиҳанд: «Ғарибнома», «Роҳат-ул-воизин», «Минҳоч-ул-анвор», «Танбеҳ-ул-омилин», «Роҳат-ул-қулуб».

Фаридаддини Аттор ва мероси адабии ӯ

Шайх Фаридаддин Абӯҳомид Муҳаммад ибни Абӯбакр Иброҳими Нишопурӣ аз шоирони машҳур ва бузурги мутасаввифи форсу тоҷик аст. Шайх Аттор дар деҳаи Кадкани Нишопур дида ба олами ҳастӣ кушодааст. Дар масъалаи соли таваллуди ӯ ихтилоф аст. Синну соли ӯро аз 1107 то 1114 нишон додаанд (Давлатшоҳ, Шиблии Нӯъмонӣ). Вале бархе аз муҳаққиқон ба ин қадар умр дидани ӯ боварӣ надоранд. Абдулҳусайни Зарринқӯб тарафдори умри зиёд дидани Аттор аст. Феълан имрӯз санаи 540 ҳ/қ (1145 м.)-ро соли таваллуди Аттор шумурдаанд. Аттор дар як касидаш ба синни худ ишора кардааст:

Марг даровард пеш водии садсоларо,

Умри ту афканд шаст дар сари ҳафтоду анд.

Соли вафоти Шайх Атторро ҳама муҳаққиқин дар катли оми Нишопур дар ғитнаи мугул нишон додаанд, ки соли 617 ҳ/қ (1221 м) воқеъ шуда буд. Бино ба ғуфти тазкиранависон дар қарияи Шодиях мугуле ӯро асир мегирад ва ба ивази ҷони Аттор ғидия меҳаҳад. Ҳар ҷӣ қадар молу сарватро ба мугул пешниҳод мекунанд, Аттор меғӯяд, ки қиммати ман беш аст. Деҳқоне миқдоре коҳ пешниҳод мекунад, Аттор меғӯяд, ки бифурӯш, ки

қиммати ман ҳамин қадар аст мугул ба ғазаб омада сари
Атторро аз тан ҷудо мекунад. Қабраш дар ҳамон Шодиях
воқеъ аст ва ҳоло зиёратгоҳи ихлосмандони шеърӣ волеи
Аттор ва алоқамандони адабиёт аст.

Падари Аттор Абӯбакр Иброҳим пешаи атторӣ
дошта ва Фаридуллин ин пешаро давом додааст. Дар
Нишопур дӯкони атторие кушода ба ғайр аз
доруфурӯшӣ ба табобат низ машғул будааст. Чунончи,
худ дар «Хусравнома» мегӯяд:

Ба дорухона понсад шахс буданд,

Ки дар ҳар рӯз набзам менамуданд.

Аз ин рӯ, ӯ дар байни мардум бо номи «Аттор»
машхур гашт ва дар ғазалиёту қасоидаш «Аттор»
тахаллус кардааст. Инчунин бо тахаллуси «Фарид» низ
ғазалҳо сурудааст. Аттор аз рӯи касбу кори худ рӯз
гузаронда, мадҳи касеро накардааст. Аттор бо тафохур
дар «Мусибатнома» менависад:

Лочарам акнун сухан боқимат аст,

Мадҳ мансух асту вақти ҳикмат аст.

Дил зи мансуху зи мамдуҳам гирифт,

Зулмати мамдуҳ дар руҳам гирифт.

То абад мамдӯҳи ман ҳикмат бас аст,

Дар сари чони ман ин ҳиммат бас аст.

Аттор дар ҳалқаи сӯфия ва муҳити тасаввуф ба воя
расида, ақида ва афкори мутасаввуф дар шууру
вучодаш нақш гузошта, майли ўро ҷониби худ кашид
ўро муриди Маҷиддини Балхӣ эътимод дошт, ки нури
Мансур баъд аз саду панҷоҳ сол ба рӯи Фаридаддин
Аттор таҷаллӣ кард ва мураббии ӯ шуд. Мавлоно, ки
дар хурдсоли Атторро дида буди китоби «Асрорнома»-
ро тухфа гирифта буд, ба Аттор ихлоси комил дошт.

Чунончӣ, худ гуфтааст:

Гирди Аттор гашт Мавлоно,

Шарбат аз дасти Шамс будаи нӯш.

Ё дар ҷои дигар мегӯяд:

Аттор рух буду Саной ду чашмони ӯ,

Мо аз пай Санову Аттор омадем.

Чомӣ дар «Нафаҳот- ул- унс» ривоятеро меорад:
«Гӯянд сабаби тавбаи ӯ он буд, ки рӯзе дар дӯкони
атторӣ машғули муомила буд. Дарвеш ба он ҷо расид ва
чанд бор «шайхуллох» гуфт: Ба дарвеш напардохт.
Дарвеш гуфт:

-Эй хоча, ту чӣ гуна хоҳӣ мурд?

Аттор гуфт:

-Чунон, ки ту хоҳӣ мурд.

Дарвеш гуфт:

-Ту ҳамчун ман метавонӣ мурд?

Аттор гуфт:

-Бале.

Дарвеш косаи чӯбин дошт, зери сар ниҳод ва гуфт:

-Аллоҳ.

Ва ҷон бидод. Атторро ҳол мутағайир шуд ва дӯкон
барҳам зад ва ба ин тариқ даромад».

Аттор шоири сермахсул буда дар навъҳои
гуногуни назму наср осори гаронбаҳое боқӣ
гузоштааст. Ба ин маънӣ ҳуди ӯ ҳам ишора мекунад:

Зи ҳар дар гуфтаму бисёр гуфтам,

Чу зерӣ чанг шеър зор гуфтам

Касе, ки чун манеро айбҷӯй аст,

Ҳамин гӯяд, ки ӯ бисёргӯй аст.

Агар Аттор шоириро дар як ҷой барои худ на
санъат ва на мойи эътибор шуморида бошад, масалан
дар «Мусибатнома» :

Шоирам машмор, ки ман розӣ наям,

Марди ҳолам, шоири мозӣ наям.

Айб аз шеър асту ин ашъор нест,

Шеърро дар чашми ман микдор нест.

Ту маҳон шеъраш, агар хонандай,

Раҳ ба маънӣ бар агар донандай.

Шеър гуфтан чун зи роҳи вазн хост,
В-аз радифу қофия афтод рост.
Дар чои дигар бо ғуруру ифтихор мегӯяд:
Иснӣ назмаму ҳар назм, ки орад дигаре,
Дар миёни фузало заҳмати ҳар меорад.
Ҳатм кардам сухану ҳар, ки пас аз ман гӯяд,
Пеши дарёи гуҳар оби шамар меорад.

Аттор пояи ашъори худро ба «Забур» баробар
медонад, ки аз манзалату баландии қудрати сухани ӯ
гувоҳ аст:

Он чи ман гуфтам «Забур»-и порсист,
Фаҳми он на кори марди порсост.
Ё дар «Хусравнома»-аш навишта:
Бурун гир аз сухан рози куҳанро,
«Забур»-и порсӣ дон ин суханро.

Аммо дар хусуси теъдоди таълифисти ӯ ақидаҳои
мухталиф дар сарчашмаҳои адабию таърихӣ дида
мешаванд. Масалан, Давлатшоҳи Самарқандӣ миқдори
навиштгачоти Атторро 40, Нуруллоҳ 114, Ризоқулихони
Ҳидоят 190 нишон додаанд, ки муболиға менамояд
миқдори мусаллами осори Атторро ҳамон қадар ҳисоби-
даанд, ки худӣ ӯ дар «Хусравнома» номбар кардааст:

«Мусибатнома» зоди раҳравон аст,
«Илоҳинома» ганчи роҳравон аст.
Ҷаҳони маърифат «Асрорнома»-ст,
Бихишти аҳли дил «Мухторнома»-ст.
«Мақомоти тӯюр»-и мо чунон аст,
Ки мурғи ишқро меърочи чон аст.
Чу «Хусравнома»-ро тарзе ачиб аст,
Зи тарзи ӯ кеҳу меҳро насиб аст.

Дар «Хусравнома» Шайх Аттор аз ду асари
дигараш «Ҷавоҳирнома» ва «Шарҳулқалб», ҳазор ғазал,
сад қасида низ хабар медиҳад.

Лутфалибеки Озар дар «Оташқада» овардааст, ки
«фақир панҷоҳ ҳазор байти ӯро мулоҳиза кардам». Дар

«Тазкират-ул-авлиё» Аттор аз «Кашф-ул-асрор» ва «Маърифат-ун-нафс вар-раб» сухан ба миён овардааст. Ба ғайр аз инҳо ба Аттор асарҳои «Панднома», «Уштурнома», «Булбулнома»-ро нисбат медиҳанд, ки ба калами Атторони дигар (масалан Аттор Тунӣ, асри XV) тааллуқ доранд.

Мероси мусаллами Шайх Аттор ба тариқи зер аст:

1. «Мусибатнома»-7535 байт
2. «Илоҳинома»-6511 байт
3. «Асрорнома» -3305 байт
4. «Мухторнома» -5000 байт
5. «Мақомотитутюр» («Мантиқ-ут-тайр»)-4600 байт
6. «Хусравнома» -8364 байт
7. Девони газалиёт ва қасоид -9943 байт
8. «Тазкират ул авлиё»
9. «Ҷавохирнома»
10. «Шарҳулқалб».

Абёти умумии осори манзуми Аттор 44732 байтро ташкил медиҳад, агар ду асари дигар «Ҷавохирнома» ва «Шарҳулқалб»-ро биафзоем панҷоҳ ҳазоре, ки Лутфуллобеки Озар гуфтааст, ҳосил мешавад.

Аз осори Аттор «Ҷавохирнома», «Шарҳулқалб» ва миқдори зиёде аз ғазалу қасида то замони мо нарасидааст. «Мухторнома» аз се ҳазор рубой (6000 байт) иборат будааст, ки баъдан Аттор 500 рубой (1000 байт)-ро нест кардааст. Дар «Девони Шайх Аттор», ки Тақии Тафаззулӣ дар асоси 8 нусхаи девонҳои Аттор таҳия намудааст; миқдори зер аст: Ғазал-782, қасида-30, тарҷеот-3. Ҳамин тавр 118 ғазал ва 70 қасида нобуд шудаанд ё ба даст наомадааст.

Ғазалиёти Атторро шартан ба се гуруҳ чудо кардаанд: маъмулӣ, ирфонӣ, қаландарӣ. Дар гуруҳи аввали ғазалиёт ҳусну ҷамоли маъшуқаи замин, ҳасби ҳоли шоир, баъзе рӯйдодҳои таърихӣ инъикос ёфтаанд.

То ба амдо зи рӯй никоб андохт,
Хок бар чашми офтоб андохт.
Сари зулфаш чу шер панча кушод,
Оҳувонро ба мушки ноб андохт,
Тири чашмаш, ки оламе хун дошт,
Ушгуреро ба як кабоб андохт.
Лаби ширин чун табассум кард,
Шӯр дар лӯлӯи хушоб андохт.

Гуруҳи дуҷоми ғазалиёти Аттор аз васфи ишқи раббонӣ, иртибот бо шоҳиди ғайбӣ, тасвири тасаввуфӣ, тавачҷӯҳ ва камоли маонӣ ва ҷамоли лоязолӣ ба ҳам омадаанд. Ишқи сӯфиёна, ишқи холиси илоҳӣ дар ғазалҳо чунон ошкор ҷилва дорад, ки онро бо ҳеҷ ишқи одамӣ наметавон иштибоҳ кард:

Мо зи хароботи ишқ масти аласт омадем,
Номи «бале» чун барем, чун ҳама маст омадем.
Пеш зи мо ҷони мо хӯрд шароби аласт,
Мо ҳама з-он як шароб масти аласт омадем.
Хок буд одам, ки дӯст чуръа бад-он хок рехт,
Мо ҳама з-он чуръаи дӯст ба даст омадем.
Дӯст чихил бомлод бар гили мо дошт даст,
То чу гул аз дасти дӯст дасти ба даст омадем.

Гуруҳи сеҷоми ғазалиёти Аттор камшумор буда, дар он бар асоси афкори қаландария таҳриби зоҳиру таҳсили бадномӣ кардан, аз масҷид ба калисо рафтан, ишқи духтари тарсо варзидан, расвоиро ба некномӣ тарҷеҳ додан ва андешаҳои шӯрангези исёнкоронаи хилофи шариатро дар бар мегиранд:

Мусулмонон, ман он габрам, ки динро хор медорам,
Мусулмонам ҳаме хонанду ман зуннор медорам.
Тарики сӯфиён варзам валекин аз сафо дурам,
Сафо кай бошадан чун ман сари хаммор медорам.
Чу ёр андар харобот аст, ман дар каъба чун бошам,
Хароботисифат худро баҳри ёр медорам.
Бубастам хонаҳоро дар, дари майхона бикшудам,

Зи май ман фахр мегирам, зи масчид ор медорам.

Ин як навъ ъйтирози пардапӯшона алайҳи исломи расмии замони Аттор ҳисоб меёбад.

Аттор аз зумраи шоирони сермахсули адабиёти форсу тоҷик буда, дар чараёни афкори иҷтимоӣ нақши амике гузоштааст. Дар қатори Ҳаким Саной ва Мавлавӣ яке аз асосгузори тасаввуф ҳисоб меравад ва ба қавли Зарринқуб «**Орифи Нишопурӣ тавонистааст уфуки тозае на фақат барои шеърӣ сӯфиёна бикӯшояд, балки ҳатто барои тамоми адабиёти Эрон дунёи ношинохтае фатҳ кунад**».

«**Асрорнома**», «Асрорнома»-и Аттор аз 3305 байт иборат буда, ба вазни ҳазачи мусаддаси маҳзуф суруда шуда, шомилӣ 12 мақола аст. Сюжети ягона надорад. Дар бораи илми тасаввуф, алаҳқусус маърифату худшиносии инсон баҳс мекунад. Аттор дар «Асрорнома» бештар ба фалсафаи ахлоқ ва илму ирфон таъя кардааст. Маснавӣ бо забони сода ва услуби ҳос ба ҳар мақола навишта шуда, бо панду андарз ва ҳикоеҳои халқӣ оро ёфтааст.

Дар «Асрорнома» истилоҳоти тасаввуф тавзеҳ ёфта, ҷавонмардӣ, хирадмандӣ, зиракӣ, роздорӣ, саховат ситоиш ёфта, бухл, гафлат, кина, дурӯғгӯӣ сарзаниш ёфтааст.

«**Илоҳинома**». Маснавии «Илоҳинома» ба вазни ҳазачи мусаддаси маҳзуфи максур навишта шуда, аз 6511 байт иборат аст. Маснавӣ шомилӣ 22 мақола буда, сохтори он аз мунозираи падар бо писаронаш, ки ҳар кадоме аз ӯ чизе хостаанд ва ҷавобҳои падар иборат аст: Писари аввал – духтари шоҳи парӣён, писари дуввум – ҷодугарӣ, писари сеюм – Ҷоми Ҷам, писари чорум – оби Ҳаёт, писари панҷум – ангуштарии Сулаймон, писари шашум – кимӣё.

Ҳар мақола бо суоли писар ва ҷавоби падар оғоз гардида, сипас, Аттор ба муносибати ҷавоб ҳикоят меорад. Дар маснавӣ 282 ҳикоят оварда шудааст. Баъзе аз дostonҳо омиёна буда, баъзе аз дostonҳо мазмуни

динӣ доранд. Дар «Илоҳинома» Аттор дар бораи Фирдавсӣ, Робияи Балхӣ ва муошиқати вай бо Бектош, Фаҳриддини Гургонӣ, Маҳастии Хучандӣ ҳикояҳо меорад. Мақсади Аттор аз шаш писар шаш эҳсос - нафс, шайтон, ақл, илм, фақр ва тавҳид аст. Баъзе аз ҳикояҳо ба муқобили мафҳуми хурофот, ки байни мардум роиҷ аст, равона шудааст. Дар «Илоҳинома» ҳикояҳои тамсилӣ ва таърихӣ низ дида мешавад.

Сабаби «Илоҳинома» номида шудани маснавиро ҳуди Аттор чунин овардааст:

Дари ганҷи илоҳи баркушодам,

«Илоҳинома» номи ин ниҳодам.

Бузургоне, ки дар ҳафт осмонанд,

«Илоҳинома»-и Аттор хонанд.

«Илоҳинома» ба адибони баъдина таъсири бузург гузоштааст. Аз рӯи ҳикояти Аттор дар бораи Робия бинти Каъб Ризоқулихони Ҳидоят «Гулистони Ирам», Тоҷӣ Усмон қиссаи «Духтари ниқобдор» ва А.Атобоев драмаи «Суруди нотаом»-ро навиштаанд.

«Мусибатнома». Аттор дар маснавии «Хусравнома» дар бораи «Мусибатнома» ва «Илоҳинома» чунин меорад:

«Мусибатнома» к-андӯҳи ҷаҳон аст,

«Илоҳинома» к-асрори аён аст.

Ба доруҳона кардам ҳар ду оғоз,

Чӣ гӯям зуд растам з-ину он боз.

Дар ҷои дигар:

«Мусибатнома» зоди раҳравон аст,

«Илоҳинома» ганҷи хусравон аст.

Аз ин хулоса кардан мумкин аст, ки ин ҳар ду дoston дар пеши ӯ мақоми дигаре доштаанд. Маснавии «Мусибатнома»-ро Аттор ба вазне навиштааст, ки то ӯ кас бо чунин вазн нанавиштааст. Ҳуди ин далели он аст, ки Аттор тозагии ҳоси худро дорост. Вазни тоза дар адабиёт ҷараёни тозаеро падид овард. Баъдан Аттор «Мантукуттайр»-и худро низ дар ин вазн навишт.

«Мусибатнома» ба вазни рамали мусаддаси маҳзуф навишта шуда, шомили 7535 байт аст. Аттор «Мусибатнома»-ро ба 40 мақола ҷудо намуда тасаввуроти худро дар бораи сулуки суфиёна баён намуда, сайри офоку анфус менамояд. Аттор дар «Мусибатнома» баъзе истилоҳоти гасаввуфро аз қабилҳои суфӣ, адл, дунё, шарият, тариқат, ҳақиқат шарҳ медиҳад.

Шайх Аттор сабаби «Мусибатнома» номидани асарашро чунин шарҳ додааст:

Дар ҳақиқат мағзи ҷон полудаам,
То напіндорӣ, ки дар беҳудаам.
Чамъ кардам обосо пешӣ ту,
Гӯ: тафаккур кун дили беҳеши ту.
Гар зи гуфтаи роҳ мебояд касе,
Гуфтаи ман боядат хондан басте.
Зон ки ҳар байте, ки мебингоштам,
Бар сари он мотаме мебоштам.
Дар мусибат сохтаи хангома ман,
Номи ин кардам «Мусибатнома» ман.

«Хусравнома» калонтарин маснавии Шайх Аттор аст. Соли таълифаш аниқ нест. Ношири «Хусравнома» Аҳмад Суҳайли Хонсорӣ соли таълифи «Хусравнома»-ро соли 600-и ҳиҷрӣ (1204м) нишон додааст. Аттор дар ҷанд ҷои маснавияш аз асарҳои пешини худ хабар медиҳад. Аз ин маълум мешавад, ки достон пас аз маснавӣҳои дигари шоир навишта шудааст.

«Хусравнома» ягона достони шоир аст, ки сюжети ягона дорад. Аттор «Хусравнома» ном доштани асарашро чунин таъкид мекунад:

Пас аз ман достонро бӯстон аст.
Ки алҳақ достоне дилситон аст.
Ба номи хусравӣ рӯи заминро.
Ниҳодам ном «Хусравнома» онро.

Дар таърихи ва асарҳои баъдина ин достон бо номҳои «Гулу Ҳурмуз», «Гулу Хусрав» низ дучор меояд. «Хусравнома» аз 8364 байт иборат буда, дар вазни

ҳазачи мусаддаси маҳзуф навишта шудааст. Сохтори «Хусравнома» аз муқаддима, ки аз 13 боб иборат буда, мавзӯҳои анъанавии дostonҳои пешин ҳамди Худо, наъти Расули акрам(с.с.) ва хулафои рошиддин, Имом Ҳасан, Имом Ҳусейн, Имом Абӯҳанифа ва Имом Шафъӣ, ситоиши Абулфазл ибни Рабиб Хрча Саъиддин дода шудаанд. Ду боби охирини муқаддима сабаби навиштани «Хусравнома»-и муфасссал баён шуда, дар зимн Аттор дар бораи газалу қасида, қитъа ва маснавиҳояш хабар медиҳад. Хотима аз як боб иборат аст. Аттор дар он ситоиши иқтидори шоирии худро намуда, аз марғи модараш хабар медиҳад. Мазмунӣ дoston дар 41 боб фароҳам омадааст. Дoston дар бораи саргузашти ишқу ошиқии духтари шӯҳи Ҳузистон Гул ва писари подшоҳи Рум Ҳурмуз (Хусрав) ҳикоя мекунад.

«Хусравнома» дар асоси ривоятҳои қадимаи пеш аз исломӣ, ки аз насл ба насл гузашта, то замони Аттор расидааст, навишта шудааст.

«Мантикуттайр» Дар миёни маснавиҳои Аттор ҷои «Мантикуттайр» намоён зикр мешавад. Баъзан Аттор онро «Мақомоти туюр» (сӯхбати мурғон) номидааст. «Мантикуттайр» як навъ ҷамъбасти андешаҳои ирфонии Аттор аст, ки қариб дар ҳама маснавиҳояш дида мешавад.

Маснавӣ аз 4696 байт иборат буда, соли таълифаш маълум нест. Маснавӣ ба вазни **рамали мусаддаси маҳзуф (максур)** навишта шудааст.

Маснавӣ чун анъана аз муқаддима, ки аз 615 байт иборат аст бо тавҳид, наъти Расули акрам(с) хулафои рошиддин ва қисмати «Дар таасуб гӯял» оғоз мешавад. Дар охири маснавӣ 241 байт таҳти унвони «Фӣ васфи холиҳӣ» омадааст. Абёти боқимонда 3840 байт мазмунӣ асосии дostonро ташкил мекунад. Номи маснавӣ аз Қуръон (сураи Намл, ояти 16) гирифта шудааст, ки дар он сафари ҳазрати Сулаймон ба води мурчаҳо баён

ёфтааст. «Ва вараса Сулаймону Довуда ва кола ё айюханносу ӯлламна мантикуттайр»... Агтор матни асосии достонро ба се бахш қисмат кардааст. Бахши нахуст чунин оғоз меёбад:

Мархабо, эй худхуди ҳодӣ шуда,
Дар ҳақиқат пайки ҳар водӣ шуда.
Эй, ба сарҳади Сабо сайри ту хуш,
Бо Сулаймон мантикуттайри ту хуш.

Бахши аввал бо оғози достони «Шайхи Санъон» поён меёбад.

Бахши дуввум, ки достони «Шайхи Санъон»-ро дар бар мегирад, бо байти

Шайхи Санъон пири аҳди ҳеш буд,
Дар камол аз ҳар чӣ гӯй беш буд.

оғоз шуда, шомили **408** байт аст ва яке аз достонҳои дилангезтарини адабиёти форсӣ аст, ки дар он ваҳдати вучуд бо забони шево ва латиф баён шудааст. Достон дар бораи Шайхи Санъон, ки ба тарсодухтаре дилбохта барои расидан ба васли тарсодухтар аз мусулмонӣ дил мешӯяд ва зуннор мебандаду ҳукбонӣ мекунад, ҳикоят менамояд. Ин қисмати достон бо байти:

Чанги дил бо нафс ҳар дам саҳт шуд,
Навҳае дар деҳ, ки мотам саҳт шуд. анҷом меёбад.
Бахши сеюм аз байти:

Чун шунидаанд ин суҳан мургон ҳама,
Он замон гуфтанд тарки ҷон ҳама.
оғоз гардида бо байти зер ба поён мерасад:

Лочарам ин ҷо суҳан кӯтоҳ шуд,
Роҳраву роҳбар намонду роҳ шуд.

Агтор дар сурудани маснавӣ аввал ориф аст, сипас шоир. Мантикуттайр бо ширинтарин лафз, баландтарин афкори орифона ва шевотарин ҳаёли ошиқона суруда шуда аст:

Мархабо, эй андалеби боғи ишк,
Нола кун хуш – хуш зи дарду доғи ишк.
Хуш бинол аз дарди ишк Довудвор,

То кунадат ҳар нафас сад чон нисор.
 Марҳобо, эй мурғи заррин, хуш дарой,
 Гарм шав дар кору чун оташ дар оӣ.
 Ҳарчӣ пешат ояд аз гармӣ бисӯз,
 3-офариниш чашми чони кулл бидӯз.
 Чун дилат шуд воқифи асрори Ҳақ.
 Хештанро вақф кун дар кори Ҳақ.
 Чун шавӣ дар кори Ҳақ мурғи тамом,
 Ту намонӣ, Ҳақ бимонад, вассалом.

Мазмуни маснавӣ аз он иборат аст, ки чамъе аз мурғон меҳсҳанд ба кӯҳи Қоф барои ёфтани Симург парвоз кунанд. Худхуд роҳбариро ба зимма мегирад. Мурғон дар ибтидо ҳар як узре пеш онарда, аз сафар канорагирӣ мекунанд. Аввал Булбул аст, ки барои нарафтан ошиқи Гул будану дар ишқи ӯ нолену ғазалхон буданаширо баҳона мекунад. Сипас, дигар мурғон мисли тугӣ, кабк, боз, чуғз ва ғ. баҳонаҳо пеш меоранд, ниҳоят Гунҷишк мегӯяд, ки барои ин сафар ӯ заифу нотавон аст ва дар ин роҳ чонаширо метавонад аз даст диҳад. Нутқи мурғон бо ибораи «дигаре гуфташ» оғоз меёбад:

Дигаре гуфташ, ки эй мурғи баланд,
 Ишқи дилбанде маро кардааст банд.

Ё

Дигаре гуфташ, ки метарсам зи марг,
 Водии дур асту ман бе зоду барг.

Худхуд ба ҳар яки онҳо посух медиҳад. Посухҳои Худхуд 54 гуфторро ташкил кардаанд, ки аз дostonҳову тамсилҳо иборат аст.

Паррандагон дар талаби Симург ба ҳаракат мебароянд ва ҳафт води душворро тай менамоянд. Ин водихо ҳафт марҳалаи сулуки ирфонӣ мебошанд:

Гуфт Моро ҳафт водӣ дар раҳ аст,
 Чун гузаштӣ ҳафт водӣ, даргах аст.
 Ҳаст водии талаб оғози қор,
 Водии ишқ аст аз он пас беканор.

Ҳамин тариқа, мурғон аз водихои талаб, ишк, маърифат, истиғно, тавҳид, ҳайрат ва факру фано мегузаранд.

Аз тамоми селани мурғон танҳо ситоашон ба ҷамоли Симури мерасанд. Баробари ворид шудан ба водии ҳафтум худро фаромӯш мекунанд:

Чун нигоҳ карданд, он сӣ мурғ зор,

Дар хати он руқъаи пурэтибор.

Чони он мурғон зи ташвиру ҳаё,

Шуд ҳаёи маҳзу чон шуд тутиё.

Чун нигоҳ карданд он сӣ мурғ зуд,

Бешак он сӣ мурғ он Симури буд.

Маснавии «Мантиқ-ут-тайр» рамз аст. Аттор солиқони роҳи ҳақро ба мурғон, муршиди роҳи тариқатро ба Ҳудҳуд ва Ҳақро ба Симури тарҷеҳ додааст. Посухҳои Ҳудҳуд ба пурсишҳои мурғон ҷавобҳои машоих ба муридон аст, ки дар хонаҳои замони Аттор мавриди баҳс қарор мегирифт ва Аттор ин нуктаро аз забони мурғон шарҳ додааст.

Анварии Абевардӣ ва мероси адабии ӯ

Дар назм се тан пайамбаронанд,

Ҳарчанд ки «ло набию баъдӣ».

Авсофу қасидаву ғазалро,

Фирдавсию Анварию Саъдӣ.

Дар назми форсӣ се тан- Фирдавсӣ. Анварӣ ва Саъдӣ – ба мартабаи пайгамбар шинохта ва ҳар яке саромад ва устоди жанрҳои асосии ин назм эътироф шудаанд. Фирдавсиро бунёдгзори дostonсарой, Анвариро саромади қасидасароён ва Саъдиро аз ғазалсароёни комили аввал донистаанд.

Анварӣ аз шоирони бузургест, ки дар жанри қасидаву ғазал аз пуркортарин ва забардаст аст, ки гувоҳи он девони шоир мебошад.

Солҳои ҳаёт ва эҷодиёти Анварӣ ба замони салтанати Салҷуқиён ва ҳукмронии яке аз бузургтарин

намояндагони ин сулола- Султон Санчар (солхон ҳукумати у 1118-1158) рост меояд. Анварӣ ба дарбори султон Санчари салҷуқӣ қариб дар муддати сӣ сол алоқаманд буд.

Тарҷумаи ҳоли Анварӣ то имрӯз ба тафсил тадқиқ нашудааст. Дар охири асри XIX шарқшиноси барҷастаи рус В. А. Жуковский асоси илмии тадқиқоти ҷиддии эҷодиёти Анвариро гузошт. В.А. Жуковский дар муддати чанд сол бисёр маъхазҳои хаттӣ ва пеш аз ҳама чанд нусхаи девони Анварӣ, шарҳи ба девони шоир навиштаи Абулҳасани Фароҳониро бо тасҳеҳу мутобиқаи покизакорона тадқиқ намуд. Бо ин тадқиқ, В.А. Жуковский дар омӯхтани зиндагӣ ва осори Анварӣ роҳ кушод. Дар солҳои шастум асри XX олими эронӣ Мударрис Тақии Разаӣ аҳвол ва осори Анвариро хеле ба диққат омӯхт ва тарҷумаи ҳоли ӯро ба тақрибу тахмин муайян намуданд. Мударрис ду ҷилди девони осори Анвариро ба ҷоп расонид.

Номи пурраи шоирро Мударрис Разаӣ аз муқоиса ва муқобалаи бисёр маъхазҳо ва шеърҳои ҳуди шоир Авҳалиддин Алӣ бинни Муҳаммад бинни Исҳоқ муқаррар намудааст. Таҳаллуси шоирӣ ӯ Анварист, ки дар аксари ғазалиёташ, инчунин дар қасоиду китъаоташ зикр ёфтааст.

Соли таваллуди шоир аниқ маълум нест, вале аз рӯи баъзе сарчашмаҳо гуфтан мумкин аст, ки ӯ дар охири асри XI тахминан дар солҳои 1090 таваллуд шудааст.

Анварӣ дар деҳаи Бадна ба дунё омадааст. Ин деҳа аз наздики Майхана ном мавзее буд, ки дар ноҳияи Ховарони музофоти Хуросон воқеъ гардида буд. Мегӯянд, ки шоир дар ҷавонӣ аз рӯи нисбати зодгоҳаш дар шеър **Ховарӣ** низ таҳаллус мекардааст. Дар баъзе маъхазҳо зодгоҳи ӯро шаҳри Абевард, ки дар Хуросон (байни Нисо ва Сарахс) воқеъ гардидааст, нишон медиҳанд, аз ин рӯ ӯро Анварии Абевардӣ низ мегӯянд.

Аз шеърҳои Анварӣ маълум мешавад, ки ӯ дар ҷавонӣ илмҳои гуногуни замонашро, аз ҷумла фалсафа,

ҳикмат, табиӣёт, илоҳиёт, риёзиёт, кимиё, илми ҳайъат ва нучум, илми мусикӣ, шеърӯ адабро ба тарзи мукамал аз худ карда будааст. ӯ дар ин хусус навиштаст:

**...Мантику мусикию ҳайъат бидоиам андаке,
Ростӣ бояд бигӯям бонасибу вофирам**

В-аз илоҳӣ он чи тасдиқаш қунад акли сарех,

Гар ту тасдиқаш кунӣ, бар шарҳу басташ моҳирам.

Дар мукаддимаи яке аз нусхаҳои девони Анварӣ (онро Мударрисӣ Разаӣ иқтибос намудааст) дар бораи тарҷуман ҳоли шоир баъзе тафсилот дода шудааст. Аз ҷумла дар он сарсухан гуфта шудааст, ки падари Анварӣ шахси дорое будааст ва дар вақти зиндагӣаш ба писари худ илму дониш омӯзонда, баъди вафоташ ба ӯ мероси бузурге аз сарвати худ боқӣ гузоштааст. Анварӣ, ки шахси лоқайд ва озодае будааст, дар муддати чанд сол дар базму зиёфат ва маҷлисиҳои тарабу шодӣ ин молхоро сарф кардаст ва дере нагузашта ба бечорагӣю бенавоӣ гирифтааст. Рӯзе яке аз дӯстони падараш Анвариро дар маҷлиси маҷлиси хароботиён дида, ӯро таънаву маломат мекунад. Анварӣ аз ин суханони нешдори дӯсти падараш ранҷида ӯро дар ҳаҷви обдоре хеле масҳара мекунад. Мударрис Разаӣ аз ин ҳикоят хулоса гирифтааст, ки Анварӣ ҳанӯз аз айёми ҷавонӣ ба шеър гуфтан маҳорати томе доштааст.

Давлатшоҳи Самарқандӣ дар «Тазкират уш-шуаро» ба шеърӯ шоири рӯй овардани Анвариро ба солҳои таҳсили шоир дар мадраса нисбат додааст. Вай дар ин боб ҳикояте овардааст, ки сарчашма ва манбаи он то имрӯз ба мо маълум нест. Он ҳикоят ин аст.

Анварӣ дар мадрасаи Мансурияи Тус таҳсили улум мекард. Солҳои таҳсили ӯ дар ниҳояти кашшоқиву бенавоӣ мегузашт, ки баъзан ба таъмини маоши харрӯзааш даромади муайяне надошт. Рӯзе Анварӣ дар пеши дари мадраса нишаста буд. Дид, ки аз пеши ӯ марди ҷомаҳои зарбофтпӯшида ба ҳамроҳии гуломону

мулозимон бо таҷаммули том савори асп мегузашт. Анварӣ, ки будани ин мардро аз мардум пурсид. Гуфтанд, ки шоири султон аст. Анварӣ бо худ гуфт, ки як марди бе илму донише ба чунин молу давлат соҳиб асту ман, ки тамоми илми замонаро медонам, ба ин кашшоқӣ умр ба сар мебарам. Анварӣ шабона қасидаи машҳури худро бо матлаи:

«Гар дилу даст баҳр кон бошад,

Дилу дасти Худойгон бошад»-ро

иншо намуда, рӯзи дигар ба Марв, ба пойтахти Султон Санҷар рафт.

Хондамир дар «Ҳабиб- ус -сияр» дар боби ба хидмати Санҷар омадани Анварӣ боз як хикояти дигаре меорад: Амир Муиззӣ аз шоирони бонуфузи дарбори Санҷар, қувваи ҳофизаи хеле баланде доштааст. Ҳар шоире, ки ба хидмати Санҷар омаданӣ мешудааст, шеърро аёвал аз назари Муиззӣ мегузaronидааст. Муиззӣ шеърӣ он шоирро ба як ҷунидан аз ёд мекардааст. Рӯзи дигар вақте ки шоир дар ҳузури Санҷар шеърӣ худро меҳондааст, Муиззӣ зуд ўро ба шеърлудӣ айбдор карда, баъд як-ду байт, ҳудаш боқимондаи шеърро хонда меодааст. Шоир мулзам шуда, ночор аз пеши султон баромада мерафтааст. Анварӣ аз ин кори Муиззӣ хабардор будааст ва хангоме, ки пеши Муиззӣ меояд як шеърӣ бемаззаеро меҳонад. Муиззӣ мебинад, ки дар пеши вай як шоири камистеъдоде истодааст, дар дил мегӯяд, ки ўро фардо пеши султон бурда бо ин шеърӣ бемазза шарманда мекунад. Рӯзи дигар Анварӣ дар ҳузури Султон аз қасидаи машҳураш байтҳои

Гар дилу даст баҳру кон бошад,

Дилу дасти Худойгон бошад.-ро хонда, ба Муиззӣ рӯй меоварад ва мегӯяд: «Хуб, агар ин қасида аз шумо бошад, байтҳои боқимондаи шеърро хонед». Муиззӣ мулзам шуда мемонад. Анварӣ боқимондаи қасидаро хонда аз

Санҷар ҳадяи бисёре мегирад ва бо ҳамин дар дарбори ӯ мемонад.

Аз байтҳои дигари ҳамин қасида маълум мешавад, ки Анварӣ якбора ба дарбори Санҷар наомадааст.

Хусраво, бандаро чу даҳ сол аст,

Ки ҳаме орзуи он бошад.

К-аз надимони маҷлис ар нашавад,

Аз муқимони остон бошад.

Яъне пеш аз расидан ба дарбори Санҷар Анварӣ дар ҷойҳои дигар будааст ва ҳамоно ба шеърӯ шоирӣ машғул. Аз рӯи гуфти Мударрис Разаӣ, Анварӣ пеш аз ин дар Балх буда, дар ин ҷо ҳамчун шоир ном баровардааст, баъд ҷанге дар пеши яке аз вазирони Санҷар – Абулҳасан Имронӣ хидмат намуда, ба воситаи ӯ ба дарбор роҳ ёфтааст.

Аз солҳои дар дарбори Санҷар будани Анварӣ ба ҷуз ду-се ҳикояти хурде, ки ба воқеяи онҳо камтар боварӣ ҳаст, ҷизи дигаре ба мо маълум нест. Аммо аз он ҳикоятҳои ҷонгудози Анварӣ, ки ҳам дар газалиёт ва ҳам дар қасида китъаоташ дида мешавад, хулоса кардан мумкин аст, ки зиндагии ӯ дар дарбори Султон ҳеҷ гоҳ оромиш надоштааст. Шоир дар зимистон гоҳ либоси пӯшидани, хангоми шаб баъзан рағани ҷароғ, барои навиштани шеър коғазӣ даркорӣ надоштааст: аз ин хулоса намудан мумкин аст, ки Анварӣ дар дарбори шоҳона низ зиндагии бисёр қашшоқона ба сар мебардааст.

Сабаби инро муҳаққиқон дар он медонанд, Анварӣ баробари лирикани латиф ва мадҳаҳои пуриғроқ забони нешдоре дар ҳаҷв дошт. Ӯ ҳамоно шахси оташинмизоче будааст, ки дар вақти ранҷидан, ҳатто қасони олирутбаро бо суханҳои обдору қабҳ ҳаҷв мекардааст. Ин ҳамоно боиси он мешуд, ки ҳасудонаш дар пеши Султон ӯро бадном кунанд ва ба ин восита илтифоти шоҳро нисбат ба ӯ камтар намоянд.

Соли 1152 Султон Алоуддини Ғурӣ ба Султон Санҷар асир афтод ва чанд муддат дар бандагӣ умр ба сар бурд ва аз ин ҳоли худ хеле дилтангу андухгин буд. Анварӣ гуё ба ӯ мурочиат карда ин рубоиро навишта будааст:

**Чун бандагии шаҳат намеояд хуш,
Бо мулки чу обу давлати чун оташ,
Бархезу басичи он чахон кун хуш-хуш,
В-он чо алафи гулхани дузах мекаш.**

Алоуддин аз ин шеъри Анварӣ дар ҳашм шуда фурсат меҷӯст, ки аз шоир интиқоме гирад. Баъди вафоти Санҷар Алоуддин Анвариро бо ин нияти интиқом, аммо ба ваъдаҳои давлату сарвати бисёре ба дарбори худ таклиф мекунад. Анварӣ аз ин касди Алоуддин пай бурда ба ӯ як қитъаи узрхоҳонае фиристода ин таклифи ӯро қабул намекунад. Ин қитъа бо матлаи зайл омадааст:

**Кулбае к-андар он ба рӯзу ба шаб,
Ҷои орому хурду хоби ман аст.**

Дигар хикоят он ки як вақте Асириддин Футухӣ ном шоир аз номи Анварӣ дар ҳаҷви шахсони олирутба ва умуман мардуми Балх ҳаҷвномае навишта, дар байни халқ паҳн мекунад. Бузургони шаҳр дар касди ҷони шоир мешаванд. Аммо чанд тан аз олимони фозилони бонуфузи Балх (аз ҷумла қозӣ Ҳамидиддин – муаллифи «Мақомот») ба ҳимояти Анварӣ баромада ӯро аз ин балои ҳалокатовар наҷот медиҳанд. Қасидаи машҳури Анварӣ, ки ба ин воқеа алоқаманд аст, аз ин шаҳодат медиҳад:

**Ин ҳол, ки дар Балх кунун дорам,
Аз хавфи парешониву гумроҳӣ.
З-ин пеш агар ваҳми камол будӣ,
Чун ба табиат шудам воҳӣ.**

Соли 1153 дар Хуросон ба муқобили давлати марказии Санҷар фитнаи гузон ба амал омад. Санҷар ба муқобили гузон лашкар кашид, аммо худ ба дасти онҳо

асир афтод. Баъд аз ин дар Хуросон ва мулкҳои қаламрави Санҷар nobасомонӣ ба амал омад. Анварӣ бо хоҳиши чанде аз ақобир ва аъёнӣ давлат ба Ҳокими Самарқанд (хукмрони қарахонӣ) қасидае фиристода, аҳволи ғоҷеаноки Хуросонро ба як тарзи ҳаяҷонангез тасвир мекунад. Даре нагузашта Санҷар дар асорат вафот кард ва Анварӣ аз ҳомии чандинсолаи худ ҷудо шуд. Аз як қасидааш равшан маълум мешавад, ки ӯ ду ҷумла баҳманмоҳи соли 533 шамсӣ (22-23 январи соли 1155) ба Тирмиз ба хидмати Пирӯзшоҳ меояд. Дар ин қасида, аз ҷумла, дар хусуси бо кишти аз дарёи Аму гузаштан ва ба тамошои шаҳр рафтани Анварӣ хеле равшан баён шудааст:

**Охир-ул-амр чу кишти ба саломат бигзашт,
Ҷастам аз киштиву омадам ба лаби киштиғоҳ,
Арсae дидам чун ҷону ҷавонӣ ба хушӣ.**

Шодиафзоӣ чу ҷону чу ҷавонӣ ғамкоҳ.

Гуфтам: «Эй бахт бихишт аст ҳавои Тирмиз!

Гуфт: «Розӣ машав аз равзаи ризвон ба гиёҳ»!

Бош го шаҳр бубиниву дару бори малик,

Бош го қалъа бубиниву дару арзи сипоҳ»...

Аз ин қасида маълум мешавад, ки Анварӣ дар ин сол ба Тирмиз бори аввал бо даъвати Пирӯзшоҳ ба тариқи меҳмонӣ омада, баъд аз чанд муддат аз ин шаҳр рафтааст. Дар ин солҳо, шоир дар Балх мезистааст.

Аз воқеаҳои дигари ногуворе, ки дар охири умри шоир рӯй дода, зиндагии тираи ӯро боз ҳам тиратар кардааст, дар бисёр тазкираву китобҳои таърихӣ як ҳикояте оварда шудааст. Пеш аз соли 582-1186 Анварӣ, инчунин чанде аз олимони илми нуҷум ба воситаи таъини ҳаракати сайёраҳо дар ҳамин сол рӯй додани тӯфони сахтеро пешгӯӣ карда будаанд. Мардуми бечораи шаҳрҳои мухталиф аз ин пешомад ба воҳима афтода, хонаҳои зеризаминӣ месозанд, ба гору мағокҳои куҳҳо манзил мегиранд. Аммо дар рӯзи ваъдагӣ боде, ки ҳатто шамъро ҳомӯш карда тавонад,

навазидааст. Анварӣ гуё дар пеши халқ шармандаву шармсор шудааст ва ҳатто яке аз шогирдонаш ўро ба ин қитъа ҳачв кардааст:

**Гуфт Анварӣ, ки аз ҷиҳати бодхон сахт,
Вайрон шавад иморату кӯҳ низ бар сарӣ.
Дар рӯзи ҳукми ӯ навазидааст ҳеч бод,
Ё мурсил-ул-риёҳ, ту дониву Анварӣ.**

Баъди ин воқеаи нангин Анварӣ гуё аз хидмати султон гурехта, зиндагии узлатпарваронае ба сар бурда будааст. Дар тазкираҳо дар бораи замони пиронсолиаш низ маълумот хеле кам аст, ҳаминаш маълум аст, ки солхон охири зиндагии шоир қашшоқона гузаштааст. Вафоти Анварӣ дар тазкира ва феҳристҳо аз соли 545 хичрӣ сар карда то соли 597 нишон дода шудааст. В.Жуковский ва Мударрис Разаӣ воқеаи ҳодисаи пешгуи туфонро ба назар гирифта, вафоти ўро пас аз соли 582 тахмин кардаанд.

Оромгоҳи ўро Давлатшоҳ дар Балх гуфтааст, ки ин ба назар саҳеҳтар мерасад. Ҳамдуллоҳи Қазвинӣ, дар «Таърихи гузида» мадфани ўро дар Табрез, дар «Макбарат- уш-шуаро»-и Сурхоб мегӯяд, ки ин нодуруст аст. Анварӣ ҳамеша аз илм ифтихор дошт:

**Туро агар амале дод рузгор, чи шуд,
Маро ба ҷон амал илмҳои юнонист.**

Аммо бо вучуди ҳамаи ин шуҳрати ҷовидонии Анварӣ ба шарофати шеърҳои ӯ пойдор гашт. Аз Анварӣ девони қомиле боқӣ мондааст, аммо мураттиби он маълум нест. Нусхаҳои ҳатти девони ӯ дар китобхонаҳои ҷаҳон хеле бисёр аст. Аммо дар ашъори вай ба сабаби душвории ибсроҷ ва сабки баён аз тарафи котибон саҳву хатоҳои зиёде роҳ ёфтааст.

Дар мероси адабии шоир то қарни XIX тадқиқи интиқодӣ гузаронида нашуд. Фақат Жуковский дар вақти омӯхтани тарҷумаи ҳол ва осори шоир ба ҷандин нухсаҳо муроҷиат намуда, ҷанде аз ашъори ўро ба тарзи интиқодӣ дар асари худ дарҷ намудааст. Қори шуруънамудан

В. Жуковский дар давоми қариб аср идома наёфт. Фақат дар охири солҳои 50-ум Мударрис Тақии Разаӣ – профессори университети Техрон кори чандинсолаи худро дар тадқиқ ва таҳлили ашъори Анварӣ ҷамъбаст намуда, девони шоирро аз рӯи сездеҳ нухса дар ду ҷилд ба таъб расонид. Дар ҷилди аввали девони Анварӣ дусад қасида дохил шудааст. Дар ҷилди дуввум **панҷсад китъа** зиёда аз **сесад ғазал ва чорсад рубой** гирд шудааст. Шумораи абъёти шеърҳо дар ду ҷилд аз **13.300** байт зиёдтар аст. Мударрис Разаӣ дар аввали ҷилди дуввум оид ба ҳаёт ва эҷодиёти Анварӣ тадқиқоти муфасссале навишта, дар охири ҳамин ҷилд ба ашъори Анварӣ шарҳи лугатҳои душвор ва тавзеҳи байту мисраъҳои ҷудогонаи шоирро илова намудааст. Дар Тоҷикистон девони Анварӣ аз ҷониби адабиётшинос Расул Ҳодизода пешкаши хонанда гардид.

Анварӣ дар инкишофи ин жанри қасида мавқеи калон дорад, ҳам дар шаклу ҳам дар мазмун – бисёр навардозиҳо кардааст, аммо ба ҳукми замонӣ макон аз анъанаи умумии ин жанр берун баромада натавонистааст.

Анварӣ бисёр қасидаҳои дорад, ки сар то сар пур аз мадеҳаву ситоишҳои пурмуҳолиғаву игроқ буда, мамдуҳи худро, хусусан султон ва дигар маъмурони давлатиро ба тамоми қувваи сухани матин ва пурмазмунӣ худ сутудааст.

Ин маҳдудияти мазмунӣ гоյавии ашъори Анварист, ки ҳам ба ҳуди вай ва ҳам ба шароити замонаш марбут аст. Қимати бузург ва аҳамияти беандозаи эҷодиёти Анварӣ дар он қасидаву китъаоте зухӯр ёфтааст, ки шоир дар он дар шахси худ ва тақдири худ ихтилофоти фочеаангези замонаш, қисмати мардуми меҳнатдидаву машаққаткашида, қисмати мардуми ҷафодидаву озурдари тасвир карда тавонистааст. Ин оҳанги ашъори ӯ дар аввал қасидаи машҳураш, ки ба ақобири шаҳри Балх навишта буд, хеле равшан ифода ёфтааст.

Анварӣ дар офаридани китъаот низ мумтозиҳо кардааст. Дар девони шоир 490 китъа чамъоварӣ шудааст, ки шакли қофиябандии аа, ба,ва, ва аб, вб,гб-ро давом медиҳад. Ҳаҷми китъаоти Анварӣ гуногунанд, аз 2 то 37 байтро ташкил медиҳанд, ки чамъулчамъ 3014 байт аст. Муҳаммадтақии Разаӣ дар ин хусус менависад «Дар марсия ҳам Анварӣ тавоно буда ва чанд марсия, ки дар девонаш мавҷуд аст иқтидори ўро дар ин фан мерасонад. Махсусан расоие, ки дар марги Абӯтолиби Наъма гуфта»¹¹. Ин марсия аз 39 байт иборат буда, бо сӯзу гудоз навишта шудааст:

Шаҳр пурфитнаву пурмашғалаву пурғавғост,
Сайиди садри ҷаҳон бор надодааст кучост?
Дер шуд, дер, ки хуршеди фалак рӯй нанабуд,
Чист имрӯз, ки хуршеди замин нопадост...

Дар китъаоти шоир мавзӯҳои гуногун матраҳ шудааст. Сабру қаноат дар китъаоти гузашта бештар суруда мешуд. Дар эҷодиёти Анварӣ низ ин мавзӯ матраҳ мешавад, аммо ў ҷонибдори сабри бефоида нест:

Дӯсте гуфт сабр кун, зеро –к,
Сабр кори ту хубу зуд кунад.
Оби рафта ба ҷӯй боз ояд,
Қор беҳтар аз он ки буд, кунад.
Гуфтам: –об ар ба ҷӯй боз ояд,
Моҳии мурдари ҷӣ суд кунад.

Замона мусоидат намекард, ё ҳамеша хатари ҷон таҳдид менамуд, ки шоир он ҷи меҳост, гуфта наметавонист, шоир мегӯяд:

Басо сухан, ки маро буду он нагуфта бимонд.
Зи ман нахост кас онрову он нухуфта бимонд.
Сухан ки гуфта бувад, ҳамчу дурри суфта бувад,
Маро равост гар ин дурри ман насуфта бимонд.

¹¹Муҳаммадтақии Мударрисӣ Разаӣ. сах. 119.

Бо вучуди хамин, шоир дар бисёр қасидаву китъаоти худ (махсусан бештар дар китъаоташ) ахлоқи бади замонаш, ноҳамворӣ ва ногувории шахсиву иҷтимоии инсон (махсусан шоирони дарбор), фурумоягӣ ва пастиӣ фитрати синфи дороро хеле саҳт ва беибо танқид кардааст. Ба муқобили ин ахлоқ ва зишти иҷтимоии замонаш вай намунаи ахлоқи пок, идеалҳои дидактикии ҳудро тарғибу ташвиқ кардааст. Шоир панду насиҳатҳои ҳудро на хушку ҳоли ва бе далелу бурҳон, балки ба воситаи образҳои барҷаста ё ҳикоятҳои машҳури тамсилӣ қувват медиҳад, таъсири реалистии онҳоро зиёдтар мекунад. Намунаи ин китъаи зерини ӯ мебошад:

Суффаеро нақш мекарданд наққошони Чин,
Бишнава ин маънӣ, к-аз ин бештар ҳадисе нашнавай,
Устоде нимаеро кард ҳамчу оина,
Устоде нимаеро кард нақши монавӣ,
То ҳар он нақше, ки ҳосил бошад андар оина,
Бинӣ андар нимаи дигар чу андар вай равӣ.
Эй бародар, ҳештанро суффае дон ҳамчунон,
Ҳам ба сақфе нек оӣ, ҳам ба бунёде қавӣ.
Боре аз он нимае дар нақш нагвонӣ шудан,
Ҷаҳди он кун, то магар он нимаи дигар шавӣ.

Танқиду ҳаҷвҳои Анварӣ бисёр вақт аз доираи мазаммати шахси мебарояд ва ба муқобили беназмию беадолатии замон ва ҳам табақаи ҳукмрон нигаронида мешуд. Чунончи, шоир дар китъае менависад:

Рубӣи маскун одамиро буд – деу дад гирифт,
Кас намедонад, ки дар офок инсонӣ кучост.
Давр – даври хушксолӣ дину қаҳти дониш аст,
Чанд гӯӣ: фатҳи мое қуву бороне кучост.
... Осмон беҳи камол аз ҳоки олам баркашид,
Ту занах мезан, ки дар ман ганчу нуқсоне кучост.
Ҳокро тӯфон агар гусле диҳад, вақт омадааст,
Эй дарего, доне чун Нӯҳу тӯфоне кучост?.

Оханги танқиду мазаммати нуксонҳои даври беназму пурфочеаи шоир дар ашъори лирикӣ, махсусан дар ғазалиёти ӯ низ хеле мавқеи калоне дорад, ки ҳар хонанда дар қисмати ғазалиёти шоир ба хубӣ дида метавонад. Дар баробари ҳамаи ин Анварӣ яке аз шоирони бузургтарини лирик аст, ки мавзӯи тараннуми ишқ ва васфи эҳсоси бузурги инсонӣ дар эҷодиёти ӯ мавқеи ниҳоят калоне дорад, ӯ аз аввалин шоиронест, ки ба тарзи ҷиддии мазмуни лирикиро аз вобастагӣ тобеияти жанри мадеҳавӣ берун овард ва ин мавзӯро дар жанри мустақили ғазал хеле вусъат ва бо ҳамин яке аз саромадони жанри ғазал гардид. Хидмати дигари Анварӣ дар жанри ғазал он буд, ки ӯ дар ин жанр таъсири ғояҳои суфиёнаро, ки дар назми лирикии он давр ба воситаи эҷодиёти Саной ва Аттор торафт бештар нуфуз пайдо мекард хеле кам кард ва ба лирикаи ғазал мазмуни ҳаётӣ дод. Аммо албатта ғояҳои суфиёна низ дар ашъори шоир дида мешавад. Чи таври ки аз баъзе ғазал ва китаоти шоир бармеояд, ӯ зиндагии зоҳидонаро интиҳоб мекунад:

Ғазалу мадҳу ҳичо гӯям? ёраб, зинҳор!

Баски бо нафс чафо кардаму бар ақл ситам.

Анварӣ, доғ задан сирати мардон набувад,

Чу зади боре мардона ниғаҳ дор кадам.

Гушае гиру сари роҳи наҷоте бигалаб,

Ки на бас дер сар ояд ба ту-бар ин ду-се одам.

Дар ҷои дигар навиштааст:

Зи шаръ ҷони ту он шуълаҳои нур кашад,

К-аз ӯ бар ҳар фалаке офтоби афрӯзӣ.

Ту «ро»-и «шаръ» ба охир ҳаме бариву хатост,

Чу «айн»-и «шеър» ба охир бари биёмузӣ.

Анварӣ ба фалсафаи табиӣ ва назари Абуалӣ ибни Сино инчунин ба назариёти файласуфони пешкадами Юнон, хусни тавачҷӯҳ дошт. Ӯ менависад:

Туро агар амале дод рӯзгор, ҷӣ шуд.

Маро ба ҷои илмҳои юнонист.

Ва чои дигар мегӯяд:

Мардро хикмат хамебояд, ки дониш гирдаш,

То «Шифо»- Бу Али бинад, на жожи Бухтури.

Беҳуда нест, ки Анварӣ ҳамеша дар шеърҳои худ афкори фалсафиро аз назми бадеӣ муқаддам гузошта худро пеш олим-ҳаким доништааст. Бо эътимоли баъзе тадқиқотчиён, аз ҷумла (Мудариси Разаӣ) Анвариро ҳатто дар илму фалсафа чанде рисола доштааст ва ба далели ин ҳукм китъаи зерини шоирро нишон додаанд:

**«Маро ба ҳазрати оли тақаррубе фармуд, Ба номи
шоҳ бипардохтам яке дафтар. Ҳазор фасл дар ӯ -лафзҳо
ҳама дилкаш, Ҳазор уқд дар ӯ-нуктаҳо ҳама дилбар. Бар
он умед ки шоҳи ҷаҳон шараф диҳадам, Шавам ба
давлати ӯ некбахту некаhtar. Ба ҳарду сол бисозам зи
илм тансифе, Барои давлати мансуру хусрави сафдар».**

Ва ба назар чунин мерасад, ки Анварӣ дар байти зерини худ ба ҳамин маънӣ ишора кардааст:

Басо сухан ки маро буду он нагуфта бимонд,

Зи ман нахост кас онрову он нухуфта бимонд.

Китъаҳои панду ахлоқӣ дар девони шоир бо унвони «Фил хикмат», «Дар маъвиза», «Дар қаноат», «Дар насихат», «Дар шукр», «Дар фазилят», «Нуктаи писандида», «Дар шукру сабр» ва ғ. омадааст:

Окило, аз сари ҷаҳон бархез,

Ки на маъшӯқаи вафодор аст.

Гир, к-имрӯз бар сари ганҷӣ,

По на фардот бар дами мор аст.

Ё ки:

Бартарин моя мардро ақл аст,

Беҳтарин поя мардро таквист.

Бар ҷамолот фазли одамиён,

Ҳеч берун аз ин ду маънӣ нест.

Чун аз ин ҳар ду мард ҳолӣ монд,

Одамию баҳима ҳар ду якест.

Рубоиёти Анварӣ бо сабки равону сода ва фаҳмо навишта шудаанд, инак чанд намуна:

Пайваста ҳадиси ман ба гӯшат бодо,
Қутам зи лаби шаккарфурӯшат бодо,
Бе ман чу шароби ноб гири дар даст,
Шармат бодо, вале нӯшат бодо.

Ё ки:

Аз васли ту бар канора мебояд зист,
Бо синаи пора —пора мебояд зист.
Бе дил ба ҳазор ҳила мебояд зист,
Бе чон ба ҳазор чора мебояд зист.

Шоир дар газалиёт ва рубоиёти худ чи андоза дар
ғояти содагӣ ва равшании баён бошад, дар қасоид ва
аксари китъаоташ ба ҳамон андоза маъниҳои пӯшида
ва фикру ақидаҳои нозуксанҷонае дорад.

Ҷиҳати дигари сабку услуби Анварӣ дар газалиёт
ва рубоиёти шоир намоён мешавад. Шоир дар газал ва
рубоиёташ бо забони ниҳоят равон, ташбеҳу
истисораҳои равшан, образҳои барҷаста ва махсус
эҳсосоти самимонаи ишқ, ҳаяҷони пурҳарорати ошиқро
аз сари сидқ ва бетакаллуф тараннум мекунад. Дар ин
ҷо гӯё симои нави шоиронаи Анварӣ, на тафаккуроти
мучаррад, балки дунёи ниҳони ҳиссиёти қалби шоир
намудор мешавад:

Туро ман дӯст медорам, надонам чист дармонам,
На рӯи ҳаҷр мебинам, на роҳи васл медонам.
Напурсӣ ҳаргиз аз ҳолам, насозӣ чораи қорам,
На бигзорӣ, ки бо ҳар кас бигӯям рози пинҳонам.
Дилам бурдию он гоҳ, ба бедил сабр фармой,
Мақун таклифи мо вочиб, ки бедил сабр натвонам.
Агар бо ман бихоҳӣ сохт, чонам ҳамчу дил бистон,
Ки бе васли ту андар дил вуболи дил бувад чонам

Чанд намуна аз осори адибони асрҳои XI-XII барои машғулиятҳои мустақилона

Абдуллоҳи Ансорӣ

Эй ки ту мағрури бахту давлати фархундай,
Хоҷаи соҳибсабиру мафраши огандай.
Ё ки хуршедӣ ба сурат ё ки Ҷамшедӣ ба ҳусн,
Ё чу Зӯҳра чехра дорӣ ё чу маҳ тобандай.
Ё чу Қайсар ҳаст бар Сар тоҷу афсар ар – туро,
Ё ки чун Исои Марям то қиёмат зиндай.
Ё камолоте, ки гуфти ҷумларо дарёфти,
Ё муродоте, ки гуфти ҷумларо дарёфти.
Ё гирифти чун Сикандар миллати рӯи замин,
Ё чу Қорун садҳазорон молу ганҷ огандай?!
Гар чи Шаддодӣ, валекин нести эмин зи марг,
Ҳеҷ кас гуфтааст бо ту то абад пояндай?
Осмон чун абри найсон бар ту гирё насту зор,
Он замон к-аз азмати худ ҳамчу гул дар хандай!
Оташи савдои дил то чанд аз ин боди бурут?
Ҳоки беобиву в-он гаҳ бо димоғи кандай!
Гар амири ҳам амири! Пири Ансорӣ, бидон:
Ҳоҷагӣ аз ту назебад, сар бинеҳ чун бандай!

Бобо Тоҳири Урён

Гариби саҳт маро дилгир дора,
Фалак бар гарданам занҷир дора.
Фалак аз гарданам занҷир бардор,
Ки гурбат хоти домангир дора.

Ҳар ун кас молу чоҳаш бештар бӣ,
Дилаш аз дарди дунё рештар бӣ,
Агар бар сар ниҳад чун Хисравон тоҷ,
Ба Ширин чонаш охир нештар бӣ.

Дил аз лоларуён сута дирам,
Аз инон дар рагу чон ништарастам.
Му аз рӯзи азал Тохир бизодам
Аз он ру номи Бобо Тоҳирастам.

Ҳаким Саной

Марди беҳосил набояд ёри ботаҳсило,
Ҷони Иброҳим бояд ишқи Исомилро.
Гар ҳазорон чон лабашро ҳадя орам, гӯядам:
Назди Исо тӯҳфа чун орий ҳаме Инҷилро?
Зулф чун пурчин кунад, хорӣ намояд мушкро
Ғамза чун бар ҳам занад, қимат физояд Нилро.
Чун висоли ёр набвад, гӯ, дилу чонам мабош,
Чун шаҳу фарзин набошад, хок бар сар филро.
Аз ду гаштам тез гардад соҳирӣ иблисро
В-аз лабонаш кунд гардад теғ Азроилро.
Гарчи Замзамро падида овард ҳам номаш ба пой,
Ў ба мӯе ҳам равон кард аз ду чашмам нилро.
Ҷону дил кардам фидои хоки пояш баҳри он-к,
Аз барои Каъба чокар буд бояд милро.
Оби хуршеду маҳакнун бурда шуд к-ӯ барафурӯхт,
Дар ҳами зулф аз барои ошиқон қандилро.
Эй Саной, гар ҳавои хубрӯён мекунӣ,
Аз нахустат сохт бояд даббаву занбилро.

Ман киям, к-андешаи ту ҳамнафас бошад маро,
Ё тамманои висоли чун ту кас бошад маро.
Гар бувад шоистаи ғам хӯрдани ту ҷони ман,
Ин сабаб аз давлати ишқи ту бас бошад маро.
Гар на ишқатсои ман шудчаро ҳар гаҳ, ки ман,
Рӯй бартобам аз ӯ, пӯён зи пас бошад маро.
Ҳар нафас, к-онро ба ёди рӯзгори ту занам,
Ҷумлаи олам туфайли он нафас бошад маро.
Ҳар замон з-уммеи васли ту дили худ ҳуш кунам,
Боз гӯям: на, чӣҷои ин ҳавас бошад маро.
Чун ҳаёли хоки поят менабинад чашми ман,
Бар висоли ту чи гуна дастрас бошад маро.

Дил аз доларуён сута дирам,
Аз инон дар рагу чон ништарастам.
Му аз рӯзи азал Тохир бизодам
Аз он ру номи Бобо Тоҳирастам.

Ҳаким Саной

Марди беҳосил набояд ёри ботаҳсибро,
Ҷони Иброҳим бояд ишқи Исомилро.
Гар ҳазорон чон лабашро ҳадя орам, гӯядам:
Назди Исо тӯхфа чун орӣ ҳаме Инчилро?
Зулф чун пурчин кунад, хорӣ намояд мушкро
Ғамза чун бар ҳам занад, қимат физояд Нилро.
Чун висоли ёр набвад, гӯ, дилу чонам мабош,
Чун шаҳу фарзин набошад, хок бар сар филро.
Аз ду гаштам тез гардад соҳирӣ иблисро
В-аз лабонаш кунд гардад теғ Азроилро.
Гарчи Замзамро падид овард ҳам номаш ба пой,
Ў ба мӯе ҳам равон кард аз ду чашмам нилро.
Ҷону дил кардам фидои хоки пояш баҳри он-к,
Аз барои Каъба чокар буд бояд милро.
Оби хуршеду маҳакнун бурда шуд к-ӯ барафурӯхт,
Дар хамаи зулф аз барои ошиқон қандилро.
Эй Саной, гар ҳавои хубрӯён мекуни,
Аз нахустат сохт бояд даббаву занбилро.

Ман киям, к-андешаи ту ҳамнафас бошад маро,
Ё таммаҳои висоли чун ту кас бошад маро.
Гар бувад шоистаи ғам хӯрдани ту ҷони ман,
Ин сабаб аз давлати ишқи ту бас бошад маро.
Гар на ишқатсоияи ман шудчаро ҳар ғах, ки ман,
Рӯй бартобам аз ӯ, пӯён зи пас бошад маро.
Ҳар нафас, к-онро ба ёди рӯзгори ту занам,
Ҷумлаи олам туфайли он нафас бошад маро.
Ҳар замон з-уммеи васли ту дили худ хуш кунам,
Боз гӯям: на, ҷиҷои ин ҳавас бошад маро.
Чун ҳаёли хоки поят менабинад чашми ман,
Бар висоли ту чи гуна дастрас бошад маро.

Эй нигори дилбари зебои ман,
 Шаъми шаҳрафрӯзи шаҳророи ман.
 Чуз барои диданат дида мабод,
 Равшании дидаи бинои ман.
 Чону дил кардам фидои меҳри ту,
 Хоки поят бод сар то пои ман.
 Аз ҳама халқон дилоромам туй,
 Эй латифи чобуки зебои ман.
 Чун казиби Хайзарон гаштам низор,
 Дар ғамат, эй хайзаронболои ман.
 Раҳмате бар ман куну дастам бигир,
 Гар наёри раҳм бар ман , вой ман.
 Зор менолам зи дарди ишки ту,
 З-он ки то ту бишнави овози ман.

Унсрулмаолии Кайковус. «Қобуснома».

Боби «Дар оину расми шоирӣ»

Эй писар, агар шоир бошӣ, ҷаҳд кун то сухани ту саҳли мумтанеъ бошад. Бипарҳез аз сухани гомиз ва чизе, ки ту дониву дигаронро ба шарҳи он ҳоҷат ояд, мағӯй, ки шеър аз баҳри мардумон гӯянд на аз баҳри хеш. Ва ба вазну қифияи тихӣ қаноат макун, бесаноату тартибе шеър мағӯй, ки шеъри рост (шеъри беороиш) нохуш бувад. Бо санъату ҳаракат бояд, ки бувад ва гулгуле бояд, ки бувад андар шеър ва андар захма ва андар савт то мардумро хуш ояд ва ё саноате ба расми шуарро чун: *мӯҷонис* ва *мӯтобик* ва *мӯтазод* ва *мӯташокил* ва *мӯташобеҳ* ва *мӯстаор* ва *мӯкаррар* ва *мӯраддаф* ва *мӯздавач* ва *мӯвозана* ва *мӯзмар* ва *мӯсалсал* ва *мӯсаччаъ* ва *мӯлавван* ва *мӯставӣ* ва *мӯвашишаҳ* ва *мӯвассал* ва *мӯқаттаъ* ва *мӯхаллаъ* ва *мӯсаммат* ва *мӯстаҳил* ва *зӯқофиятайн* ва *раҷаз* ва *мақлуб* ва *монанди ин*.

Аммо агар хоҳӣ ки сухани ту олӣ намояд, бештар мӯстаор (боистиора, пӯшида) гӯй ва истиорат бар

мушкинот гӯй ва андар мадҳ истиорат ба кор дор ва агар ғазалу тарона гӯйи, саҳлу латиф ва тар гӯй ва ба қавофии маъруф гӯй, тозиҳои (калимау ибораҳои арабӣ) сард ва ғариб мағӯй, ҳасби ҳолҳои ошиқона ва суҳанҳои латифу амсолҳои хуш ба кор дор, чунон ки ҳосу омро хуш ояд, то шеърӣ ту маъруф гардад.

Вазнҳои гарони арӯзӣ мағӯй, ки гириди арӯз ва вазнҳои гарон касе гардад, ки табъи нохуш дорад ва очиз бошад аз лафзи хуш ва маънии зариф. Аммо агар бихоханд, бигӯй раво бувад. Валекин илми арӯз нек бидон ва илми шоирӣ ва алқоб ва нақди шеър биёмӯз то агар миёни шоирон мунозара афтад, ё бо ту касе муқошафате бикунад ё агар имтиҳон кунанд, очиз набодиш.

Ба ин ҳафдаҳ баҳр, ки аз доираҳои арӯзи порсиён бархезад, номи доираҳо ва номи ин ҳафдаҳ бидон, чун: *ҳазач* ва *раҷаз* ва *рамал* ва *ҳазачимақруф* ва *ҳазачи аҳраб* ва *раҷазӣ матвӣ* ва *рамали маҳбун* ва *мунсарех* ва *хафиф* ва *музореъ* ва *музореи аҳраб* ва *муктазаб* ва *муктасс* ва *мутақориб* ва *сарех* ва *қариб* ва *қариби аҳраб* ва дар вазнҳои тозиён чун: *басит* ва *мадид* ва *комил* ва *вофир* ва *тавил* ва *монанди он арӯзҳо*, ин панҷоҳу се арӯз ва ҳаштоду ду зарб, ки дар ин ҳафдаҳ баҳр биёяд, ҷумла маълуми хеш гардон.

Ба он суҳан, ки гӯй андар шеър дар мадҳ ва ғазал ва ҳичо ва марсиат ва зӯҳд доди он суҳан ба тамоми бидех ва ҳаргиз суҳанони нотамомағӯй, ки наср чун раиятро нашоёд, подшоҳро ҳам нашоёд.

Ба ғазалу тарона тару обдор гӯй ва мадҳ қавиву далер. Ва баландҳиммат бош, сазои ҳар кас бишинос ва мадҳ чун гӯй, қадри мамдӯх бидон. Касеро ки корде бар миён набаста бошад, мағӯй, ки ту ба шамшер тир мӯй бишикофӣ. ва он ки ҳаргиз бар ҳаре нанишаста бошад, аспӣ ўро ба Дудулу Бурок ва Рахшу Шаблез монанда макун. Бидон, ки ҳар касеро ҷӣ бояд гуфтан.

Аммо бар шоир воҷиб аз табъи мамдӯх огоҳ будан ва бидоништан, ки вайро ҷӣ хуш ояд. Он гаҳ вайро

чунон сутудан, ки вай хоҳад, ки то он нагӯй, ки ӯ хоҳад, ту ро он надиҳад, ки ту хоҳӣ.

Ва ҳақирҳиммат мабош, дар дар қасида худро бандаву ходим махон, илло дар мадҳе, ки мамдӯҳи он арзад. Ва ҳичо гуфтан одат макун, ки ҳамеша сабӯй аз об дуруст наёяд...

Ва андар шеър дурӯғ аз ҳад мабар, харчанд дурӯғ дар шеър ҳунар аст.

Ва марсияти дӯстон ва мӯташамон гуфтан низ вочиб дор, аммо ғазалу марсият аз як тариқ гӯй ва ҳичову (ҳачв) мадҳ бар як тариқ. Агар ҳичо хоҳӣ гуфтан ва надонӣ, ҳамчунон ки касеро дар мадҳ ситой, зидди он мадҳ бигӯй ва ҳар чӣ зидди мадҳ бувад, ҳичо бошад. Ва ғазалу марсият ҳамчунин.

Ва ҳар чӣ аз сухани худ гӯй аз сухани худ гӯй, гирди суханони мардумон магард, ки он гоҳ таъби ту кушода нашавад ва майдони шеъри ту фарох нагардад ва ҳам бадон дараҷа бимонӣ, ки аввал буда бошӣ. Бале, чун бар шоирӣ қодир шудӣ ва таъби ту кушода ва моҳир гашт, агар аз чое маънии ғариб шунавӣ ват уро он хуш ояд, хоҳӣ, ки баргирӣ ва дигар чой истеъмол кунӣ муқобара (мағрурӣ) макун. биайниҳи ҳам он лафзро ба кор мабар. Агар дар мадҳе маънӣ бувад, худ дар ҳаҷве ба кор бар ва агар дар ҳаҷве бувад, дар мадҳе ба кор бар ва агар дар ғазал шунавӣ, дар марсияте ба кор бар ва агар дар марсияте шунавӣ, дар ғазал ба кор бар то касе надонад, ки он аз кучост.

Агар мамдӯҳе талабӣ ва агар кори бозор кунӣ мудбиррӯй ва палидҷома мабош, доим тозарӯй бош ва ханданок бош ва ҳикоёту наводири мускита ва музҳика (хомӯшқунанда ва хандаовар) бисёр ёд гир, ки дар пеши мардум ва пеши мамдӯҳ аз ин чинс шӯарро ро ноғузир бувад.

Умари Хайём

Омад сахарӣ нидо зи майхонаи мо:

К- «Эй ринди хароботиву дивонаи мо.

Бархез, ки пур кунем паймона зи май,
З-он пеш, ки пур кунанд паймонаи мо».

Он қаср, ки Чамшед дар он чом гирифт,
Оху бача карду рӯбах ором гирифт.
Баҳром, ки гур мегирифтӣҳама умр.
Дидӣ, ки чигуна гӯр Баҳром гирифт

Ҳар сабза, ки бар канори чӯе растаст,
Гӯйи зи лаби фариштаҳӯе растаст.
По бар сари ҳар сабза ба хорӣ наниҳӣ,
К-он сабза зи хоки лоларӯе растаст.

Ёрони мувофиқ ҳама аз даст шуданд,
Дар пой аҷал ягон- ягон паст шуданд.
Хӯрдем зи як шароб дар мачлиси умр.
Давре ду-се пештар зи мо маст шуданд.

Мағзор, ки ғӯсса дар канорат гирад,
В-андӯҳ маҷоли рӯзгорат гирад.
Мағзор китобу лаби обу лаби кишт,
З-он пеш, ки хок дар ҳисорат гирад.

Онҳо, ки зи пеш рафтанд, эй соқӣ,
Дар хоки ғӯрур хуфтаанд, эй соқӣ.
Рав бода хӯру ҳақиқат аз ман бишунав,
Бод аст ҳар он чӣ гуфтаанд, эй соқӣ.

Май хӯр, ки ба зери гил басте хоҳӣ хуфт,
Бе мунису бе рафику бе ҳамдаму чуфт.
Зинҳор ба кас мағӯ ту ин рози нухуфт,
Ҳар лола, ки пажмурд, нахоҳад шукуфт.

Аз бодаи ноб лаъл шуд гавҳари мо,
Омад ба ғигон зи дасти мо соғари мо.

Азбаски ҳамехӯрем май бар сари май,
Мо дар сари май шудему май дар сари мо.

Он кас, ки зи ҷому бода бархӯрдор аст,
Пайваста хӯрад, валеқ ӯ ҳушёр аст.
Дар бисёраш мазаррати андак нест,
Дар андаки ӯ манфиати бисёр аст

Эй май, лаби лаъли ёр медор ба даст,
З-он рӯй, ки шигарф дорӣ ин кор ба даст.
З-он шуд зи лаби ёр қадаҳ бархӯрдор,
К-овард ба хуни дил лаби ёр ба даст.

Дардех санамо, май, ки ҷаҳонро тобест,
З-он май, ки гули нишотро з-ӯ обест.
Бишғоб, ки оташи ҷавонӣ обест.
Дарёб, ки бедории давлат хобест.

Дар ҷоми тараб бодаи гулранг хуш аст.
Бо нағмаи ӯду нолаи чанг хуш аст.
Зоҳид, ки ҳабар надорад аз ҷоми шароб,
Дур аз бари мо ҳазор фарсанг хуш аст.

З-он бода, ки умрро ҳаёти дигар аст.
Пур кун қадаҳе гарчи туро дарди сар аст.
Барнеҳ ба кафам, ки кори олам самар аст.
Бишғоб, ки умр ҳар даме дар гузар аст.

Соқӣ, гами ман баландовоза шудааст,
Сармастии ман бурун зи андоза шудааст.
Бо мӯйи сапед сархушам, к-аз хати ту
Пиронасарам баҳори дил тоза шудааст.

Ҳоконии Шервонӣ

Эй роҳати чонҳо ба ту, ороми чони кистӣ?
Дил дар ҳавас чон медиҳад, ту дилситони кистӣ?

Эй гулбуни нодида дай, асли ту чӣ, засли ту кай,
Бо бўи мушку ранги май, аз гулситони кистӣ?
Эй аз бутон дилхоҳ ту, дар хусни шоҳон шоҳ ту,
Моро бигӯ, эй моҳ ту, к-аз осмони кистӣ?
Бикшо садаф, яъне даҳан, бифшонгуҳар, яъне сухан,
Пинҳон макун, яъне зи ман, то ишқдони кистӣ?
Чун зери ҳар мӯе чудо, як шаҳри ҷон дорӣ, наво,
Хомӣ бувад гуфтан туро, ҷоно, ки ҷони кистӣ?
Бо мойву бо мо най, баргӯ аз они кистӣ?
Донам, к-аз они мо най, баргӯ аз они кистӣ?
Ҳоконӣ аз темори ту, ҳайрон шуд андар кори ту,
Эй, ҷони ӯ ғамхори ту, ту ғамнишони кистӣ?

Эй субҳдам бубин, ки кучо мефиристамат,
Наздики офтоби вафо мефиристамат.
Ин сар ба мӯҳрнома бад он меҳрубон расон,
Касро хабар макун, ки кучо мефиристамат.
Ту партави сафои аз он боргоҳи унс,
Ҳам сӯи боргоҳи сафо мефиристамат.
Боди сабо дурӯгзан асту ту ростгӯй,
Он ҷо ба рағми боди сабо мефиристамат.
Заррин қабо зиреҳ зад аз абр саҳарғае,
К-он ҷо чу пайки баста қабо мефиристамат.
Дасти ҳаво ба риштаи ҷон баргиреҳ задаст,
Накди гиреҳкушои ҳаво мефиристамат.
Ҷон як нафас диранг надорад, гузаштанист,
Варна бад –ин шитоб мефиристамат.
Ин дардхо, ки бар дили Ҳоконӣ омадаст,
Як-як нигар, ки баҳри даво мефиристамат.

Қасидаи «Айвони Мадоин»-

Ҳон, эй дили ибратбин, аз дида ибар кун, хой,
Айвони Мадоинро оинаи ибрат дон.
Як роҳ зи лаби Дачла манзил ба Мадоин кун,
В-аз дидаи дуввум дачла бар хоки Мадоин рон.
Худ Дачла ҷунон гирияд, сад дачлаи хун гӯй,
В-аз гармии хунобаш оташ чакад аз мижгон.

Бинӣ, ки лаби Дачла чун каф ба даҳон орад?
Худ об шунидастӣ, к-оташ кунадаш бирён.
Бар дачлагарӣ нав-нав аз дачла закоташ деҳ,
Гарчи лаби дарё хаст аз дачла закот аст он.
То силсилаи айвон бигсаст Мадоинро,
Дар силсила шуд Дачла чун силсила шуд печон.
Гаҳ-гаҳ ба забон ашк овоз деҳ айвонро,
То бӯ, ки ба гӯши дил посух шунавӣ з-айвон.
Дандонаи ҳар қасре панде диҳадат нав-нав
Панди сари дандона бишнавад зи буни дандон.
Мо борғаҳи додем ин рафти ситам бар мо,
Бар қасри ситамгорон гӯӣ чи рассад хазлон.
Гӯӣ, ки нагун кардаст, айвони фалаквашро
Ҳукми фалаки гардон ё ҳукми фалакгардон?
Бар лидаи мо хандӣ, к-ин ҷо зи ҷӣ мегирянд.
Гирянд бар он дида, к-ин ҷо нашавад гирён.
Ин ҳаст ҳамон айвон, к-аз нақши рухи мардум,
Хоки дари ӯ будӣ девори нигор аст он
Маст аст замин зеро хӯрдаст ба ҷои май,
Дар коси сари Ҳурмуз хуни дили Нӯшервон.
Бас панд, ки буд онгаҳ дар тоҷи сараш пайдо,
Сад панди нав аст акнун дар мағзи сараш пинҳон.
Кисрову Турунчизар парвизу Биҳи Заррин,
Бар бод шуда яксар, бар хок шуда яксон.
Гуфтӣ, ки кучо рафтанд он тоҷварон инак,
З-эшон шиками хок аст обиستاني ҷовидон

Аттори Нушопури

Садафи лаъли ту ҳуққаи дури ятим,
Орази ту бекалам хат зада бар лавҳи сим.
Рух даҳан монда боз дар сари зулфат мудом,
Ақл миён баста ҷуст бар сари кӯят муким.
Дурри яtimi туям то ки даромад ба ҷон.
Чашмаи чашмам бимонд ғарқаи дурри ятим
З-ин сари зулфат, ки ҳаст, мамлакати Чам турост,
З-он ки сари зулфи туст бар сурати чиму мим.
Чун сари зулфи туро бод парешон кунад.

Чим дар афтад ба мим, мим дарафтад ба чим.
Тира гилеми туям риштаи сабрам матоб,
Чанд занӣ беш аз ин табл ба зери гилем.
Бурд лаби лаъли ту аз бари Аттор дил,
То дили Аттор монд чун лаби ту аз ду ним.

Фарёд, к-аз ғами ту фарёдрас надорам,
Бо кӣ нафас барорам чун ҳамнафас надорам.
Гуфтам ки дар ғами ту ёрӣ кунандам охир,
Чун ёриям кунад кас, чун ҳеч кас надорам.
Эй дасттири чонам, дастам ту гир варна,
Кас дасти ман нагирад, чун дастрас надорам.
Гуфтӣ: Ба ман раси ту чун зарраест сабрам.
Кай даррасам ба гардат к-он зарра бар надорам.
Чун дар раҳи ту шерон аз сайр боз монанд,
То кай давам ман охир шере зи пас надорам,
Заҳра надорам, эй ҷӣ!он, гирди дари ту гаштан,
Зеро ки дар раҳи ту тоби асас надорам.
Дар ҳабси кавн бе ту пайваста металам ман,
Симурғи Қоф қурбам барги қафас надорам.
Аттор хоки роҳат хоҳад, ки сурма созад,
Бар фарқ бод хокам гар ин хавас надорам.

Ишқи ту дард асту дармонаш туй,
Ҳаст сурат ошику чонач туй.
Онҷӣ дар дармон наёяд дарди ман,
Чист он дарде, ки дармонаш туй?
Солики роҳи ту з-аввал восил аст,
К-ин раҳ аз сар то ба поёнаш туй.
Ошиқат кай гунҷад андар пираҳан,
К-аз гиребон то ба домонаш туй.
Кишти ҳастӣ хӯша-хӯша чӯ ба чӯ,
Зарӣ беоб асту боронаш туй.
Мантиқуттайри суханҳои маро,
Кас намедонад, Сулаймонаш туй.

Чокару дарбони дарат хур бод.
Ошиқи меҳнатзада чун ҳаст шод,
Ҳосиди хуррамшуда маҳчур бод.
Васли ту бодо ҳама наздики мо,
Ҳаҷри ту ҷовид зи мо дур бод.

Абулфараҷи Рунӣ

Ҷашни фарҳудаи Фарвардин аст,
Рӯзи бозори гулу настринаст.
Об чун оташи удафрӯз аст,
Бод чун хоки абирогин аст.
Боғи пероста гулзори биҳишт,
Гулбуни ороста хурулайн аст.
Бурҷи Савр аст магар шоҳи суман,
Ки гулашро шабаҳи Парвин аст.
Гар дабимтон зи фуруғи лола,
Гуи оташкадаи Барзин аст.
Беша аз сабзаву аз ҷӯю дарахт,
Чун замини дигар аз Ғазнинаст.
Обгин ёфта дар ҳавз зи бод,
Ҳамчу паргори ҳарири Чин аст.
Бути чинӣ, ки пиёдаст дар ӯ,
Чун пиёдаст, к и бо лаълин аст.

Начмиддини Кубро (1145 -1220)

Эй розики мору мӯру зоғу булбул,
Гаштанд ҳалок бандағони ту ба гул.
Мушти сагро баҳонае сохтай,
Аз туст, ту мекуни чи тотору муғул.

Гар тоати худ нақш кунам бар ноне,
В-он нон ниҳам пеши саге бар хоне.
В-он саг соле гурусна дар зиндоне,
Аз нанг ба нон наниҳад дандоне.

Абусаиди Абулхайр (967 – 1049)

Гар бар сари дайр менишонӣ моро,

Гар дар раҳи Каъба медавонӣ моро.
Инҳо ҳама лозимаи ҳастии мост.
Хуш он ки зи хеш вораҳонӣ моро.

Пурсидам аз ӯ воситаи ҳичронӣ,
Гуфто: сабабе ҳаст бигӯям онро.
Ман чашми туам, гарам набинӣ чи аҷаб,
Ман чони туам, касе набинад чодро.

Дишаб, ки дилам зи тоби ҳичрон месӯхт,
Ашкам ҳама дар дидаи гирён месӯхт.
Месӯхтам он чунон, ки гайр аз дили ту,
Бар ман дили кофару мусулмон месӯхт.

Андар ҳама лашти Ховарон гар хорест,
Оғушта ба ҳуни ошиқи афгорест.
Ҳар ҷо, ки парирухеву гулрухсорест,
Моро ҳама дархӯр аст, мушкил корест.

Ин умр ба абри навбаҳор монад.
Ин дида ба сели кӯҳсорон монад.
Эй дӯст, чунон бизӣ, ки баъд аз мурдан,
Ангушти газиданӣ ба ёрон монад.

Кай ҳоли фитода ҳарзагарде донад.
Бедард кучо лаззати дарде донад.
Номард ба чизе наҳарад мардонро,
Марде бояд, ки кадри марде донад.

Дӣ зулфи абирбези анбарсояст,
Аз тарфи баногӯши сумансимоят.
Дар пой ту афтоду ба зорӣ мегуфт,
«Сар то поям фидои сар то поят»

Гуфтам: Чашмам. Гуфт: Ба роҳаш медор,
Гуфтам: Цигарам. Гуфт: Пуроҳаш медор.

Гуфтам, ки дилам. Гуфт: Чи дорӣ дар дил?
Гуфтам: Ғами ту. Гуфт: Нигоҳаи медор.

Во фарёдо, зи ишқ во фарёдо,
Корам ба яке турфанигор афтодо.
Ғар доди мани шикаста додо, додо,
Варна ману ишқ ҳар чи бодо, бодо.

Эзид, ки ҷаҳон ба қабзаи қудрати ӯст,
Додаст туро ду чиз, к-он ҳарду нақӯст.
Ҳам сирати он ки дӯст дорӣ касро,
Ҳам сурати он ки кас туро дорад дӯст.

Донӣ, ки чиҳо, чиҳо, чиҳо меҳоҳам,
Васли ту мани бе сару по меҳоҳам.
Фарёду фиғону нолаам донӣ чист?
Яъне, ки туро, туро, туро меҳоҳам.

Эй дӯст вафои хонаат меҳоҳам,
Бусидани ошёнаат меҳоҳам.
Бе миннати халқ тӯшаи ин раҳро,
Меҳоҳаму аз ҳазонаат меҳоҳам.

Не боғ, на бустон, на чаман меҳоҳам,
Не сарву на гул, на ёсуман меҳоҳам.
Ҳоҳам зи Худои хеш кунче, ки дар он,
Ман бошаму он касе, ки ман меҳоҳам.

Сармояи ғам зи даст осон надиҳам,
Дил барнаканам зи дӯст то ҷон надиҳам.
Аз дӯст, ки ёдгор дарде дорам,
Он дард ба сад хазор дармон надиҳам.

Дар дарғаҳи мо дустии якдила кун,
Ҳар чиз, ки ғайри мост, онро яла кун.

Як субҳ ба ихлос биё бар дари мо,
Гар кори ту барнаёмад, он гаҳ гила кун.

Эй чашми ту чашми чашмаи чашми ҳама.
Бе чашми ту зеб нест дар чашми ҳама.
Чашми ҳамаро назар ба чашми ту бувад,
Аз чашми ту чашмаҳост дар чашми ҳама.

Хохӣ, ки Худо кори накӯ бар ту кунад,
Арвоҳи малонк ҳама рӯ ба ту кунад.
Ё ҳар чи ризои ӯ дар он аст, бикун,
Ё розӣ шав, ҳар он чи ӯ бо ту кунад.

Носири Хусрав аз «Саодатнома»

Беҳ аз санъат ба гетӣ муқбиле нест,
Зи касби даст беҳтар ҳосиле нест.
Ба рӯз андар паи сомони хеш аст,
Чу шаб дар ҳона шуд, султони хеш аст.
Хурад бешу кам он моя, ки хоҳад,
Ба рӯз афзояд он-ч аз вай бикоҳад.
Бибур аз сӯҳбати ҳар дуну ҳар хас,
Таносуда зи бори миннати кас.
Ба бозу ҳосил орад қути фарзанд,
Хурад хуш бо аёлу хешу пайванд.
Расад сад баркат аз касби ҳалолаш,
Биафзояд Худо дар касби молаш.
Чу шаб шуд, хуфта эмин дар шаби тор,
Чу рӯз ояд, равад боз аз паи кор.
Ба санъат то ба мустақбил зи мозӣ.
Худо розӣ аз ӯ, ҳам халқ розӣ.
Зи касби даст набвад ҳеч оре,
Беҳ аз мансаб набошад ҳеч коре.

Беҳ аз санои олам деҳқон аст,
Ки ваҳшу тайрро рузирасон аст.
Зи сонё ройгон нафъе нахезад,

Зи деҳқон оқибат чизе бирезад.
Ҷаҳонро хурраи аз деҳқон аст.
Ки хористон аз ӯ чу бӯстон аст.
Аз беҳ бо бани одам чик ор аст,
К-аз одам ин нишони ёдгор аст.
Барохат аз даҳокин мору муранд,
Ҷамон гар одамии гар сутуранд.
Ба ко ранду ҳама мардони коранд,
Арақ резанду кути халқ коранд.
Калиди ризку қисмат сахт дар мушт,
Ҷароғи дилфурӯзӣ дар дах ангушт.
Ба дунё оқилона тухм киштанд,
Ба уқбо ҷумла дар боғи биҳиштанд.
Агар деҳқон ҷунон бояд, ки шояд,
Сабук гӯй аз малоик даррабояд...

Фаррухии Систонӣ аз «Қасидаи доғгоҳ»

Чун паранди нилгун бар рӯй пӯшад марғзор,
Парниёни ҳафтранг андар сар орад кӯҳсор.
Хокро чун нофи оҳу мушк зояд беқиёс,
Бодро чун парри тутӣ барг рӯяд бешумор.
Душ вақти нимашаб бӯй баҳор овард бод,
Ҷаббазо боди шамолу хуррамо бӯи баҳор.
Бод гӯй мушки суда дорад андар остин,
Боғ гӯй лӯъбатони содда дорад дар канор.
Арғувон лаъли бадахшӣ дорад андар мурсила,
Настаран лӯлуи лоло дорад андар гӯшвор.
То баромад ҷомҳои сурхи мул бар шохи гул,
Панҷаҳои дасти мардум сар фуру кард аз чанор.
Боғ буқалмун либосу роғ буқалмун намоӣ,
Об марворид рангу абр марворидбор.
Рост пиндорӣ, ки хилъатҳои рангин ёфтанд,
Боғҳои пурнигор аз доғгоҳи шаҳриёр.
Доғгоҳи шаҳриёр акнун ҷунон хуррам бувад.
К-андар ӯ аз некӯи ҳайрон бимонад рӯзгор,
Сабза андар сабза бинӣ чун сипеҳр андар сипеҳр.

Хайма андар хайма бинӣ чун ҳисор андар ҳисор ,
Сабзаҳо бо бонги руди мутрибони чарбдаст .
Хаймаҳо бо бонги нӯши соқиёни майгусор .
Ҳар кучо хаймааст хуфта ошиқе бо дӯст маст ,
Ҳар кучо сабза(а) ст шодон ёре аз дидори ёр .
Ошиқон бӯи канору некувон нозу итоб,
Мутрибон руду суруду майкашон хобу хумор.
Рӯи ҳомун сабз чун гардуни нопайдокарон,
Рӯи саҳро сода чун дарёи нопайдоканор .
Баркашида оташе чун матруди дебои зард ,
Гарм чун таъби ҷавону зард чун зарри ёр .
Фаҳри давлат Бумузаффаршоҳ бо пайвастагон,
Шодмону шодхору комрону номёр.

Аз қасидаи «Бо корвони ҳулла»

Бо корвони ҳулла бирафтам зи Систон,
Бо ҳуллае танида зи дил бофта зи ҷон .
Бо ҳуллае бирешам таркиби ӯ сухан ,
Бо ҳуллае нигоргар нақши ӯ забон .
Ҳар тори ӯ ба рамз бароварда аз замин,
Аз ҳар саноеъ, ки бихоҳӣ бар ӯ асар,
В-аз бадоеъ, ки бичӯӣ бар ӯ нишон.
На ҳуллае, ки об расонад бад-ӯ газанд,
На ҳуллае, ки оташ орад бар ӯ забон.
На ранги ӯ табоҳ кунад турбати замин,
На нақши ӯ фуру супурад гардиши замон.
Бинвишта зуд ва таъбия карда миёни дил,
В –андешаро ба ноз бар ӯ карда посбон.
Ҳар соате башорат додӣ маро хирад,
К-ин ҳулла мар туро бирасонад ба ному нон.
Ин ҳулла нест бофта аз ҷинси ҳуллаҳо ,
Инро ту аз қиёс дигар ҳуллаҳо мадон .
Инро забон ниҳоду хирад ришту ақл бофт.
Накқош буд дасту замин андар он баён.
То то нақш кард бар сари ҳар нақш барнавишт,
Мадҳи Абумузаффар шоҳи Ҷағониён.

Он ҳам машқи муруввату ҳам номвари мулк,
В-он ҳам Худо ягон сару ҳам Худо ягон.
Гарди сари ўст ҳама сер офтоб?
Сўйи сарои ўст ҳама чашми осмон.
Аз бими хеш тира шавад бар сипеҳр тир,
Гар руз кина даст барад суйи тирдсн.
Вой он, ки сар зи тоати ў боз пас кашад,
Гардад сараш ба маър,ки тоҷи сари синон.

Намунаи саволномаҳо аз адабиёти асрҳои XI-XII

1. «Канз-ул-соликин», «Муҳаббатнома», «Мизон-ус-соирин» ба қалами кӣ тааллуқ доранд?
2. Унсурулмаолии Кайковус кадом солҳо дар дарбори Султон Масъуди Ғазнавӣ чӣ вазифаро адо мекард?
3. Дар асрҳои XI-XII тасаввуф ба чанд шоҳаи асосӣ ҷудо шуд?
4. «Қобуснома»-ро Унсурулмаолии Кайковус барои кӣ навиштааст?
5. Давраи ҷавонӣ ва таҳсили камолоти Саной дар замони ҳукумронии кадом султон гузаштааст?
6. «Қорномаи Балх» асари кист?
7. Манучехрӣ таҳаллуси шоириашро аз кучо касб кардааст?
8. Носири Хисрав дар дарбори кадоме аз ин ғуруҳи шоҳон хизмат кардааст?
9. Достони «Ғаршоспнома» аз чӣ миқдор абёт иборат аст?
10. Носири Хусрав кадом сол бо ҳамроҳии кӣҳо аз кучо ба сафар баромад?
11. Фарруҳӣ дар мулки Ҷағонӣён дар дарбори кӣ хизмат кардааст?
12. Кадом ғуруҳи ин ашхос дар ибтидо (асрҳои XIII-XIV) пайравони тасаввуф буданд?
13. Пайравони тасаввуфро чӣ меномиданд?
14. «Доробнома» ба кадом асрҳо мансуб аст ва муаллифаш кист?
15. Мероси адабии Фарруҳӣ кадом жанрҳоро фаро гирифтааст?
16. «Лубоб-ул-албоб» асари кист ва кадом аср ба номи кӣ навиштааст?

17. «Лубоб-ул-албоб» аз чанд боб иборат аст ва боби аввал чӣ унвон дорад?
18. Сабаби аз дарбори ғазнавиён даст кашидани Носири Хусрав дар чӣ буд?
19. Носири Хусрав дар Марв дар дарбори кӣ ба чӣ вазифа ба уҳда дошт?
20. Кадоме аз ин мунозирҳои ба Асади Тӯсӣ тааллуқ дорад?
21. Кадоме аз ин дostonҳо ба калами Унсурӣ тааллуқ дорад?
22. Намояндагони доираи адабии салчуқиҳо кӣҳо буданд?
23. Кадоме аз ин асарҳо ба Абӯсаиди Абулхайр мансуб аст?
24. «Ҳадиқат-ул-хақиқат»-ро Саной ба номи кӣ навиштааст?
25. Кадом маснавии Саной аз 10 бобу 10 ҳазор байт иборат аст? Ҳамчунин номи ин асарро пурра нависед?
26. Достонҳое, ки ба назми дostonсарсии асрҳои XI-XII мансубанд, ишора кунед.
27. Ин маснавиҳо: «Ишқнома», «Ақлнома» ва «Таҷрибат-ул-илм» аз кадом шоир аст?
28. Маркази маъмурий ва илмӣ адабии Ҷарахониҳо кучо буд?
29. Дарачаи фаноро нишон диҳед, ки чандум зинаи (поёи) тасаввуф аст?
30. Унсурӣ бо кумаки кӣ ба дарбори ғазнавиён даромадааст?
31. Ин байти ба калами кадоме аз ин шоирон мансуб аст?
Ғазал рӯдакивор некӯ бувад.
Ғазалҳои ман рӯдакивор нест.
32. Тартибдиҳандаи нусхаи «Искандарнома»-и насриё, ки дар асри XI тартиб дода шудааст, кӣ мебошад?
33. Муаллифи асари «Марзбоннома» кист?

34. Симои Калила дар «**Калила ва Димна**» чӣ гуна нишон дода шудааст?
35. Ҳамаи ҳикояҳои «**Калила ва Димна**» дар назди кӣ ва аз забони кӣ нақл карда мешавад?
36. Кадоме аз ин асарҳо ба Аҳмади Ҷомӣ нисбат дорад?
37. Сабабҳои асосии барҳам хӯрдани давлати Сомониён кадомҳо буданд?
38. **Фаррух, Марзбоншоҳ, Ашк, Парандпахлавон, Руин, Гандумак** қаҳрамонҳои кадом асаранд?
39. Хусусиятҳои жанрии «қасида»-ро нишон диҳед.
40. **Шариат** чандум давраи тасаввуф аст?
41. Носири Хисрав дар кадом асараш деҳқонро сӯтӯдааст?
42. Намояндагони доираи адабии Марв кӣҳо буданд?
43. Маъруфтарин олимону шоирони доираи адабии Моварои Кафказ кӣҳо буданд?
44. «**Самаки айёр**» дар асри XII дар чанд ҷилд ва аз тарафи кӣ гирд оварда шудааст?
45. «**Абумислинома**» чӣ гуна асар аст?
46. Достони «**Варқа ва Гулшоҳ**» ба кадом шоир тааллуқ дорад ва он шоир дар кадом доираи адабӣ фаъолият мекард?
47. Муаллифи «**Синбоднома**» кист?
48. Муаллифи «**Доробнома**» кист ва ин асар ба кадом асарҳо мансуб аст?
49. Гирдоварандаи достони «**Самаки айёр**» кист?
50. «**Зод-ул-мусофирин**» чӣ гуна асар аст?
51. «**Ҷомеъ –ул-ҳикматайн**» чӣ гуна асар аст?
52. Муаллифи «**Ҷомеъ-ул- ҳикоят**» кист?
53. «**Ҳадиқат-ул-ҳақиқат**»-и Саной дар кадом вазн навишта шудааст?
54. Носири Хисрав дар дарбори кадоме аз ин гуруҳи шоҳон хизмат кардааст?
55. «**Корномаи Балх**» асари кист?
56. Кадоме аз ин асарҳо эҷоди Низомулмулк аст?

57. Ҳикояти «Бӯи ҷӯи Мулиён» дар кадом асар тасвир ёфтааст?
58. Ин асари Аттор дар шакли рубой аст, ин кадом асари ӯст?
59. «Моил-ил Ҳинд» асари кист ва дар бораи чӣ баҳс мекунад?
60. «Эҳё-ул-улум», «Мақосид-ал фалосифа» ба қалами кӣ дахл дорад?
61. Ин асар дар ҷавоби «Тарҷумон-ул-балоға» навишта шудааст, кадом аст?
62. «Гаршоснома» чӣ гуна асар аст?
63. «Лугати Фурс» моли кист?
64. «Чаҳор мақола» ба қалами кӣ тааллуқ дорад?
65. Дар кадом боби «Чаҳор мақола» оид ба шеър ва шоирӣ суҳан меравад?
66. Кадоме аз ин шоирон таҳалусси «Ҷандапил» дошт?
67. «Ҷаландарнома», «Ҳафт ҳисор», «Васиятнома» ба қалами кӣ мансуб аст?
68. Абулмаолии Насруллоҳ «Калила ва Димна»-ро ба чанд боб ҷудо кард?
69. Ин асар қиссаҳои қадимаи сосонӣ буда, Низомӣ онро такмил бахшид. Ин кадом асар аст?
70. «Дар Майҳана ба дунё омада, бо тариқати хеш Ҳуросонро тасхир кард». Суҳан дар бораи кист?
71. Дар ашъори ин шоир бештар тавсифи ҷашнҳои мардумӣ ва фаслҳои ҳол сол мавқеъ дорад?
72. «Тазкират ул авлиё» чӣ гуна асар аст?
73. Ин байт ба қалами кӣ тааллуқ дорад?
 Аз он дар шеъри ман асрор ёбанд,
 Ки буй аз қулбаи аттор ёбанд .
74. Ин байт моли кист?
 Ба қорвони ҳулла бирафтам зи Систон,
 Як ҳуллаи дигар танида аз дилу аз ҷон.
75. Кадоме аз ин шоирон ба доираи адабии Қарахонӣ шомил аст?

76. Асоси гуманизми Хайёмо кадом гоя ташкил медиҳад?
77. Тақвиме, ки Хайём тартиб додааст, чӣ ном дорад?
78. **«Аттор рӯҳ буду Саной ду чашми ӯ
Мо аз пай Санову Аттор омадем»** - гуфтаи кадом шоир аст?
79. Таркиби **«Хамса»**-и Низомии Ганҷавиро номбар кунед?
80. **«Хисрав ва Ширин»**-ро Низомӣ ба номи кадоме аз ин шоҳон ба назм даровардааст ва аз чанд байт иборат мебошад?
81. Қасидаи **«Ашқҳои Хуросон»** ба қалами кадом шоир мансуб аст?
82. **«Қасидаи доғгоҳ»** офаридаи кадом шоир аст?
83. **«Махзан-ул-асрор»** дар кадом вазн суруда шудааст ва аз чанд байт иборат аст?
84. Низомӣ **«Махзан-ул-асрор»**-ро кадом сол таълиф кардааст ва ба номи кӣ бахшидааст.
85. **«Махзан-ул-асрор»** аз чанд мақолат иборат аст ва **«Дар эътибори мавҷудот ва илм»** мақолати чандуми ин маснавӣ маҳсуб мешавад?
86. **«Лайлӣ ва Мачнун»** аз чанд байт иборат аст?
87. **«Хусрав ва Ширин»** дар кадом баҳр суруда шудааст?
88. **«Лайлӣ ва Мачнун»**-и Низомӣ дар кадом баҳр суруда шудааст?
89. **«Вомиқу Узро», «Сурхбӯт ва Хингбӯт», «Шодбахру Айнулҳаёт»**-ро кӣ офаридааст?
90. **Бигуфтам байти сесад аз дили пок,
Ҳама дӯшизағони табъу идрок.** Дар бораи кадом асари Носири Хусрав маълумот медиҳад?
91. **Гардун ба ранҷу дард маро кушта буд магар,
Пайванди умри ман нашудӣ назми ҷонфизой.** Ба қалами кӣ таалуқ дорад?
92. **«Ҳафт пайкар»** аз чанд байт иборат аст ва кадом сол навишта шудааст?

93. Байти зерин ба кадом достони «Хамса» нисбат дорад?
**Мачӯ обе, ки обамро бирезад,
Махоҳ он ком, к-аз ман барнахезад.**
94. Қисми аввали достони «Искандарнома» чӣ унвон дорад?
95. «Искандарнома» дар кадом вазн суруда шудааст?
96. Ин байт ба кадом достони Низомӣ нисбат дорад?
**Ин чор хазор байти яксар,
Шуд гуфта ба чор моҳ камтар.**
97. Рубоии мазкур ба қалами кӣ мансуб аст?
**Аз он рузе, ки моро офаридӣ,
Ба ғайр аз маъсият чизе надидӣ.
Худовандо, ба ҳаққи ҳашту чорат,
Зи мо бигзор, шутур дидӣ, надидӣ?**
98. Саной дар Сараҳс кадом асарашро ба номи кӣ навиштааст?
99. Ин мисраъҳо оғози кадом дoston аст:
**Чун ин нома бихонӣ, эй сухандон,
Гуноҳи ман бидон эй пок яздон
Бигӯ: ё раб биёмурз ин чавонро,
Ки гуфтаст ин нигорин дostonро.**
100. Кадом маснавии Саной аз 700 (хафтсад) байт иборат аст?
101. Маснавии «Ақлнома» аз чанд байт иборат аст?
102. Абулмаолӣ Насруллоҳ ба қаҳру газаби кадом султон гирифтор шуда ҳабс гардид?
103. «Калила ва Димна»-ро Абулмаолӣ ба номи кадом султон бахшидааст?
104. «Калила ва Димна» чӣ гуна асар аст ва аз чанд боб иборат мебошад?
105. Образҳои асосии достони «Вис ва Ромин» -ро номбар кунед.
106. Достони «Юсуф ва Зулайхо»-ро кӣ офаридааст?
107. Дар ин асар дар бораи тақвим ва тартиби солшуморӣ ва ҷашнҳои сӯғдиён, форсиён, хоразмиён қадим, яҳудиён, юнониён маълумот додааст. Ин кадом асар аст?

108. Кадоме аз ин асарҳо ба наср навишта шудааст ва моли кист?
109. Ўро соли 1152 бо фармони Отсиз дар дарёи Ому фарқ намуданд. Сухан дар бораи кист?
110. «Асрорнома», «Мухторнома», «Тазкират-ул-авлиё» ба қалами кӣ тааллуқ дорад.
111. Ўро ба пешгӯии туфони шадиде, ки соли 1186 барпо нашуд мутаҳам намуданд. Сухан дар бораи кист?
112. Алминнату лиллаҳ, ки ин моҳи хазон аст,
Моҳи шудану омадани роҳи разон аст. Ба қалами кӣ тааллуқ дорад.
113. «... дар деҳан Баднами ноҳияи Ховарон ... таваллуд шудааст». Сухан дар бораи кадом шоирон меравад?
114. «Ў таҳсили илмро дар мадрасаи «Мансурия» -и шаҳри Тӯс гузаронидааст». Сухан дар бораи кадоме аз ин шоирон меравад?
115. Ба эҷоди илмӣ ва бадеии ӯ як девони шеърҳо, китоби «Тафосир фи луғат ил фурс»-ро нисбат медиҳанд. Сухан дар бораи кист?
116. Гарчи маро асо хуросонияст,
Аз поси пириву меҳиву сарӣ.
Дӯстии итрату хонаи расул,
Кард маро Ямгию мазандарӣ.
Ин мисраъҳо ба қалами кӣ тааллуқ дорад?
117. «Ховарӣ» таҳаллуси кадоме аз ин шоирон аст?
118. «Рушноинома» чӣ гуна асар мебошанд?
119. Аз асри чанд сар карда тасаввуфи амалӣ эътиборашро гум карда, чояшро ба тасаввуфи илмӣ дод?
120. Ин талаботҳо: «Хуш дар дам», «назар ба қалам», «сафар дар ватан», «хилват дар анҷуман», «дил бо ёр даст бо қор» ба кадом шоҳи тасаввуф мансубанд?
121. Давлатшоҳи Самарқандӣ дар «Тазкират-уш-шуаро» ашъори хурди лирики Низомиро чӣ микдор номбар кардааст?

122. Дар «Хамса»-и Низомӣ чанд маснавӣ ва чанд достон гирд оварда шудааст?
123. Кадом асари Аттор то замони мо нарасидааст?
124. Хусусиятҳои жанрии «қасида»-ро нишон диҳед.
125. «Хусрав ва Ширин» аз чанд қисм иборат аст?
126. Хусрав ва Ширин дар кучо вохӯрда ба якдигар мафтун мешаванд?
127. Хусрав аз дасти кӣ кушта мегардад?
128. Ақидаи риндӣ чанд сарчашма дорад?
129. Сабки ироқӣ аз эҷодиёти кадоме аз ин шоирон оғоз гирифтааст?
130. Фахриддини Гургонӣ бо супориши ки «Вис ва Ромин»-ро ба назм даровардааст?
131. Расадхонаи Исфаҳон бо супориши кадом шох сохта шудааст?
132. «Тақвими ҷалолӣ» дар муддати чанд сол тартиб дода шуд?
133. «Мункире, ки инкори ӯ аз умури шариат аз зиракӣ бувад на аз ҷаҳл» кист?
134. «Зичи маликшоҳӣ» асари кист?
135. «Хутбат-ул-ғарроъ» асари кист, кӣ кадом сол аз забони арабӣ ба забони форсӣ тарҷума кардааст?
136. Асарҳои зерин ба қалами кӣ мансуб аст?
«Лубоб-ул-албоб», «Ҷавомеъ-ул-ҳикоёт ва лавомеъ-ур-ривоёт» ва тарҷумани китоби «Алфараҷ баъ ал-шидда»-и Танухӣ ба кӣ тааллуқ дорад?
137. «Достони султон Санҷар ва пиразани мазлум» аз кадом асари Низомист?
138. Қасидаи «Қурратуласфор ва мазкуратуласҳор» ба қалами кӣ мансуб аст?
139. Мантику мусикию ҳайъат бидонам андаке,
Ростӣ бояд бигӯям бонасибу вофирам
В-аз илоҳӣ он чи тасдиқаш кунад акли сарех,
Гар ту тасдиқаш кунӣ, бар шарҳу басташ моҳирам.
Ба қалами кӣ мансуб аст?

140. Ин мисраъҳо ба қалами кӣ мансуб аст?
**Мардро хикмат хамебояд, ки дониш гирдаш,
 То «Шифо»- Бу Али бинад, на жожи Бухтури.**
141. «Канз-ул-соликин», «Зод-ул-орифин»,
 «Муҳаббатнома» ба қалами кӣ мансуб аст:
142. **Моҳобод, Шаҳрӯ, Ҷоран, Виру, Розин, Кӯсо**
 образҳои кадом дostonанд?
143. **Маҳ аз хубеш худро ҳол монда,
 Шаб аз ҳолаш китоби фол хонда.
 Ҳадиси ӯ ҳазор ошӯби дилбанд,
 Лаби ӯ садҳазорон бўсаи қанд. Тасвири образи
 кист?**
144. **Шопур, Бузургмехр, Маҳнибону, Шируя, Борбад,
 Нақисо** образҳои кадом дostonанд?
145. Ин мактуб аз кадом дoston аст?
**Эй ёри қадимиаҳд чунӣ,
 В-эй мӯҳра зи ҳафтаҳд чунӣ
 Чун баҳти ту дар фироқам аз ту,
 Чуфти туам, гарчи тоқам аз ту...**
146. Фасли «Дар насихати фарзанд»-ро Низомӣ дар
 анҷоми кадом дoston ҷой додаст?
147. **Баҳром, Фитна, Ростравшан, Мунзир** образҳои
 кадом дostonанд?
148. Ин мисраъҳо аз кадом дostonи Низомист?
**Ҳазор офарин бар зани хуброӣ,
 Ки моро ба мардӣ шавад раҳнамоӣ**
149. Дар ин асар ғояи дар зерӣ байрақи ягонаи
 умумимиллӣ муттаҳид намудани халқи тоҷик ва
 вилоятҳои тоҷикнишин ифода ёфтааст, кадом аст?
150. Рубоии зерин ба қалами кӣ мансуб аст?
**Агар дастам расад бар чархи гардун,
 Аз ӯ пурсам, ки ин чун асту он чун,
 Якеро додай сад гуна неъмат,
 Якеро курси ҷав олуи дар хун.**

Адабиёт:

1. Нигоҳе бар сайри тасаввуф дар Афғонистон, сах. 8-14.
2. Муқаддима бар мабсний ирфон ва тасаввуф, сах. 9.
3. Х.Мирзозода. Таърихи адабиёти тоҷик, к.1.- Душанбе: Маориф, 1987.
4. Х.Мирзозода. Таърихи адабиёти тоҷик. Китоби 1. Қисми 2. – Душанбе: Маориф, 1989.
5. А.Массе. Ислам. –Москва:Наука, 1961.
6. Сад майдон. (Мураттиб ва муаллифи муқаддимаву тавзеҳот Абдулҳайӣ).- Кобул. 1341 ш.
- 7.. Расоили Хоҷа Абдуллоҳи Ансорӣ. (Бо тасҳеҳ ва пешгуфтори Султон Ҳусайни Тобандаи Гунободӣ) – Техрон : Армуғон,1319.
8. Е.Э.Бертельс. История персидско – таджикской литературы. -Москва, 1960.
9. Коллектив (Бертелс Е.Э., Болдеров А.Н., Р.Ҳодизода). Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои XII – XV, қисми 1. -Душанбе: Дониш, 1976.
10. Бобо Тоҳири Урён. Рубоӣёт. –Душанбе:Маориф, 1992.
- 11.«Чавомеъ-ул-ҳикоёт ва лавомеъ-ур-ривоёт», (бо тасҳеҳ ва эҳтимоми Муҳаммад Муин). Бахши аввал. – Техрон, 1335 ҳ.ш.
12. Мунтахаби «Чавомеъ-ул-ҳикоёт ва лавомеъ –ур-ривоёт», бахши нахуст барои дабиристонҳо. – Техрон, 1324 ҳ.ш.
- 13..Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои XII-XIV. Коллектив. -- Душанбе: Дониш, 1983.
- 14 Дурдонаҳои наср. Чилди 1. – Душанбе: Ирфон, 1987.
15. Низомии Арӯзии Самарқандӣ. Чаҳор мақола.- Душанбе: Ирфон, 1986, 160
- 16.Абдуллоев А., Саъдиев С. Адабиёти тоҷик дар асри IX ва аввали XII.-Душанбе: Дониш, 1986.
17. Девони Унсурӣ. (муаллифи пешгуфтор ва тасҳеҳот М.Дабирсиёқӣ). Техрон, 1342 ҳ.
18. Ризоқулихони Ҳидоят. Маҷмаъ-ул-фусаҳо. Ҷ.2. - Техрон, 1339.

19. Лутфалибеки Озар. Оташкада. - Техрон, 1299 х.
20. Давлатшоҳи Самарқандӣ. Тазкиратушшуаро. - Техрон, 1337 х.
21. Бертельс Е.Э. История персидско-таджикской литературы. - Москва, 1970.
22. Забехулло Сафо. Таърихи адабиёт дар Эрон. -- Техрон: Фирдавсӣ, чопи 13, 1372 х.
23. Шиблии Нӯъмонӣ. Шеър-ул-ачам, қ.1, 1306 х.
24. Гулшани адаб, қ.1—Душанбе: Ирфон, 1973.
25. Р. Ҳодизода Танбури Дилкаш. - Душанбе, 1969.
26. Низомии Арӯзии Самарқандӣ. Чаҳор мақола. - Душанбе: Маориф, 2004.
25. Зарринқуб. А . Бо қорвони ҳулла. - Душанбе: Адиб, 2004.
26. А.Абдуллоев. Адабиёти форсу тоҷик дар нимаи аввали асри XI.- Душанбе: Дониш, 1979.
27. Анталогия таджикской поэзии. (Переводы. Под ред. А.Бертелса ва С.Шервинского).- Москва: Госиздат, 1957.
28. Бобоев А. Мавзӯ ва сабки ашъори Манучехрӣ.- Душанбе: Дониш, 1990.
29. Браун. Э. Таърихи адабиёти Эрон. (Аз Фирдавсӣ то Саъдӣ). (Тарҷумаи Фатҳуллоҳи Мучтабой).- Техрон, чопи дуввум 1247 х.
30. Манучехрии Домғонӣ. Мунтахабот. (ба чоп тайёркунада Ҷ.Додалишоев). - Душанбе: Ирфон, 1974.
31. Рипка Ян. История персидско-таджикской литературы.- Москва: Наук, 1970.
32. Кайковус Унсурулмаолӣ. Қобуснома.- Душанбе: Адиб, 1977.
33. ЭСТ.иборат аз 8 ҷилд, ҷилди 7. -Душанбе, 1988.
34. Деххудо А. Луғатномаи Деххудо. Ҷ. 11. -Техрон, 1377х.
35. Қобуснома. (муаллифи пешгуфтор Мирзо Муллоаҳмадов), -Душанбе: Маориф, 2006.
36. Давлатшоҳи Самарқандӣ. Тазкират-уш-шуаро. - Душанбе: Маориф, 1997.

37. Адиб Собири Тирмизӣ. Осори мунтахаб. – Душанбе: Ирфон, 1981.
38. А.Абдуллоев. Адиб Собири Тирмизи (очерки илмию адаби).- Душанбе: Маориф, 1983.
39. Низоми Ганҷавӣ. Куллиёт. Иборат аз 5 ҷилд. Ҷ.2.(ба ҷоп тайёркунанда, муаллифи сарсухан ва муратттиби лугату тавзеҳот Аълоҳон Афсаҳзод).- Душанбе: Ирфон, 1982
40. Шоирони бузурги Эрон. Ҷ.2. – Техрон: Тиргон, 1386 ҳ.
41. Фаҳриддини Гургонӣ. Вис ва Ромин.- Душанбе, 1966.
42. Рой ва Браҳман гузидаи «Калила ва Димна» интишори Абӯлмаоли Насруллоҳи Муншӣ, интиҳоб ва тасҳеҳи доктор Фатҳуллоҳи Мучтабойӣ. – Техрон: Интишороти Сухан, 1374 ҳ.
43. «Калила ва Димна». Аз рӯи «Анвори Сухайлӣ»- и Ҳусайн Воизи Кошифӣ бо танзим ва таҳрири Р.Ходизода. – Душанбе: Ирфон, 1966,
44. Дурдонаҳои наср. Ҷилди якум. Намунаҳои насри форсу тоҷик, асрҳои X-XIII. – Душанбе: Ирфон, 1978.
45. Саной. Осори мунтахаб. – Душанбе: Ирфон, 1993.
46. Ғафуров Б. Тоҷикон. Ҷ.1. Душанбе: Ирфон, 1976.
47. Олимов К. Мирозрение Саной. Душанбе: Дониш, 1976.
48. Фурузонфар Бадеъузмамон. Сухан ва суҳанварон. – Техрон, 1350 ҳ.
49. Зарринқӯб Абулҳусейн. Бо қорғони ҳулла. – Душанбе: Ирфон, 2004.
50. Аттор Фарадуддин. Хусравнома (Ба ҷоп тайёркунанда Н. Сайфиев).- Душанбе: Дониш, 1990.
51. Зарринқӯб А. Ҷустуҷӯ дар тасаввуфи Эрон.- Душанбе: Ирфон. 1992.
52. Аттор Фарадуддин. Мантиқ-ут-тайр. (бо тасҳеҳ ва эҳтимоми доктор Аҳмади Ранҷбар).- Техрон, 1369 ҳ.
53. Аттор Фарадуддин. Мантиқ-ут-тайр(бо тасҳеҳ ва муқаддимаи Аҳмади Хушнавис Имоҷ).- Техрон: Интишороти Китобхонаи Саной, 1336 ҳ.
54. Аттор Фарадуддин. Мусибатнома (бо эҳтимоми ва тасҳеҳи доктор Нуроиини Висол).- Техрон, 1373 ҳ.

- 55.Аттор Фариддудин. Хусравнома. –Душанбе:Дониш, 1990, 368с.
56. Аттор Фариддудин. Панҷсад ғазал.- Техрон, 1373 х., 564с.
57. Девони Аттор (муаллифи пешгуфтор ва тартибдиҳанда Муҳамадалии Хуросонӣ).- Душанбе: Адиб, 2010.
58. Абулҳасан Ҳусайнии Фароҳонӣ. Шарҳи мушкилоти «Девон»-и Анварӣ. (Бо тасҳеҳи Мударрисӣ Разаӣ).- Техрон, 1340 х.
59. Анварӣ. Девон Бо муқаддима ва тасҳеҳу муқобалаи ҳашт нусха ва ҷамъоварии Саид Нафисӣ. -Техрон, 1337 х.
60. Анварӣ. Девон Бо муқаддимаи С.Нафисӣ. Бо эҳтимоми Парвизи Бобой. -Техрон, 1376 х.
61. Девони Анварӣ (бо тасҳеҳ ва пешгуфтори Р.Ҳодизода).- Душанбе: Ирфон, 1971.
62. Девони Анварӣ. Ҷ.1. Қасоид. Бо эҳтимоми Муҳаммадқай Мударрисӣ Разаӣ.-Техрон, 1337 х.
63. Девони Анварӣ. Ҷ.2. Муқаттаот, ғазалиёт, рубоӣёт. (Бо эҳтимоми Муҳаммадқай Мударрис Разаӣ).- Техрон, 1340 х.
64. Ҷомӣ Абдурахмон. Баҳористон. Таҳияи ҷоп, муаллифи сарсухан ва шорехи тавзеҳоту луғот А.Афсаҳзод.- Душанбе: Ирфон, 1987.
65. Забеҳуло Сафо. Таърихи адабиёт дар Эрон. Ҷилди аввал, таҳия, муқаддима ва тавзеҳоти Худой Шарипов ва Абдушукур Абдусатторов.- Душанбе: Алҳудо, 2001.
66. Икромов И. Мақоми Анварӣ дар таърих ва инкишофи жанри қасида.- Душанбе: Ирфон, 1991.
67. Муллоаҳмадов М. Суннатҳои пайдори даврони пурбори адабиёт.-Душанбе: Дониш, 2008.
- 68.Самадов Т. Анварӣ ва ғазалиёти ӯ.- Душанбе: Дониш, 1988.

Мундариҷа

Пешгуфтор.....	саҳ.3
Вазъияти сиёсӣ ва иҷтимоӣ дар асрҳои X1-X11.....	саҳ.5
Ҳаёти илмӣ, адабӣ дар асрҳои X1-X11.....	саҳ.10
Инқишофи минбаъдаи ҳаракати бидъатҳои тасаввуф ва исмоилия дар асрҳои X1-X11.....	саҳ.14
Адабиёти тасаввуфӣ дар асрҳои X1-X11.....	саҳ.24
Ба вуҷуд омадани марказҳои нави сиёсӣ ва илмӣ маданӣ дар асрҳои X1-X11 ва сабабҳои он.....	саҳ.32
Жанр ва шаклҳои адабии адабиёти ин давра.....	саҳ.46
Муҳаммад Авфии Бухорӣ ва мероси адабии ӯ.....	саҳ.48
Низомии Арӯзии Самарқандӣ ва мероси адабии ӯ.....	саҳ.56
Зиндагиномаи Носири Хусрав.....	саҳ.72
Асадии Тӯсӣ ва мероси адабии ӯ.....	саҳ.81
Унсурӣ ва мероси адабии ӯ.....	саҳ.91
Фарруҳии Систонӣ ва мероси адабии ӯ.....	саҳ.110
Зиндагӣ ва осори Манучехрӣ.....	саҳ.114
Унсурмаолии Қайковус ва мероси адабии ӯ.....	саҳ.126
Умари Хайём ва мероси илмӣ адабии ӯ.....	саҳ.136
Низомии Ганҷавӣ ва мероси адабии ӯ.....	саҳ.150
Таҳлили ғоявию бадеии «Махзан-ул-асрор».....	саҳ.160
Таҳлили ғоявию бадеии «Хусрав ва Ширин».....	саҳ.167
Таҳлили ғоявию бадеии «Тайлӣ ва Мачнун».....	саҳ.181
Таҳлили ғоявию бадеии «Ҳафт пайкар».....	саҳ.206
«Искандарнома» ва таҳлили ғоявию бадеии он.....	саҳ.209
Зиндагӣ ва осори Ҳоконӣ.....	саҳ.213
Фаҳриддини Гургонӣ ва мероси адабии ӯ.....	саҳ.220
Абӯмаолии Насрулло ва мероси адабии ӯ.....	саҳ.234
Ҳаким Саной ва мероси адабии ӯ.....	саҳ.242
Фаридаддини Аттор ва мероси адабии ӯ.....	саҳ.257
Анварии Абевардӣ ва мероси адабии ӯ.....	саҳ.269
Маводи адабӣ барои қорҳои мустақилона.....	саҳ.283
Саволномаҳо аз адабиёти асрҳои X1-X11.....	саҳ.301
Адабиёти илмӣ барои ҳамаи мавзӯҳо.....	саҳ.310